

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
Aman Kekilow adyndaky Mugallymçylyk mekdebi

I

Mekdebe çenli çagalarda sözleýiş dilini ösdürmegiň usulyýeti

MUGALLYMÇYLYK MEKDEPLERI ÜÇIN
OKUW GOLLANMASY

TAÝÝARLAN: TÜRKMEN DILI WE EDEBIÝATY
MUGALLYMLARY U.SEÝITGULYÝEWA WE
M.DÖWLETOWA

AŞGABAT | 2019ý.

**Aman Kekilow adyndaky Mugallymçylyk
mekdebiniň mugallymçylyk geňeşinde tassyklandy**

**MEKDEBE ÇENLI ÇAGALARDA SÖZLEÝIŞ DILINI
ÖSDÜRMEGIÑ USULYÝETI
dersinden mugallymçylyk mekdepler üçin okuw gollanmasy**

**Taýýarlan: türkmen dili mugallymlary U.Seyitgulyýewa we
M.Döwletowa**

Aşgabat-2019ý.

Giriş

Mekdebe çenli çagalar edaralar bilim ulgamynda çagalara bilim-terbiýe bermegiň ilkinji hem-de iň wajyp basgançagy bolup durýar. Bu ýerde bellenen dersler boýunça işlenen ýörite okuw maksatnamalaryna laýyklykda ilkinji düşünjeler berilýär, başarnyklar we endikler kemala getirilýär. bu iş çagalara terbiýe bermek bilen berk utgaşyklykda alnyp barylýar. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň ýaşajyk raýatlarynyň hemmetaraplaýyn ösen şahsyýetiniň kemala gelmek binýadynyň düýbi tutulýar.

Çagalarda sözleýiş dilini ösdürmek kiçi ýaşlarynda has oňat ýüze çykýar. Şonuň üçin hem kiçi ýaşly çagalaryň duýgularyny oýarmakda, pikirlenmek ukyplaryny kemala getirmekde, olary akyl taýdan ösdürmekde sözleýiş diliniň ähmiýeti örän uludyr. Ylmyň ösmegi, innewasion tehnologiýalaryň giňden ulanylyp başlanmagy ösüp gelýän ýaş nesliň sözleýiş dili boýunça taýýarlygynyň ýokary bolmagyny talap edýär.

Çagalaryň mekdepde üstünlikli okamagy üçin olaryň irki ösüş döwründen başlap alan bilimleriniň kesgitli derejede bolmagy talap edilýär. Şonuň üçin hem guralýan her bir sapakda çagalaryň öň alan düşünjeleriniň üsti ýetirilýär. Şeýle hem olaryň sözleýiş dili ösdürilýär.

Halk döredijiligi (ertekiler, rowaýatlar, sanawaçlar, matallar) çagalaryň sözleýiş başarnygynyň kemala gelmegine oňat täsirini ýetirýär. Olary peýdalanylýan, çagalaryň sözleýiş dilini ösdürmek mümkin. Ertekilerdäki gahrymanlaryň üsti bilen berilýän düşünjeler çagalaryň ýadynda oňat galýar. Dürli häsiýetli gahrymanlaryň hereketleri çagalarda dogry dünýägaraýşyň kemala gelmegine, olaryň pikirlenmesiniň, ýadynyň ösmegine ýardam edýär.

Okuw kitabynda berilýän goşgular terbiýeçiler tarapyndan okalyp berilse ýerlikli bolar. Çünki şygryýet, isle, uly adam bolsun, isle, kiçi

ýaşly çaga, olarda içki joşguny döredýär. Şahyrana döredijilikli aýdylýan zada gyzyklanmany hem-de höwesi oýarýar.

Ertekileriň gahrymanlary arkaly hödürlenýän ýumuşlar çagalar üçin has täsirli bolup, işiň netijeligiňiň artmagyna, baglanyşkly sözleşişiniň ösmegine ýardam berýär. Çaganyň sözleşşi her bir ders arkaly ösdürmelidir, kämilleşdirmelidir, baglanyşkly sözläp bilmek berk ýola goýmalydyr. Terbiýeçiniň döredijilikli çemeleşmesi şu ýerde aýdyň ýüze çykmalýdyr. Terbiýeçiniň her bir maglumaty öwredende sözleşşiň täsirliigi çaganyň sözleşşi medeniýetiniň kemala gelmeginiň ösmeginine ýol açmalýdyr.

Okuw kitabynda sözleşiş dilini ösdürmek suratlar arkaly tanyşdyrmaga uly üns berilýär. Bu bolsa diňe ir çagalaryň ünsüni kitaba gönükdirmegi gazanmaga ýardam bermän, olaryň okuwa bolan gyzyklanmasynyň, aň-düşünjesiniň ösmegine kitaba bolan söýgüsiniň artmagyna hem ýardam berýär. Suratlar, oýlanyşkly pikirlenmäge degişli ýumuşlar, gyzykly oýunlara çaganyň diňe logiki pikirlenmesini ösdürmek bilen çäklenmän, eýsem, olaryň döredijilikli göz önüne getirmesini ünsüni bir ýere jemläp bilmek ukybyny kemala getirer.

Sapaklaryň gyzykly ýumuşdyr oýunlar arkaly geçilmegi az wagtyň içinde köp maglumatlaryň özleşdirilmegine kömek edýär. Çaga bilen ýekelikde işlemek olaryň özbaşdak işläp bilmek mümkinçiligini ösdürse, toparlar boýunça işlemek birek-birege bolan hoşmeýilli dostlukly garaýşy ösdürýär.

Sözleşiş dilini ösdürmekde kompýuter, interaktiw tagatany ulanyp öwredilmegi çaga üçin has-da gyzyklydyr we özüne çekijidir. Şonuň üçin-de okuw kitabyňyň maglumatlary esasynda slaýdlary, öwrediji kompýuter oýunlarynda taýýarlanmak we olary sapakda ulanmak maksada laýykdyr.

Çagalar bagynyň mekdebe taýýarlaýyş topary üçin sözleşiş dilini ösdürmek okuw maksatnamasy esasynda taýýarlanan “Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşiş dilini ösdürmek usulyýeti” kitabyňyň esasy

maksady çagalaryň sözleýşini aňly-düşünjeli özleşdirmeklerine ýardam etmektir, olary mekdep okuwyna taýýarlamakdyr.

Okuw kitabynda türkmen ýazyjy-şahyrlarynyň kitaplaryndan, awtoryň goşgudyr, hekaýalaryndan we gazet-žurnallardan peýdalanyldy.

1. Mekdebe çenli ýaşda ene diliniň orny.

- *Mekdebe çenli ýaşly çagalara ene dilini öwretmek.*
- *Ene dilim eziz dilim zybany.*

Biz Garaşsyz Bitarap Türkmenistan döwletimizde mekdebe çenli ýaşly çagalar öz ene dillerinde, ýagny türkmen dilinde bilim we terbiýe alýarlar. Döwletimiz öz Garaşsyzlygyny alandan soňra türkmen dili Türkmenistanda esasy döwlet dili diýlip ykrar edilidi. Indi türkmen dilini öwrenmeklige bolan talap has-da güýçlendi.

Adamyň dil öwrenýän döwri onuň mekdebe çenli döwrüdür. Çaga mekdebe barýança öz dilinde arkaýyn geplemegi öz pikirini sada we düşnükli yzygider beýan etmegi başaýarlar. Şonuň üçin bu işleri çaga öwretmek zerurdyr.

Dil – çaganyň özara biri-birileri bilen, ulular bilen aragatnaşyk etmeginiň esasy serişdesidir. Şonuň üçin çaga dil öwretmegiň ylmy esasy ýörite işlenen usullar we ýörelgeler esasynda alnyp barylmaladyr. Biz şu öwrenýän sözleýiş dilini öwretmegiň usulyýeti dersimiz çagalara irki döwürden ilkinji sesleri, bogunlary we sözleri aýtmakdan, tä mekdep okuwyna gidýänçä öz ene dilinde sada we düşnükli geplemegiň tärlerini öwreneris. Çaga öz ene dilinde gowy gepläp bilse öz ýoldaşlary we ulular bilen aragatnaşykda bolýar. Çaganyň ulular bilen aragatnaşykda bolmagy täze bilim täze düşünje toplamagyna kömek edýär. Gowy gepleşip bilmeýän çaga ýoldaşlary bilen ýakyn aragatnaşykda bolup gowy oýnaýar

we gowy gepleşmegi öwrenýär. Çaganyň dil öwrenmegi öz-özünden bolmaýar. Çaganyň dil öwrenmegine ulular ýolbaşçylyk etmelidir. Biz şu zatlar barada öwrenýän dersimiziň dowamynda durup geçeris.

Çaga ilkinji sözleri 1 ýaşyň ahyrynda aýdyp başlaýar. Ol kadaly ösen ýagdaýynda 10-15-e çenli söz aýdyp bilýär. Çaganyň söz baýlygy her ýaşynda köpelişip barýar. Ol 5 ýaşyň ahyrda öz ene dilinde, öz içki oý-pikirini, eşidenlerini beýan etmegi başaýarlar. Şonuň üçin çaga 5 ýaşyň ahyrda diňe bir dili öwretmeli. 5 ýaşynda çenli çaga 2 dili gatyşdyryp öwretmek onuň sözleýişiniň, pikirlenmeginiň yza galmagyna eltýär. Psihologiýanyň aýtmagyna görä hem-de durmuş tejribeçiliginiň görkezilişine görä çagalara öz ene dillerinden başga 2-nji dili öwretmeklige diňe 5 ýaşdan soň başlamaly. Çaganyň öz ene dillerini bilmeklige bolan, biri-biri bilen gowy aýtmagyna hereket etmeklige, fiziki taýdan ösmeklige kömek edýär. Çagalar biri-birleri bilen oýnap dostlaşýarlar. Olar erteki, hekaýa, goşgy öwrenýärler. Şu zatlar çagany akyl taýdan ösdürýär.

Diliň aragatnaşyk serişdesidigi hemmämiz üçin mälum zat. Dil jemgyýetiň döremegi, ösmegi üçin zerur şertleriň biri bolup durýar. Dil bolmasa adamzat aragatnaşygy amala aşmaýar. Bu ýagdaý, hakykatdanda, örän haýal, kem-kemden kämilleşme ýoluny geçip, adamyň intellektiniň (akyl ýetirişiniň) ösmeginde uly özgeriş geçirmek bilen biziň döwrümize gelip ýetipdir.

Adamzat dörän günlerinden biri-biri bilen gatnaşykda bolup, fiziki taýdan biri-birini goldap gelipdirler. Sözleýiş döremegi bilen olarda birek-biregi ruhy taýdan goldamak kemala gelipdir. Sözleýiş arkaly adamlar öz pikirini-duýgusyny beýan etmek bilen hoşniýetli aragatnaşygy ýola goýupdyrlar. Dil arkaly adamzat siwilizasiýasy ösüpdir, tapgyr-tapgyr döwürleri başdan geçiripdir.

Her bir milli dil öz ösüş derejelerine ýetip, edebi formalara eýe bolandan soň, onuň aýdylyşyna talap, üns güýçlenip ugraýar. Dogry sözleýiş bilen bilelikde sözleýiş äheňine adamlaryň dogry düşünmegi

hem zerurdyr. Bu lingwistikanyň derwaýys meseleleriniň biridir. Sözleýiş äheňi dil hadysasy bolup, sözden ähmiýeti pes däl. Sözleýiş hakykaty şöhlendirmegiň adama mahsus bolan görnüşidir. Dil bu instinkt däl-de. Köp ýyllaryň dowamynda zähmetiň netijesinde, nesilleriň akyl-paýhasynyň tagallasy bilen gazanylan medeniýetdir. Dil we sözleýiş aň we pikirlenme bilen göniden-göni baglanyşykly bolup, pikirlenmäni beýan edýär.

Sözleýiş pikiriniň kesgitli mazmunyna we adamyň ýagdaýyny aňlatmagyna laýyklykda iki hili görnüşde ýüze çykyar. Şu ýagdaýlardan many çykaranymyzda sözleýiş adamyň pikirini we duýgusyny aýan edýän serişde bolup durýar. Sözleýiş pikiriniň mazmunyny söz üsti bilen, duýgusyny özboluşly äheňiň üsti bilen berýär.

Äheň - sözleýişde aýdylýan manyny emosional aýratynlyklara, aýdylýan zada, waka laýyklykda many bermekde uly rol oýnaýar. Sesiň täsirlilikligi şygryň, okalýan eseriň, berilýän gürrüňiň täsirlilikligini artdyrýar. Diliň indiividual häsiýetde bolmaýşy ýaly, äheň hem indiividual häsiýetde bolmaýar. Psihologiýa dil sözleýişiniň we onuň aýdylyşynyň arabaglanyşyklydygyny has öňräk subut etdi. Biz bu zatlary aýtmak bilen maksadymyz ösüp gelýän ýaş nesle diliň öwredilişine ünsi güýçlendirmek bilen sözleýiş medeniýetiniň kämilligini gazanmakdyr. Diňe adama sözleýiş mahsus häsiýetdir, ol tebigatyň talabydyr, adama beren peşgeşidir.

“Kowusnama” eserinde şeýle diýilýär: “Bilgin ki, hemme hünärden soz hünäri ýagşy, çünki başga jandarlardan adam on derejede artykdyr we bu artykmaçlyk adamyň bedeninde bardyr: başisi daşarda görnüp durýar we başisi içinde gizlenendir. Ol baş gizlin duranlar şular: pikirlenme, hatyra, hyýal etmek, tapawudyny bilmek we nutuk; başisi (adam teniniň) daşarky tarapynda görünýär: eşitmek, görmek, ys almak, tagam duýmak, syzmak. Bular başga jandarlarda hem bar. Emma adamdaky ýaly däl. Şoňa görä-de adam jandarlaryň üstünden hökmürowanlyk ediji patyşadyr. Şuny bildiňmi, diýmek, ýagşy sözlemegi öwren”.

Türkmen halkynyň taryhy ýoluna nazar aýlasak, münýýlyklaryň dowamynda dilimizi ösdürmek bilen baglanyşykly köp işleriň edilendigini görmek bolýar. Halkymyz adamzadyň medeni we ylmy genji-hazynalaryna saldamly goşantlaryny goşan halklaryň biri. Jemgyýetiň düşünje baýlygy dilde jemlenýär. Diliň ösmegi jemgyýetiň ösmegi bilen baglanyşyklydyr.

Biz şu öwrenýän sözleýiş dilini öwretmegiň usulyýeti dersimiz çagalara irki döwürden ilkinji sesleri bogunlary we sözleri aýtmakdan tä mekdep okuwuna gidýänçä öz ene dilinde sada we düşnükli geplemegiň tärlerini öwreneris. Çaga öz ene dilinde gowy gepläp bilse öz ýoldaşlary we ulular bilen aragatnaşykda bolýar.

Çaga ilkinji sözleri 1 ýaşyň ahyrynda aýdyp başlaýar. Ol kadaly ösen ýagdaýynda 10-15-e çenli söz aýdyp bilýär. Çaganyň söz baýlygy her ýaşynda köpeliş barýar. Ol 5 ýaşayança öz ene dilinde, öz içki oý-pikirini, eşidenlerini beýan etmegi başaýarlar. Şonuň üçin çaga 5 ýaşayança diňe bir dili öwretmeli. 5 ýaşyňa çenli çaga 2 dili gatşdyryp öwretmek onuň sözleýişiniň, pikirlenmeginiň yza galmagyna eltýär. Psihologiýanyň aýtmagyna görä hem-de durmuş tejribeçiliginiň görkezilişine görä çagalara öz ene dillerinden başga 2-nji dili öwretmeklige diňe 5 ýaşdan soň başlamaly. Çaganyň öz ene dillerini bilmeklige bolan, biri-biri bilen gowy aýtmagyna hereket etmeklige, fiziki taýdan ösmeklige kömek edýär. Çagalar biri-birleri bilen oýnap dostlaşýarlar. Olar erteki, hekaýa, goşgy öwrenýärler. Şu zatlar çagany akyl taýdan ösdürýär.

Her bir milli dil öz ösüş derejelerine ýetip, edebi formalara eýe bolandan soň, onuň aýdylyşyna talap, üns güýçlenip ugraýar. Dogry sözleýiş bilen bilelikde sözleýiş äheňine adamlaryň dogry düşünmegi hem zerurdyr. Bu lingwistikanyň derwaýys meseleleriniň biridir. Sözleýiş äheňi dil hadysasy bolup, sözden ähmiýeti pes däl. Sözleýiş hakykaty şöhlendirmegiň adama mahsus bolan görnüşidir. Dil bu instinkt däl-de. Köp ýyllaryň dowamynda zähmetiň netijesinde, nesilleriň akyl-

paýhasynyň tagallasy bilen gazanylan medeniýetdir. Dil we sözleýiş aň we pikirlenme bilen göniden-göni baglanyşykly bolup, pikirlenmäni beýan edýär.

Her bir başlangyç ilki binýatdan başlanýar. Sözün binýady hem çaganyň dil biten günlerinden başlanyp, ulularyň tagallasy bilen goýulýar. “Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleýiş dilini ösdürmegiň usulyýeti” ders çagalara irki döwürde sesleri, bogunlary we sözleri aýtmakdan tä mekdep okuwa gidýänçä öz ene dilinde sada we düşüňikli tärlerini öwretmegi göz önünde tutýar.

Birinjiden, jemgyýetimiziň şu günki we ertirki zerurlyklary hökmünde, ikinjiden, çaganyň sözleýiş medeniýetini kemala getirmek bilen, olaryň öz ene dilini öwretmegi çuňňur gazanmaly.

Çaganyň ene diline talaba laýyk gepläp bilmegi öz deň-duşlary, ulular bilen gowy aragatnaşykda bolmagy täze bilim, täze düşünje gazanmagyna uly mümkinçilik döredýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow öz çykyşynda:

“Mekdebe çenli çagalar edaralarynda çagalary terbiýelemek we mekdepde okamaga taýýarlamak, olarda öz-özüne hyzmat edip bilmek hem özüni alyp barmak endiklerini kemala getirmek, türkmen dili we beýleki dilleri, bilimleriň ilki başky esasyňy öwrenmek ýörite taýýarlanan milli maksatnamalar esasynda amala aşyrylyp, ol türkmen halkynyň asyrlaryň dowamynda emele gelen döp dessurlaryna laýyklykda, çagalaryň içki dünýäsini baý ene dilimiziň şertlerinde kemala getirmäge gönükdirilendir. “diýmek bilen bilim-terbiýeçilik işleriniň mekdebe çenli çagalar edaralarynda başlap kämilleşdirilmegini göz önünde tutulýar. Bu günki körpe geljekki bilimli, ylymly, intellektual taýdan ösen, dünýä garaýyşly, hünärine ökde, döwletimiziň ykbalyny kesgitlejek, onuň ösmegine öz goşandyny goşjak hünärmen bolup ýetişmeli.

Ussat şahyrymyz Kerim Gurbanpesowyň döredijiliginde söz barada şeýle diýilýär:

*Söz diýeniň togar-togar bir zatdyr,
Sözden gala gurmak kime aňsatdyr.
Çöpläp goýan wagtyň öz jaýy gerek,
Sepläp goýan wagtyň öz laýy gerek.
Ine, onsaň oňa bakmak aňsatdyr,
Togar-togar dälde, gözeli bir zatdyr.*

2. Terbiýeçiniň sözleýşi. Terbiýeçiniň sözleýşi çagalaryň sözleýşini ösdürmegiň serişdesi hökmünde.

- *Terbiýeçiniň sözleýşi çagalar üçin nusgadyr.*
- *Çagalary hemme taraplaýyn terbiýelemekde sözleýşiň orny.*

Terbiýeçi çagalary hemmetaraplaýyn terbiýelemekde döwlet tarapyndan ynanylan adamdyr. Ol ýurdumyzyň geljekdäki raýatlaryny döwrebap terbiýeläp ýetişdirmek ugrunda çalyşýar. Çagalar bagynda terbiýeçiniň sözleýşiniň kämilligi onuň hünär kämilliginiň ýokarsynda görkezýär. Ol özünde sözleýşiň kämil başarnyklaryny edinmek bilen çagalary hem şeýle usulda terbiýeleýär. Terbiýeçiniň sözleýşi çaganyň sözleýşiniň esasy çeşmesidir. Terbiýeçi döwlet tarapyndan düzülen maksatnamany doly ýerine ýetirmäge çalyşmalydyr. Hakyky terbiýeçiden edilýän pedagogik talaplar örän köpdür. Biz olaryň üstünde durup geçeris. Çagalar bagynda terbiýeçi bolup işlejek adamyň sözleýiş dili düşnükli, sada, edebi dilde, howlукman her bir sözi, sesi ýerli-ýerinde goýup, gepläp bilmegi başaryan adamlar bolmaly. Sözleýiş dili arassa, sada bolmaly. Çaga ula öýkünmek bilen öwrenýär. Terbiýeçi labyzly çeper okaýşa hem-de gürrüň edip bilmäge ökde bolmalydyr. Labyzly okaýyş,

çeper gürrüň edip bermek çagada okalyň, gürrüň berilýän zada gyzyklanmany oýarýar, diňlemäge höwesli ösdürýär. Gürrüň edip bermek, hekaýa etmek arkaly baglanyşykly sözleýiş ösýär. Hekaýa etmegi öwretmek gören-eşiden zatlaryny gürrüň etdirmekden, gysgajyk edebi eserleri okap berip, şol baradaky pikirlerini bilmekden, sorag- jogapdan başlanýar. Soňra suratlar arkaly hekaýa etmeklige geçilýär.

Mekdebe çenli ýaşly çagalary terbiýelemekde terbiýeçiniň sözleýişiniň ähmiýeti uludyr, ol hem çagalar üçin ene dilini öwretmekde nusgadyr, we olara täsir ediş serişdesidir. Şol sebäpli çagalara öwredýän ene dilini gowy bilmegi üçin terbiýeçiniň öz sözleýişini kämilleşdirmegi, baýlaşdyrmagy hünär borjy hasap etmelidir. Çagalar bagynda terbiýeçi bolup işlejek adamyň sözleýiş dili düşnükli, sada edebi dilde howlukman her bir sözi, sesi ýerli ýerinde goýup gepläp bilmegi başaryan adam bolmalydyr. Çaga sözleri ula öýkünmek bilen öwrenýär. Terbiýeçiniň sözleýişine talap: Sözleýişniň baýlygy grammatika taýdan dogrulygy sözleýişinde ses medeniýeti diýiligidir.

Sözlügiň baýlygy barada. Sözleýiş biz diňe pikirimizi dälde eýsem gatnaşygymyzy (makullamak, garşy bolmak, mähirli bolmak we ş.m) görkezýäris. Terbiýeçi ünsli we hoşniýetli bolmalydyr. Eger-de körpe çaga siz bilen gepleşäýse siz onuň bu ýagdaýyna begenýändigini, ony ýadaman, ýaltanman diňlemäge taýýardygyňyzy duýdurmaly. Terbiýeçiniň alçaklygy çagalar bilen erkin gatnaşygynda bolmagy okuw işine oňaly täsir edýär. Sesleriň çagalaryň aňyna ýetmegi onuň janlylygyna we obrazlylygyna baglydyr. Öz wagtynda aýdylan söz, sözleýiş has hem takyk edip diňleýjileri kanagatlandyrar. Çagalar bilen aragatnaşyk saklananda, olaryň ýaş aýratynlygy göz önünde tutulmalydyr. (Pikirlenmäniň emosional, sözlügiň semantik, sözleriň garyplygynyň takyklygy.) Çagalar bilen gürleşilende her bir söz olaryň aňyna ýeter ýaly takyk bolmaly, olarda ýagty obrazlary döretmeli we duýgularyna täsir etmeli.

Sözleýşiň grammatika taýdan dogrulygy, sözleýşiň grammatiki dogrulygy edebi diliň zerur hilidir. Terbiýeçi tarapyndan grammatik talaplaryň kemçilikleri bolmaly däldir. Sebäbi çaga ulynyň sözleýşinden nusga alýar.

Sözleýşiň ses medeniýeti barada. Terbiýeçiniň sözleýşi hemmetaraplaýyn labyzly bolmalydyr. Bir meňzeş äheňde gürlemek terbiýeçiniň sözleýşini zaýalaýar diňleýjiniň aňyna ýetmeýär, pikirleri we duýgulary döretmeýär. Irki ýaşly çagalaryň sözleýiş medeniýetine eýe bolmagy ene-atalar bilen bilelikde terbiýeçilere hem baglydyr. Ýene-de göz önünde tutulmaly zatlaryň in esaslarynyň biri sözün başynyň dogry goýulmagydyr.

Terbiýeçi ünsli we hoşniýetli bolmalydyr. Eger-de körpe çaga siz bilen gepleşäýse, siz onuň bu ýagdaýyna begenýändigini, ony ýadaman-ýaltanman diňlemäge taýýardygyňyzy duýdurmaly. Terbiýeçiniň hoşgylawlygy we ýylgymasy çaga oňaly täsir edýändir. Çaga terbiýeçi bilen uzak gürleşenini kem görýän däldir.

Terbiýeçiniň alçaklygy, çagalar bilen erkin gatnaşykda bolmagy okuw işine oňaly täsir edýär. Onuň özüni alyp barşy çagalaryň-da özlerini erkin duýmagyna, bilýän maglumatlaryny aýdyp bilmegine mümkinçilik döredýär.

Terbiýeçi okuw maglumatyny öz häsiýetine mahsus bolan derejede (hiç hili ýasamalygy ulanmasyzdan) düşündirse, çagalar hem şol usulda bilýänlerini erkin beýan etmäge ymtylýarlar. Okuwa bolan bu görnüşdäki şahsy çemeleşme edebi, seresaplylygy, otagda oturan çagalaryň düzümini, olaryň ösüş derejesini, aň-düşünjesini, terbiýeçi bilen çagalaryň özara gatnaşygyny göz önünde tutmak bilen pedagogik takyklylygy hem talap edýär. Şu nukdaýnazardan-da, terbiýeçi okadýan çagalarynyň ýaşyna görä hereket etmelidir, her bir zada olaryň gözi bilen garamalydyr, ony görmelidir, duýmalydyr.

Özüniň şahsy tejribesiniň okuwynyň mazmunynyň bir bölegidigine düşüňän, ony çagalara ýetirmäge synanyşýan terbiýeçi hem

mugallymdyr hem-de terbiýeçidir. Terbiýeçiniň açyklygy birnäçe wajyp wezipeleri ýerine ýetirýär. Meselem, maglumatyň beýan edilişi has ynamly bolýar, çagalarda terbiýeçiniň maglumatlary beýan etmekde alýan maglumatlaryna gyzyklanmak, şatlykly duýgyny başdan geçirmekligi oýarýar, terbiýeçiniň gürrüň berşine aňly-düşünjeli, gyzyklanma bilen üns bermäge, onuň usullaryna göz ýetirmäge ýardam edýär. Çagada birek-birege ynamlylyk, çynlakaýlyk, şadyýanlyk, erkinlik şertlerini döredýär.

Terbiýeçi sapakda diňe belli bir çaganyň durmuş tejribesi bilen iş salyşman, tutuş çagalar toparynyň durmuş tejribesini hem göz önünde tutmaly bolýar. Bu bolsa sapagyň mümkinçiliklerini giňeldýär. Çagalaryň durmuş tejribesiniň dürlüligi, köplügi, olaryň häsiýetine okuwçylaryň özleriçe düşünişleri köptaraplylygyň birligidir. Bu bolsa çekeleşme üçin esas döredýär, birek-birek bilen jedelleşmäge, maslahatlaşmaga, birek-biregi düzetmäge, birek-biregiň pikirini has-da giňeltmäge ýol açýar.

Terbiýeçiniň sözleýiş medeniýetiniň çaga täsiri örän uludyr. Sözleýiş medeniýeti diýip, diliň hemme kada-kanunlaryna laýyk gelýän derejede sözlemeklige aýdylýar. Sözleýiş medeniýetini edinmek diňe dil birlikleriniň manysyna düşünmek däl-de, olary edebi dilde peýdalanyp bilmekdir. Dürli sapaklarda dürli temalaryň üsti bilen sapaga mahsus düşüňjeler bilen bilelikde halkymyzyň maddy-ruhy we milli-medeni gymmatlyklary barada ýaş aýratynlyklaryna görä düşüňje berilýär, olaryň gadyr-gymmaty düşündirilýär. Şeýle düşündirişlerde terbiýeçiniň, mugallymyň sözleýiş ukyby uly rol oýnaýar. Terbiýeçiniň, mugallymyň sözleýiş ukyby diýip sözleri ýerbe-ýer goýup, çeper sözläp bilmeklige, äheňiniň, labyzynyň suhangöýlүgine (ýumşak, mylaýym äheňli, süýji sözli, dilewar), sözlände çagalara bolan mähirli, mylaýym gatnaşygyna, gepleýän wagty çaganyň ýaş aýratynlygyna laýyklykda sözläp bilmegine aýtmak bolar. Şol ukyp hem çaganyň baglanyşykly sözläp bilmek endikleriniň kemala gelmegine. sözleýiş medeniýetiniň kämilleşmegine ýardam edýär. Sözleýiş arkaly maddy-ruhy we milli-medeni ruhy

gymmatlyklarymyz sapaklarda öwredilýän düşüňjeleriň üsti bilen çagalaryň aňyna siňdirilýär.

Türkmenistanda birnäçe *dialekt* bolup, ýerli ilat şol dialektde gepleşýär. Köp terbiýeçiler hem şol ýerde ýaşap, şiwе diline öwrenişip gidýärler. Emma terbiýeçi çagalar bilen sapak geçende edebi diliň derejesinde sözlemäge we ony çagalara hem öwretmäge borçludyr. Terbiýeçi öz sözleşşinde her bir sözi, sesleri ýerli-ýerinde goýup, degişli basym boýunça geplemegi başarmalydyr. Durmuşda käbir terbiýeçiler aýdýan sözleriniň soňuny doly eşitdirmeýärler, örän ýuwaş ýa-da çalt gepleýärler Bu ýagdaýy olaryň özlери bilmeýär. Şonuň üçin geljekde terbiýeçi bolmagy ýüregine düwen adamlar pedagogik okuw jaýlaryna girmekçi bolan ýagdaýlarynda ilki bilen olaryň arassa, sada, düşnükli gürlemek ukyby barlanyp görülmelidir. Okuwa girmek isleýänleriň sözleşiş dilinde käbir ýetmezçilikler bolsa, ýagny edebi dilde gürläp bilmese, käbir sesleri aýdyp bilmese, sakynyp geplese, onda hemme talaplary ödeýän hakyky terbiýeçi bolmaz. Irki ýaşly çagalaryň sözleşiş medeniýetine eýe bolmagy ene-atalar bilen bilelikde terbiýeçilere hem baglydyr. Ýene-de göz önünde tutulmaly zatlaryň iň esasylarynyň biri sözün basymynyň dogry goýulmagydyr. Çagalaryň, uly adamlaryň arasynda hem basymy talabalaýyk edip aýtmaýanlaryna köp duş gelmek bolýar. Mysal üçin, “*meýlis*”, “*surat*” ýaly sözlerde ikinji bogny sokduryp, uzyn aýdýarlar. Bu sözün aýdylyş talabyny ödemeýär. Ýene bir mysal: terbiýeçi çaga bilen işlände bir agajy görkezip bu näme diýip sorag berende, çaganyň “bag” diýip beren jogabyny düzetmegiň ýerine üns hem bermeýär. Bir agaç bag bolmaýar. Çaga şu ýerde gödek ýalňyşlyk goýberýär.

Mugallymçylyk mekdebiniň talyplaryndan edilýän esasy talaplar:

- Edebi türkmen dilinde sada we düşnükli geplemegi başarmak.
- Türkmen diliniň grammatikasyny, onuň böleklerini, leksikany, fonetikany, morfologiýany gowy bilmek.

- Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleýiş diliniň ösmeginiň aýratynlyklaryny özlendirmek.
- Okatmagyň dürli usullaryny oňat bilmek.

Çagalar bagynyň terbiýeçisiniň sözleýişiniň kämilligi onuň hünär kämilliginiň ýokarydygyny görkezýär. Terbiýeçi öz sözleýiş edebini kämilleşdirmegiň üstünde işlände dil baýlygyny artdyrmaga çalyşmalydyr. Ol dilde fonetik, leksik, grammatik taraplaryna, onuň manysyna, ýerlikli peýdalanylyşyna üns bermelidir. Öz sözleýişini kämilleşdirmek her bir geljekki bilim işgäri üçin öz öňünde-de, jemgyýetiň öňünde-de uly borçdur. Ol özünde sözleýişniň kämil başarnyklaryny edinmek bilen çagalaryň hem sözleýişiniň talabalaýyk bolmagyny gazanýar.

Terbiýeçi çagalary hemme taraplaýyn terbiýelemekde döwlet tarapyndan ynanylýan adamdyr. Ol ýurdumyzyň geljekdäki raýatlaryny döwrebap terbiýeläp ýetişdirmek ugrunda çalyşýar. Çagalar bagynyň terbiýeçisiniň kämilligi onuň hünär kämilliginiň ýokarydygyny görkezýär.

Ol özünde kämil başarnyklaryny edinmek bilen çagalary hem şeýle ruhda terbiýeleýär. Terbiýeçiniň sözleýşi çaganyň sözleýişiniň esasy çeşmesidir.

Terbiýeçi ünsli we hoşniýetli bolmalydyr. Eger-de körpe çaga siz bilen gepleşýse, siz onuň bu ýagdaýyna begenýändigini, ony ýadaman ýaltanman diňleýändigini duýdurmaly. Terbiýeçiniň hoşamaý ýylgymasy çaga oňaly täsir edýändir. Çaga terbiýeçi bilen uzak gürleşenini kem görmeýär.

Terbiýeçiniň alçaklygy, çagalar bilen erkin gatnaşykda bolmagy okuw işine oňaly täsir edýär. Onuň özüni alyp baryşy çagalaryň-da özlerini erkin duýmaga, bilýän maglumatlaryny aýdyp bermegine mümkinçilik döretýär. Terbiýeçiniň sözleýiş medeniýeti çaga örän uly täsir edýär. Sözleýiş medeniýeti diýip diliň hemme kada-kanunlaryna

laýyk gelýän derejede sözlemegine aýdylýar. Sözleýiş medeniýetini edinmeklik diňe bir dil birlikleriniň manysyna düşünmek däl-de olary edebi dilde peýdalanyp bilmekdir.

Mugallymyň sözi

*Mugallymyň sözi – Watanyň sözi
Ol söze ýerleşýär dünýä dek mazmun.
Mugallymyň sözi kanun mekdepde,
Mugallymyň sözi öýde-de kanun.*

*“Mugallymym şey diýdi!” diýer çagalar
Mugallym diýdimi kesiler jedel.
Mugallymyň aýdan sözüň gaýtalap,
Çagalar daň bilen mekdebe gider.*

*Mugallymyň aýdan sözüň gaýtalap,
Çagalar ýene-de mekdepden gaýdar...
Onsoň çagalar hem mugallym bolup,
Ol sözi geljekgi nesile aýdar.*

*Ýaşar, işlär ýörer mugallym sözi
Mugallymyň sözi – Watana ömür.
Şeýdip mugallymyň aýdan sözüni
Asyrdan asyra äkider göwün.*

Kerim Gurbannepesow

3. Irki ýaşly çagalaryň sözleşşiniň ösüşi

- *Irki ýaşly çagalaryň sözleşşi.*
- *Terbiýeçiniň çagalaryň sözleşşini ösdürmekde alyp baryan işleri.*

Çaga dünýä inen gününden başlap, ony hemmetaraplaýyn terbiýelemek işi başlanýar. Şeýle terbiýeçilik çäreleriň biride olaryň görüş, eşidiş organlaryny formirmekde, olarda emosional ýagdaý döretmekden ybaratdyr. Çagalarda emosional ýagdaý bolanda ol ýylgyrýar, gülýär. Bu hem onuň ösüşine örän gowy täsir edýär. “Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasy” Çagalaryň 1-nji ýaşynyň ösüşi 4-döwre bölünýär. Her bir döwrüň öz terbiýeçilik wezipesi hem-de maksady we usullary bardyr.

1-nji Döwür–Çaga doglanda 2,5-3 aýlyga çenli döwri öz içine alýar. Bu döwürde esasan, çagalaryň görüş we eşidiş organlaryny ösdürmekden ybaratdyr. Terbiýeçi çagalara bir ýyldyrawuk ýa-da açyk reňkdäki oýnawaçlara seretmekligi, ony hereketlendirip çaga öz gözi bilen yzarlamak işlerini edýär. Çagalara dürli sesleri eşitmegi onuň hereketini yzarlamagy öwredýär, munuň üçin adam sesinden, aýdym-sazdan ses çykarylýan oýnawaçlardan peýdalanylýar. Çagalar bilen yzygiderli iş geçirilende çagalaryň hereketi, ýüz mimikasy, ses çykarmak ukyby peýda bolýar. Hemde muňa “Konpleks ezibeleniýa” diýilýär. Bir aýyň içindäki çagalar bilen terbiýeçilik işleri olara seredilip otyrylan wagtynda alnyp barylmaladyr. Terbiýeçi çagalary rahatlandyrmak üçin onuň bilen örän mylaýymlyk bilen çagalaryň elini, aýaklaryny, arkasyny sypalaýar. Terbiýeçi hem ýene şeýle işleri ýerine ýetiren wagtynda onuň bilen gürleşýär. Gürleşmek örän ýönekeýdir. Esasy zat çagany rahatlandyrmaly. Öz söýgi duýguňy çagalara bildirmeli. Meselem: (Begençjik aglama, häzir saňa nahar berjek, sen garnyňy doýurarsyň, soňra uklarsyň men seniň üstüňi gowja ýapyp ýatyrarýn). Terbiýeçi bu sözleri çyn ýürekden, örän süýji sözler bilen güler ýüz bilen aýtmalydyr.

2-nji Döwür–Çaga ösüşiniň 2,5-3 aýlykdan 5-6 aýlyga çenli döwri degişlidir. Çagalaryň hemmetaraplaýyn ösüşi dowam edýär. Çagalaryň ses çykarmagynda käbir sesleri aýtmagynda özbaşdaklyk peýda bolýar. 3-4 aýlyk çagalar bogazdan peýdalanyp ses çykarýar. 5-aýlykda uzyn çekimli sesleri aýdyp başlaýar. Meselem: Ba-ba-ba, ka-ka-ka.

Çagalaryň şu zatlary aýtmaklygynyň örän terbiýeçilik ähmiýeti bardyr. Maksatnama bu ýaşdaky çagalar bilen ýörite meşgullanmalary geçirmekligi talap edýär. Çagalar bilen meşgullanmalar her gün 5-6 minut 3-4 çagadan toparlar boýunça geçirilýär.

Çagalar bagynyň wezipesi çaga aragatnaşykda bolmagy öwretmekden, onda islegi emele getirmekden, islegi amal etmek üçin bilimlery, başarnyklary döretmekden ybaratdyr. Şoňa görä-de, şu meselede ene diliniň ähmiýeti biçak uludyr.

Mugallym, terbiýeçi çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny we olaryň öwrediljek maglumaty kabul etmek taýýarlygyny, olara öwretmek usulyny saýlamaly, sebäbi bir ýaşdaky çagalar üçin gyzykly zat beýleki bir ýaşdaky çagalary gyzyklandyrmazlygy mümkin.

Şol bir usuly dürli mugallym, dürli terbiýeçi dürli hili ulanmagy tebigydyr, sebäbi bu ýagdaý terbiýeçiniň, mugallymyň şahsy häsiýetine baglydyr. Islendik adamyň özüne mahsus ýetmezçiligi-de, artykmaçlygy-da bolup biler. Mundan başga-da şol usuly tapanyň özi-de dürli toparda dürli hili peýdalanar, sebäbi bu ýagdaý toparbaşyň taýýarlygyna baglydyr. Şeýlelikde islendik usuly durmuşa geçirmek üçin ony toparyň zerurlygyna laýyklykda alyp barmaly. Usuly çaganyň fiziologik we psihologik aýratynlygyna görä, ýagny güýçli ýa gowşak çaga görä ulanmaly bolýar. Şoňa görä-de, usul elmydama maýyşgak bolmalydyr. Okatmagyň şertini üýtgetmek bilen usul hem üýtgäp biler.

Irki çagalyk döwri. Irki çagalyk döwri onuň ösüşiniň 1-3 ýylyny öz içine alýar. Çaganyň daş-töweregindäki zatlardyr adamlar onuň ösüşini kesgitleýär. Ol zatlar iki görnüşde bolup biler: gap-çanaklar, öý

goşlary, okuw esbaplary (ertekiler, hekaýalar, reňkler, reňkli galamlar we ş.m.) we olary çalşyryan zatlar: oýnawaçlar, oýunlar.

Olaryň häsiýetleri, görnüşi, ululygy, reňki. agramy, gyzgyn-sowuklygy we şuna meňzeşler çagada daşky dünýä akyl ýetirmegiň başlangyjyny döredýär, olar bilen oýnamak, olary ulanmak we olaryň seslerini eşitmek çaganyň hemmetaraplaýyn ösmegine täsir edýär. Şeýle usullar bilen zähmet gurallary hem özleşdirilýär. Bu iş hem çaganyň ulular bilen bilelikdäki işlerinde bolup geçýär: ulular çagany adamzadyň döreden gurallar dünýäsine aralaşdyrýar. Şol hem ösüşe getirýär. Çaganyň özleşdirmeli başlangyç gurallary çemçe, okaradyr kaseden başlanýan bolsa, ol ulalanda çylşyrymly tehniki gurallary özleşdirýär.

Gurallaryň dürli häsiýetlerini: ululygyny, görnüşini, çuňlugyny, reňkini we ş.m. ýüze çykarmaga gönükdirilen täsirler olary öwreniji, olara akyl ýetiriji täsirlerdir. Meselem, şeýle täsir çaga tegelek, dörtburçly, üç burçly, dürli ululykly, reňkli gaplary görkezmek, olaryň gapaklary we her bir gaby öz gapagy bilen ýapmagy tabşyrmak arkaly özleşdirilýär.

Çaganyň özbaşdak dik durup ýöremegi onuň üçin täze, näbelli, özüne çekiji çuňňur gyzyklanma we duýgy döredýär. Beýle täsirler “barlag-synag” täsirleridir. Olar howply häsiýete eýe bolsalar-da çaganyň bilesigelijiligini ösdürýär.

Çommalyp oturmak, eglip, öwrülip, yzyňa ýöremek, ýere taşlanan taýajyklaryň üstünden ätläp geçmek, belli bir beýiklikde goýlan tagtanyň üstünde ýöremek çaganyň hereketleriniň ösüşini kemala getirýär.

Zatlaryň daşky alamatlaryny - görnüşini, ululygyny, reňkini we ş.m. tapawutlandyrmak başarnygyny emele getirmek körpäniň duýuş häsiýetini ösdürýär.

El-ýüzüni ýuwmak, süpürinmek. nahary özbaşdak iýmek, köwşüni, eşigini, jorabyny geýmek, çykartmak ýaly başarnyklaryň yzygiderli öwredilmegi çagada öz-özüne hyzmat etmek endigini döredýär. Çaganyň her bir hereketindäki täzelik sözleýiş bilen baglanyşyklylykda amala aşyp, onuň sözleýişine täze sözleriň goşulmagyna getirýär.

Çaganyň sözleýşiniň ösüşinde onuň aragatnaşyk ukypalary üç ýaşa çenli döwürde kemala gelýär. Sözleýiş kemala gelmegi her çagada bir hili geçýär. Çaganyň bir ýaşa çenli döwri ol heniz bir sözi aýdyp bilmese hem onuň sözleýşiniň ösmeginiň we ulular bilen aragatnaşyk açmagynyň möhüm döwri hasaplanýar.. Sözleýşe çenli döwürde çaga dürli sesleri seslenmek bilen sesler we hereketler arkaly uly adamlar bilen aragatnaşyga girýär. Çaga doglandan eýläk onuň beýnisi we duýuş agzalary dili özleşdirmäge taýýar bolýar.

Ene dilini özleşdirmek çaganyň seslenip, ýagny kepderileriň, gumrularyň guguldysyna meňzeş sesleri çykarmagyndan başlanýar. Çaga öz guguldylaryndan lezzet alýar. Üç aýa çenli bu guguldylar ýetjek derejesine ýetýär. Bu enäniň çaga bolan gatnaşygyna hem bagly. Sebäbi enäniň çaganyň guguldysyny goldamagy çaganyň sözleýşe taýýarlygyny has kämilleşdirýär Bu ene bilen çaganyň arasyndaky ilkinji sözleýiş aragatnaşygydyr. Soňra çagada wüjürdi başlanýar. Çaganyň bir zady düşündirjek bolup çykarýan düşnüksiz seslerine "Be, bujagaz çaganyň wüjürdäýşini" diýýändirler. Wüjürdiler çaganyň ýagdaýynyň, keýpiniň gowulygyny aňladýar. Wüjürdemek alty aýlyk döwründen başlanýar. Bu ir hem, gijiräk hem bolup biler. Çaga ilki çekimsizden çekimlä gidýän gysga sesleri çykarýar. Kem- kemden wüjürdi çylşyrymlaşýar. Alty-ýedi aýlyk çaganyň wüjürdisinde äheň duýlup ugraýar.

Çaganyň sözleýşi barlananda alymlar şeýle kanunalaýyklyga gabat gelipdirler: wüjürdide sesleriň ýüze çykmagynyň yzygiderligi dil sözleýşindäki sesleriň yzygiderliligine laýyk gelipdir. Muňa seredip otursak çaga sesleri özleşdirmegi iki gezek geçen ýaly bolýar. Ilki oýun, güýmenje, taýýarlyk görnüşinde soňra çylşyrymly we iň kyn etapy bolan sözün düzümindäki sesleri özleşdirmek. Bu çaganyň wüjürdeýän döwründe hiç bir kynçylyksyz dürli sesleri aýdyp bilmegi, soňra bolsa şol sesler öwredilende uly kynçylyklaryň gabat gelmegidir.

Bir ýaşyna golaýlanda çaga wüjürdisi täze tapgyra geçýär. Ony gürrüň wüjürdisi ýa-da çaga sözleýşi diýip ýöne ýere atlandyрмаýarlar,

çaga öz dilinde jümleleri döretmek bilen soraglar berýär.

Çaga dünýä inen gününden başlap, ony hemmetaraplaýyn terbiýelemek işi başlanýar. Şeýle terbiýeçilik çäreleriniň biri-de olaryň görüş, eşidiş organlaryny formirmekden, duýgy ýagdaýlary döretmekden ybaratdyr. Çagada duýgy ýagdaýy bolanda, ol ýylgyrýar, gülýär. Bu hem onuň ösüşine örän gowy täsir edýär. Çagalaryň 1-nji ýaşynyň ösüşini döwürlere bölüp öwretmek maksadalaýykdyr. Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň 2008-nji ýylyň 28-nji fewralyndaky 43-nji belgili buýrugy, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň 2008-nji ýylyň 5-nji martyndaky 69-njy belgili buýrugy bilen tassyklanylýan "Çagalaryň irki ösüşiniň we çaganyň mekdebe taýýarlygynyň ölçeglerinde bu döwürler giňişleýin açylýp görkezilýär. Bu resminamada uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlaryny tamamlan çagalaryň ukyplarynyň, başarnyklarynyň we bilimiň minimal çägi beýan edilýär.

Öňki geçirilen tejribelik işleri dowam edýär. Görüş, eşidiş, kabul etmeklik ösdürilýär. Bu döwürde esasy maksat uly adamyň, terbiýeçileriň sözüne, gepleşigine düşünmek hem-de olara öýkünip gaýtalamak işleri geçirilýär. Çagalaryň sözleýişini ösdürmek çagalar bilen alnyp barylýan işleriň esasy tutýar. Çaga sözleri ýat tutýar. Ilkinji sözleri peýda bolýar. Bu döwürde çagalar bilen örän gyzykly meşgullanmalar guralmalydyr. Onda surat we oýnawaçlardan peýdalanylýar. Çaga ilkinji sözleri 1 ýaşynyň ahyrynda aýdyp başlaýar. Ol kadaly ösen ýagdaýynda on iki aýlykda on-on baş söz aýdyp bilýär. Söz baýlygy ýaşyna görä köpeliýär, baş ýaşaýança öz ene dilinde oý-pikirini, gören-eşidenlerini beýan etmegi başaýar. Şol sebäpli çaga 5 ýaşaýança diňe bir dil öwretmeli. 5 ýaş çenli çaga 2-3 dili gatşdyryp öwretmeklik onuň sözleýişiniň, pikirlenmeginiň yza galmagyna eltýär. Psihologlaryň aýtmagyna görä we durmuş tejribesiniň görkezişine görä, çagalara öz ene dillerinden başga 2-nji dili öwretmekligi diňe 5 ýaşdan soň başlamaly.

Çagalar bagynyň wezipesi çaga aragatnaşykda bolmagy

öwretmekden, onda islegi emele getirmekden, islegi amal etmek üçin bilimleri başarnyklary döretmekden ybarat. Şoňa görä-de şu meselede ene diliniň ähmiýeti örän uludyr.

Çaga bir ýaşynyň ahyrynda özüni nähili alyp barmalydygy baradaky ýöneköý zatlar göz ýetirip başlaýar. Bu döwürde çagalar öwredilýän zatlar göz ýetirip başlaýar.

Olar bir ýaşynda 10-12 sözi, iki ýaşynda 200-300 sözi, üç ýaşynda 1500-e çenli söz öwrenýar.

Ejem Bolsa Ýanymda

*Käýinji-de ýag ýaly,
Ejem bolsa ýanymda.
Gys bolsa-da ýaz ýaly,
Ejem bolsa ýanymda.*

*Doýmak ýok gül ýüzünden,
Mähir doly gözünden.
Ösýär boýum gün-günden,
Ejem bolsa ýanymda.
Köýnek tikse ogluna,
Taýýar eder şol güne.
Eden işim şowuna,
Ejem bolsa ýanymda.*

*Güneş çayar asmandan,
“Eje” sözüň aýdamdan.
Dünyäm doly aýdymdan,
Ejem bolsa ýanymda.*

Muhammetmyrat Kömekow

4. Çagalar bagynda okuw maksatnamasy bilen işlemek.

- *Çagalar bagynyň okuw maksatnamasy.*
- *Okuw maksatnamasy bilen işlemegi öwretmek.*

Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň milli maksatnamasy mekdebe çenli ýaşly çagalaryň ýaş aýratynlygyna görä daşky durmuşy bilen tanyş etmekden ybarat. Çagalary daşky durmuş bilen tanyş etmegiň 2 maksady bar:

- Çagalary akyl taýdan terbiýelemek we dünýägaraýşyny giňeltmek.
- Çagalaryň söz baýlygyny artdyrmak, täze sözleri öwretmek we söhbetdeşlige taýýarlamak.
- Mekdebe çenli kiçi toparda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň suraty boýunça tanamagy öwretmek. Harby işgärler barada olaryň bitirýän işleriniň zerurlygy egin-eşikleri barada düşündirmek.
- Sorag bermek.
- Görkezmek.
- Terbiýeçiniň gürrüňiniň nusgasy.
- Hekaýa boýunça, hekaýa düzdürmek.
- Çagalaryň gürrüňine baha bermek.

Berkarar döwletimizde bilim özgertmeleri esasynda alnyp barylýan işler hemmetaraplaýyn bilim bermek esasynda kämil şahsyýeti terbiýeläp ýetişdirmegi göz önünde tutýar. Çagalar baglarynda akyl, ahlak we estetik (gözellik) terbiýesi sözleýiş esasynda amala aşýar. Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasynda çagalar bakja bagynyň irki we mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleýişini ösdürmek boýunça guramaçylyk işleri we okatmagyň usullary görkezilýär. Mälim bolşy ýaly, irki we mekdebe çenli çagalaryň sözleýişiniň mazmuny daş-töwerekde bolýan wakalar esasynda aňynda şöhlelenýär. Bu onuň özi, beden

agzalary, ýakyn adamlary, ýaşayan otagy, terbiýe alýan çagalar bagy, seýilgäh, golaýyndaky köçeler, şäher adamlaryň zähmeti, işi, janly we jansyz tebigat. Uly toparlarda etiki düşüňjeler, ýagny daş-töwerekdäki gurşap alýan adamlar, birek-biregiň önündäki borjy, birek-birege bolan sylanyşykly gatnaşyk, tebigat, jemgyýetiň ýaşagy, baýramçylyklar bilen bagly etmeli işleri barada düşüňjeler berilýär. Okuw Maksatnamasynda aşakdaky wezipeler kesgitlenilýär:

- Täze bogunlary, ses utgaşmalaryny we sada sözleri aýtmakda öýkünmeği ýüze çykarmak;
- Bir ýaşynyň ahyryna çenli çagalara 10-12 sany aňsatja söz ulanmagy öwretmek;
- Haýwanlara we ösümlüklere mähirli garaýşy terbiýelemek;
- Çaganyň özüne ýüzlenilen söze düşünmegi, oňa elýeterli sözleşiş serişdesine görä jogap bermegi öwretmek, ulular bilen gepleşmäge meýil döretmek;
- Çaganyň söz baýlygyny (ony gurşap alan zatlaryň atlarynyň we olar bilen edilýän hereketleriň hasabyna) ösdürmek;
- Ýönekeý sözlemiň gurluşyny özleşdirmek;
- Sözleşiş ses medeniýetini (dogry dem almak, sözleşiş tizligi, sesi dogry aýtmak) ele almak;
- Çaganyň deň-duşlary we özge adamlar bilen aragatnaşygyny giňeltmek;
- -çaganyň geplemek meýlini, islegini, gepe goşulýşmak ymtylmasyny goldamak;
- Sözleşiş medeniýetiniň başlangyjyny özleşdirmegi, ýagny sypaýy gatnaşygyň sözleşiş görnüşlerini (salamlaşmak, hoşlaşmak, minnetdarlyk bildirmek) ulanmagy öwretmek;
- Söz binýadyny dogry goýmagy (oýnawaçlar bilen oýnamak, hereketli oýunlar arkaly). Giňeltmegi we ulanmagy öwretmek;
- Sanlary, wagty aňlatmak üçin atlaryň, sypatlaryň goşulmalaryny

ulanmak başarnygyny ýola goýmak;

- Sözüň aňladýan şekilini göz önüne getirmegi öwretmek;
- Monologik sözleýşiň ilkinji görnişlerini özleşdirmegi, özüňde täsir galdyran hadysa barada iki-üç sözlemeden ybarat gürrüň bermegi öwretmek;
- Çeper eseri diňläp, onuň mazmunyna düşünmegi, goşgyny dogry äheňde aýtmagy öwretmek;
- Baglanyşykly we labyzly sözleýşi ösdürmek;
- Tanyş ertekiler, goşgular, hekaýalar boýunça sahna oýunlaryna gatnaşmaga höwes döretmek.
- Çeper eserleriň gahrymanlaryna olaryň häsiýetlerine görä garaýşy terbiýelemek;
- Edepli sözleýiş kadalarynyň başlangyjyny öwretmek;
- Eseriň mazmunyny ara alyp maslahatlaşmak, gürrüň bermek, goşgy aýtmak meýli ösdürmek;
- Çagalaryň aýratynlykda döredijilikli sözleýiş ukyplaryny ösdürmek;

Şeýlelikde, sözleýiş çaganyň şahsyýetiniň ösmegine täsir edýär, ýardam berýär, onuň bilimi, gözýetimi giňeýär, daş-töweregindäkiler bilen gatnaşykda bolmaga kömek edýär, edep-terbiýe düzgünlerini özleşdirýär. Sözleýşi ösdürmek bilen çaga daş-töweregine garaýşyny kämilleşdirýär we oňa tiz öwrenişýär.

Sözleýiş boýunça ýörite bellenen sapaklarda sözleýşi öwretmek boýunça aşakdaky görnüşler alnyp barylýar:

- Çagalaryň ses medeniýetini terbiýelemek;
- Sözlük goruny baýlaşdyrmak;
- Grammatik endikleri kemala getirmek;
- Baglanyşykly sözleýşi öwretmek - monolog-dialog-daş-töwerek bilen baglanyşyklylykda;
- Çeper edebiýat bilen tanyşdyrmak, ýat tutmagy öwretmek;

Bu işleriň maksady her bir çagada baglanyşykly sözleýşi kemala getirmekdir. Çaga ýedi ýaşyna çenli sözleýşiň daş-töweregindäki görýän zatlaryny suratlandyrmak, wakalary gürrüň bermek üçin monolog görnüşini peýdalanyň bilmegi başarmalydyr. Çaganyň monologyndaky sözlemleriň grammatik gurluşy edebi diliň normalaryna gabat gelmelidir.

Çaganyň akyly taýdan ösmeginde dil sözleýşiniň kemala gelmeginiň uly ähmiýeti bar. Çaga ene dilini sözleýşiň oňat nusgalary esasynda öwretmeli. Çagalar öýkünmek esasynda kämil däl sözleýşi hem öwrenýärler.

Sözleýşi öwretmegiň iki sany esasy görnüşiniň üstünde durlup geçilýär:

- Çagalaryň terbiýeçi, çagalar bagynyň beýleki işgärleri bilen öz aralarynda erkin gepleşigi.
- Sözleýşi ösdürmek boýunça ýörite sapaklar.

Ene dili çagada ilkinji gözelligi terbiýesini berýän sapak bolup hyzmat edýär.

Mekdebe çenli ýaşly çagalary çagalar edaralarynda terbiýelemekde we okatmakda “Türkmenistanda mekdebe çenli ýaşly çagalara bilim we terbiýe bermegiň Milli maksatnamasynda” esasynda alnyp barylýar. Maksatnamada mekdebe çenli ýaşly çagalara bilim we terbiýe maksada, wezipesi we mazmuny takyk görkezilendi. Maksatnama düzülende mekdebe çenli ýaşly çagalaryň pedagogikasynyň, psihologiýasynyň hem-de aýry-aýry dersleri okatmagyň usullary boýunça gazanylan ylmy barlaglaryň netijeleri göz önünde tutuldy.

“Türkmenistanda mekdebe çenli ýaşly çagalara bilim we terbiýe bermegiň Milli maksatnamasynda” düzülende çagalaryň hukuk baradaky kanunlary, Türkmenistanyň “Bilim hakyndaky” kanunyna esaslandy.

Maksatnamanyň esasy wezipeleri şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- Çagalaryň aňynda kemala gelen şahsyýete mahsus bolan sypatlaryň başlangyçlaryny, esaslaryny döretmekden;

- Öz kârine, hünärine zähmetsöýer, kalby päk , süňňi halal, dogruçyl, Watanyň ykdysady we medeni ösüşine zähmeti bilen goşant goşmaga taýýar adamlary terbiýelemekden;
- Türkmenistanyň Döwlet nyşanlaryny-Tugrasyny, Baýdagyny, Senasyny şeýle hem döwletiň kanunlaryny we düzgünlerini bilýän olary hormatlaýan we ýerine ýetirýän raýatlyk sypatlaryny kemala getirmekden;
- -Ýnsan hukugyna, azatlygyň esaslaryna hem-de Birleşen Milletler Guramasynyň jar eden düzgünlerine hormat goýmagy terbiýelemekden;
- -Çaganyň ýaşayan ýurdunyň milli gymmatlyklaryna, diline öz medeniýetinden tapawutlanýan özge medeniýetlere sarpa goýmagy terbiýelemekden;
- -Maşgala agzalaryna, ene-atalaryna mähir, söýgi, hormat duýgularyny döretmekden, maşgalanyň maddy we ruhy abadançylygyny guramaga, ösdürmäge bolan islegleri kemala getirmekden;
- Maksatnamada çaganyň mekdebe çenli ösüşi üç (bäbeklik, irki çagalyk we mekdebe çenli) döwre bölünip, her döwürde onuň ýaş aýratynlygyna mahsus umumy alamatlary beýan edilýär.
- Çaganyň jemgyýetde tutýan orny we jemgyýetiň ondan edýän talaplary;
- Çaganyň esasy islegleri we meýilleri, ýagny onuň daşky dünýäden talaplary;
- Çaganyň ösüşinde ilkinji ýyllarynda onuň ösüşinde örän düýpli üýtgeşmeler bolup geçýär. Çaga ilki bir zady tutmagy, seljermegi öwrenýär. Şeýlelikde, sözleýiş emele gelip başlar. Üç ýaşyna baranda arkaýyn gürläp bilýär. Çaganyň hereketleriniň kadaly ösmegi üçin onuň beden we aň ösüşi hökman kadaly ýagdaýda bolmalydyr.

Çaganyň dem almagy üçin howanyň gerek bolşy ýaly hereketiň hem onuň dogry ösmegi üçin zerurlykdygyny, az hereket edýän çagalaryň, köplenç, hemmetaraplaýyn gowşak we ysgynsyz bolup çykýandyklaryny lukmançylyk ylymlary nygtaýar. Olar sözleýiş dili, oýnaýan oýunlary, düşüňjeleri taýdan hem öz ýaşdaşlaryndan yza galýarlar.

Çaganyň herket etmegi diňe bir onuň bedeniň saglygy üçin ähmiýetli bolman, ol çaganyň aklyny hem ösdürýär, onuň daş töweregini gurşap alýan zatlara düşünişini, gözýetimini giňeldýär hem-de çuňlaşdyrýar. Çaga hereketiň kömegi bilen öz aklyny baýlaşdyrýan, günsaýyn bilimlerini artdyrýa hem-de onuň özüne bolan ynamy artýar.

At ýortuşda belli, gurt-ýyrtyşda, är-göreşde, batyr-söweşde.

Ata dünýäsi ogla gönezlik.

Ata-enesini tanamadyk, Taňrysyny tanamaz.

Ata gören ýol keser, ene gören don keser.

Ata ogly ata çeker.

Atam öýünden alanym baýynmak däl nagtamak.

Tapmaçalar

Kim biler, haçan ýeter,

Entek ýol kân aşmaga.

Haýwanlaryň içinde,

Iň haýaly...

Gyzyl hem-de mämişi

Sary reökde kâ güller

Seçilip dur meýdanda

Hoşboý ysly...

5. Çaga ösüşiniň birinji ýaşy. Çaganyň birinji aňynyň ösüşine çenli döwrüň ähmiýeti.

- *Çaganyň birinji ýaşynyň dowamyndaky ösüş ýagdaýy .*
- *Çaganyň birinji aňynyň ösüşine çenli döwrüň ähmiýeti.*

“Meniň balajygym. Meniň körpejäm!" ýaly mylaýym sözleri ene öz ogluna ýa-da gyzyna aýdýar. Çaga ilki heň boýunça düşüňýär. Soňra bolsa ýüz keşbinden şol sözleriň gowy sözlerdigine düşüňýär.

Çaga hüwdüler arkaly mähir berilýär, goşgy erteki okap berlende şol çagada şatlanmak, begenmek ýaly duýgulary döreýär. Munuň hemmesi ene dili bilen baglanyşyklydyr.

Sözleýiş diýip leksiki we grammatiki belgileriň dogry ulanylyşyna, olaryň söhbetdeşlikde akyl ýetirmegine, ulanylyşyna aýdylýar. Leksiki we grammatiki diliň belgileriniň kesgitlemelerini ulanylyşyna diliň möçberi diýilýär. Meselem: Diliň möçberini bilýän adamlara sözleýişde hem hiç hili kynçylyksyz geplemeklerine, dil bilmeklikde sözleýişde bir tekstiň dowamynda şol bir sözi ulanmazlygyna ýardam edýär.

Ene dilini gowy öwrenmeklik üçin, onuň döp-dessurlaryny, arabaglanyşygyny, ses we grafiki bezegi ýatda saklanmalydyr.

Çagalaryň labyzly sözleýşi çaganyň fonetikany, leksikany we grammatikany kabul etmegine bagly bolup durýar. Çagalara ene dili öwredilende, olara gapdaly bilen şol sözleriň leksikasy, grammatikasy öwredilýär. Çagalar grammatikany we leksikany öwrenmek bilen adamlar sözleri aýdanlarynda nähili duýgulary başdan geçirýändiglerini duýýar. Çagalaryň başga adamlaryň ýüzlenmeklerine dogry düşünmeklerine we içki duýgularyny dile getirmeklerine ene diliniň sinonimleri uly rol oýnaýar. Labyzly sözleýşi bilmek üçin çagalar ilki umumy sözleýşi gaýtalap bilýän bolmaly.

Çaga bäbeklik döwründe hiç hili söze düşünmese hem ulularyň heň

bilen aýdan sözlerini ýalňyşman bilýärler: mähremlik, kanagatlanmak, mähirli gürlände gülýär, belent ses bilen ýüzleneňde aglaýar.

Çagalar kiçi we irki ýaşda sözlere aýdylyşy boýunça düşünýärler.

Eger-de çagada kiçi ýaşynda duýmak başarnygy bar bolsa, onda ol ulularyň giň manyly sözlerine düşünýärler. Çaga labyzly sözleýşe, sözleriň manysyna düşünmegi öwretmeli. Her dürli keşbe girip, çagalara duýmagy başartmaly.

Çagalaryň sözleýiş dillerini ösdürmegiň esasy şertleriniň biri olaryň saglygyny gorap saklamak we ösdürmekdir. Çagalaryň daşky durmuşyny, duýuş organlaryny (gözüni, gulagy) gorap saklamaly. Eger-de şu ýokardaky duýuş organlary ösdürülmeýse, onda olaryň sözleýiş dillerini ösdürmek mümkin däl. Biz bilýäris, eger-de çaga hiç zat eşitmese ol lal galýar. Eger-de pes eşitse, ol haýal sözleýşi öwrenip başlaýar. Şonuň üçin esasy mesele, çagalaryň duýuş organlaryny gorap saklamaly we ösdürmeli.

Çagalar ýaş wagtynda olaryň gulagy çalt-çaltan agyryp durýar. Şonda ata-eneler öz çagalarynyň gulagyna birnäçe bilmeýän zatlaryny, olaryň mukdaryna we näçe gezek duýmalydygyna seretmän guýýarlar. Ine, şu ýagdaýlarda ata-eneler ýygnaklarynda şu zatlar barada ýörite lukmanlaryň gürrüňini diňlemeli.

Çagalaryň öýken hem-de dem alyş organlarynyň saglygy barada aladalanmaly. Bularyň hem çagalaryň sözleýiş dilleriň ösmeginde roly uludyr. Şonuň üçin çagalar baglary arassa, wagtly-wagtyna ýelejiden bolmaly. Bu işleri hem müdir gurnaýar.

Ýaşlykdan çagalaryň görüş organlaryny gorap saklamaly. Toparda hem-de çagalar bagynyň hemme otaglarynda ýagtylyk ýeterlik derejede bolmaly. Ýagtylyk çep tarapdan düşmelidir. Bu hat ýazanda, okanda bir zada syn edende örän zerurdyr.

Lukmanlar çagalary wagtly-wagtynda barlagdan geçirip durmaly. Çagalaryň saglygyna zyýan berýän zatlary müdire aýdyp durmaly.

Müdir çagalaryň sözleýiş dillerini ösdürmekde esasy

terbiýeçidigine gowy düşünmeli. Terbiýeçiniň ýörite bilimi, onuň ussatlygy, çagalaryň sözleýiş dillerini ösdürmegiň esasy şertidir.

Müdür çagalar bagyndaky işleýän ähli işgärleriň edebi dilde arassa geplemekleri üçin degişli iş alyp barmalydyr. Käbir pedagogik işgärler bilen aýratynlykda işler guramalydyr. Çagalar bagynyň usul otagynda “Sözleýiş dilini ösdürmek” boýunça ýörite burç döredip, onda çagalaryň hem-de uly adamlaryň sözleýiş dillerini ösdürmeklige degişli dürli usul gollanmalar, dürli sözlükler, dürli ýygyndylar (matallar, nakyllar, ertekiler we ş.m.) goýulmalydyr. Usul burçunda dürli gazetler, žurnallar hem bolmalydyr.

Çagalar bagynyň müdiri terbiýeçileriň öz toparlaryndaky ata-eneler bilen hem degişli iş geçirmekleri üçin kömekler berip durmalydyr. Terbiýeçiler çagalaryň sözleýiş dilini ösdürmek boýunça ata-enelere birnäçe usuly gollanmalary hödürlemeli, aýratynlykda işleri bermeli.

Müdür çagalaryň sözleýiş dilini ösdürmek boýunça toparyň enekeleri bilen hem degişli iş geçirmeli. Eneke terbiýeçiniň ýakyn kömekçisidir. Häzir durmuşda bulara eneke diýilmän *terbiýeçiniň kömekçisi* diýip aýdylýar. Ýagny ol diňe toparyň otagyny arassa saklamak, çagalara nahar bermekden başga-da gerek wagty terbiýeçä ýakyndan kömek berýär. Meselem, çagalary meşgullanma taýýarlamakda, gezelenje gitmäge taýýarlamakda, baýramçylyklary guramakda we ş.m.

Şonuň üçin terbiýeçiniň kömekçisiniň dili hem arassa we sada dilde bolmalydyr. Terbiýeçiniň kömekçisi hem çagalar bilen gürleşýär. Soraglaryna jogap berýär.

Her bir çagalar bagynda “Sözleýiş dilini ösdürmegiň usuly” diýen burç usuly otagynda bolmalydyr. Onda usula degişli dürli kitaplar, gollanmalar, žurnallar goýulýar.

Usul burçda konspektler, doklatlar, nutuklar, dürli görkezme esbaplar goýulýar.

5-6 aýlykdan 9-10 aýlyga çenli döwri girýär. Bu döwürde öňki

geçirilýän terbiýeçilik işleri dowam edýär. Görüş, eşidiş kabul etmeklik ösdürilýär. Bu döwürde esasy maksat uly adamlary, terbiýeçiniň sözüne, gepleşigine düşünmek hem-de olara öýkünip gaýtalamak işleri geçirilýär. Maksatnama çagalar bilen oýun görnüşli meşgullanmalary geçirmekligi talap edýär.

9-10 aýlykdan 1-ýaş çenli döwri öz içine alýar. Çagalaryň sözleýşini ösdürmek bilen alnyp barylýan işleriň esasy tutýar. Çagalar sözleri ýat tutup başlaýar. Çagalaryň sözleýşinde ilkinji sözler peýda bolup başlaýar. Ka-ka, eje, ene-ata we ş.m. Bu döwürde çagalar bilen örän gyzykly meşgullanmalar guralmalydyr. Onda dürli oýnawaçlardan, suratlardan peýdalanylýar.

Çagalar bagynyň wezipesi çaga aragatnaşykda bolmagy öwretmekden, onda islegi emele getirmekden, islegi amal etmek üçin bilimleri, başarnyklary döretmekden ybaratdyr. Şoňa görä-de, şu meselede ene diliň ähmiýeti biçak uludyr.

Mugallym, terbiýeçi çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny we olaryň öwrediljek maglumatlaryny kabul etmek taýýarlygyny, olara öwretmek usulyny bir saýlamaly, sebäbi bir ýaşdaky çagalar üçin gyzykly beýleki bir ýaşdaky çagalary gyzyklandyrmazlygy mümkin.

Şol bir usuly dürli mugallym, dürli terbiýeçi dürli hili ulanmagy tebigdyr, sebäbi bu ýagdaý terbiýeçiniň, mugallymyň şahsy ähmiýetine baglydyr.

Ene dili çagada ilkinji gözelligi terbiýesini berýän sapak bolup hyzmat edýär.

Rowaç

*Rowaçlygyň buşlap gelen
Ýyllaryň salamy Rowaç!
Göwünleri hoşlap gelen
Ýollar kemaly Rowaç!*

*Pederleň tagzym-togaby,
Geçmişň ertä dowamy,
Kişňeýşiň – arşyň owazy,
Kalbymyň senasy Rowaç!*

-Watanyň beýik gelejege, halkyň bagtyýar durmuşy üçin halal zähmet çekmek uly bagtdyr.

-Biz ýurdumyzyň ýazyjy şahyrlaryndan durmuş hakykatyny çuň beýan edýän, çeperçilik taýdan ýokary hilli ýazylan, adamyň ruhuna oňyn täsir edýän, halyny baýlaşdyrýan romanlara, powestlere we hekaýalara garaşýarys.

6. Sözleşiş taýýarlyk etapyna degişli sapaklary guramagyň we kem-kemden çylşyrymlaşdyrmagyň usuly.

- *Çagalaryň sözleşşe taýýarlyk döwrüne degişli sapaklary guramak.*
- *Olaryň kem – kemden çylşyrymlaşdyrylmagy.*

Iki ýaşly çagalar üçin:

“Aýdylan zady görkez” - çaga terbiýeçiniň aýdan predmetini görkezmeli.

Terbiýeçiniň oturan stolunyň önündäki stolda çagalara tanyş bolan oýnawaçlar goýlan. Mysal üçin: aýyjyklar, maşynlar, piller, kubikler, gaýyklar, toplar we her oýnawaçdan dört sany bolmaly hem-de hersi dürli ölçegde we dürli reňkde bolmaly. Çagalar stoluň önünde öz ýerlerinde oturýarlar. Terbiýeçi olara gezek-gezegine ýüzlenýär:

- Maýsa, meniň ýanyma gel we çagalara hemme pilleri görkez.
- Terbiýeçi onuň hereketini beýan edýär.
- Ine, kiçijik çal pil, ine ullakan çal pil. Maýsa bize pilleriň

hemmesini görkezdi.

- Parahat, indi bolsa sen bize hemme syçanlary görkez.
- Oglanjyk stoluň ýanyna barýar-da, maşyny garbap alýar.

Sen bize ilki maşynlary görkezjekmi? Parahat, gyzyly maşyny görkez. Ine, seniň eliňde kiçijik gyzyly maşyn bar, indi bolsa bize ullakan gyzyly maşyny alyp görkez. (Çaga ýerine ýetirýär). Ýene-de bir maşyny al, ol kiçijik gök maşyn, sen ýene birini ýadyňdan çykardyň, çagalar haýsyňyz Parahada ýene bir maşyny görkezmäge kömek etjek. Şirin, senmi? Dogry. Parahat, bu kiçi çal maşyny hem al! Indi Parahat bize hemme maşyny görkezdi.

Sapakdan soňra terbiýeçi Parahat bilen ýekelikde iş geçirýär.

Şu ýerde gadymyýetde ene-mamalarymyzyň öz çagalary bilen alyp baran işlerini hem ýatlap geçsek artykmaçlyk etmese gerek. Türkmen zenanynyň baý ruhy dünýäsi ene dilimiziň baýlaşmagyna uly täsir edipdir. Diliň has kämilleşmegine, çeperleşmegine öz goşandyny goşupdyr. Türkmeniň halk döredijiligini alyp görsek, onuň agramly bölegini türkmen zenanynyň döreden hüwdüleri, läleleri, monjugatdylary, öleňleri, aýdymlary tutýar. Şirin hüwdüler çaganyň dünýä inen gününden onuň gulagyny gandyryp, gepe-söze düşüňip ugrandan soň ertekilerdir rowaýatlar edermen, ruhubelent, türkmen häsiýetli nesliň kemala gelmegine ýardam edipdir. Uýanyň jigisine, enäniň perzendine bolan soýgüsi, süýji arzuwlary hüwdülerde beýan edilipdir. Ene-mamalaryň arzuwlary ertekilerdir rowaýatlar arkaly öz manysyna eýe bolupdyr. Hüwdülerdir lälelerde, monjugatdylardyr öleňlerde türkmen zenany öz ruhy dünýäsiniň inçe duýgularynyň owazyny beripdir. Ertekilerdir rowaýatlarda ýagşyny ýaýyp, ýamany ýazgaryp, terbiýelemegiň serişdesi hökmünde ulanypdyr. Dürli milli oýunlarymyzyň üsti bilen çagalarda batyrgaýlygy, dogumlylygy, ugurtapyjylygy, ünsliügi terbiýeläpdir. Çaganyň sözleşşiniň ösüşi, özüni alyp barşy ene-ata terbiýesinden, onuň görüm-göreldesinden gözbaş alyp

gaýdypdyr.

Edep-terbiýe meselesi her bir döwürde-de, eýýamda-da üns merkezinde bolupdyr. Gorkut ata öz döwründe çaga terbiýesi barada “Gyz eneden görelde almasa, öwüt almaz, ogul atadan görelde almasa, saçak ýazmaz” diýen bolsa, Muhammet pygamberimiz Hadyslarynda “Öz perzentleriňize hormat goýuň, olara gowy edep öwrediş, oňat terbiýeläp ulaldyň” diýipdir. Öwüt-ündewler bilen terbiýelenen ene-mamalarymyz perzentlerini hem şeýle ruhda terbiýeläpdirler. Olaryň öz ruhy dünýäsiniň baýlygy bilen nesilleriniň kalbyna guýan edep-terbiýesi, arzuw-islegleri şineläpdir, gögeripdir, gülläpdir. Enesinden nusga alan gyzlar, ata kesbine mynasyp ogullar kemala gelipdi.

Zenanyň ruhy dünýäsiniň töründe ene mähri uly orny eýeleýär. Hindi ýazyjysy Rabindranat Tagor “Hüwdüler eneleriň ýüreklerinden akyp gaýdýarlar”, “Zenanyň ýüreginiň mährinden doly jaý ajaýyp bolýar” diýip, ene hüwdüsini, zenanyň mährini öz döredijiliginde uly sarpa bilen belläpdir. Dünýä edebiýatyna ser salsak, ýene-de ene baradaky mähirli sözleri okaýarys. Fransuz şahyry Pýer Zan Beranžýe “Ene ýüregi täsinlikleriň çeşmesi” diýip belläpdir. Çaganyň irki ösüşinde terbiýäniň gymmatly taraplaryna biz geçmişimize nazar salanymyzda hem görýäris. Ata-babalarymyzdyr ene-mamalarymyzyň ösüp gelýän ýaş nesil üçin terbiýeçilik ähmiýetli döredijiligi bolupdyr. Olar çagany akyly, sözleýiş taýdan ösdürmek, elleriniň ownuk damar hereketini kämilleşdirmek maksady bilen dürli oýunlary, sanawaçlary döredipdirler, peýdalanyndyrlar. Bu alnyp barlan işler çaganyň bedeniniň daýanç-hereketleniş taýdan kemala gelmegini üpjün edipdir. Dürli oýunlar barmaklaryň ownuk hereketleriniň täsiri astynda çaganyň beýnisindäki sözleýiş merkeziniň ösmegine, kämilleşmegine ýardam edipdir. “Gele-gele” (hereketlendiriji, çaganyň ilkinji ädimlerini ýüze çykaryjy), „Gujak-gujak” (ilkinji ädimi dowam etdirmek üçin hereketlendiriji, pikirleniş işjeňligini ösdüriji, joşgunly duýgulary kemala getiriji), “Çapak-çapak elleri” (çaganyň elleriniň ownuk damar hereketini ösdüriji), “Herek maýa

münjekmi” (sözleşşini, elleriniň ownuk damar hereketini, aňyny ösdürji), “Bäşdaş”, “Üçem” (elleriniň ownuk damar hereketini, sanlar bilen baglanyşykly düşüňjeleri ösdürji) ýaly milli oýunlarymyz, sanawaçlar, körpäniň doglandan eýläk gulagy ganýan şahyrana setirler bolan şirin owazly hüwdüler, durmuşy-ahlak ertekiler çagalaryň terbiýesinde uly hyzmaty ýerine ýetiripdir. Dürli maşklar arkaly el hereketleriniň barha kämilleşmeginiň sözleşşiniň ösmegine täsir edýändigine ata-babalarymyz gowy düşünişdir. Halk pedagogikamyz uly ähmiýete eýe bolupdyr. Çünki şol alnyp barlan işler çaganyň ýadynyň, ünsüniň, döredijilikli hyýalynyň we pikirlenmesiniň işjeň ösmegine ýardam beren işlerdir. Şirin owazly hüwdüler, dürli oýunlar ýaş aýratynlyklaryna görä aýdylypdyr, oýnalypdyr. Bu döredijilik ösüp gelýän çagalar üçin belli bir derejede terbiýe mekdebi bolupdyr, olaryň hemmetaraplaýyn terbiýelenmegini üpjün edipdir. Interaktiw usullar arkaly okatmak hemmetaraplaýyn bilim bermegiň maksatlaryny öz içine alýar. Hemmetaraplaýyn bilim bermek diýmek - bu çagalara berilýän ýumuşlaryň üsti bilen akyly, duýgy, ahlak, beden we ruhy taýdan ösdürmek üçin toplumlaýyn bilim beriş usulyny ulanmak bolup, olary bilim-terbiýe arkaly kämil durmuşa ýokary hilli taýýarlamaklygy aňladýar.

Geliň, çaga terbiýesi barada, onuň hemmetaraplaýyn terbiýelenmegi barada gadymy eserlerimize ser salyp göreliň. Beýik türkmen alymlarynyň biri Mahmyt Zamahşary özüniň “Ýagşyzadalaryň bahary” atly eserinde özüniň syýahat eden wagtynda gören-eşiden, halk arasyndan ýygnaýan maglumatlaryny ýerleşdiripdir. Ol kitabyň edep, tälim-terbiýe, medeniýet baradaky on üçünji babynda çaga edebi bilen baglanyşykly şol döwrüň hadysçy alymlarynyň sözleri getirilýär: Abu Sufýan ogluny terbiýeçisine gowşuranda “Seniň ogluma berjek ilkinji terbiýäň, seniň öz nebsiňi terbiýelemegiň bolsun. Sebäbi olaryň gözleri seniň gözleriňe daňlandyr. Sen nämäni gowy görseň, olar hem şony gowy görerler, nämäni ýigrenseň, şony hem ýigreneler. Sen olara hekimleriň

durmuşyny, akylدارlaryň ahlakyny öwret, olary men bilen gorkuz, meniň arkam bilen edep ber, olara göýä dermany bilýän, ýöne dermana howlukmaýan tebip ýaly bol. Meniň ötünjime daýanma, men seniň ukyplylygyňa daýanyaryn” diýip tabşyran bolsa, Alyrn Abdylmälik oglunyň terbiýeçisine “Olara Gurhany öwredişiň ýaly dogruçylygy öwret. Olary pes bolmakdan daşda sakla, sebäbi olarda gorky, edep we ylym ýokdur. Olary belentlikden daşda sakla, sebäbi olar ýeňilkelledir, duýgulary olar bilen gurşalandyr. Olara işleri wasp eder we haýry söýer ýaly şygyr öwret” diýip sargapdyr. Şeýle sargytlar arassa ahlakly, belent adamkärçilikli nesliň kemala gelmegini göz önünde tutupdyr, öz döwrüniň belli şahsyýetleriniň kemala gelmegine ýardam edipdir.

Çaganyň akyl terbiýesi ulular bilen gündelik aragatnaşygynda amala aşýar. Haçan-da, gündelik ulular bilen bolýan aragatnaşyk öwrediji oýunlar, gezelençler, gyzykly çäreler bilen utgaşdyrylanda, çagalar oýun döwründe özlere düşnükli bolan maglumatlary we başarnyklaryny akyl taýdan özleşdirýärler.

Kiçijik çagalar joşgunly bolýarlar. Olarda biygytyýar üns artykmaçlyk edýär. Şonuň üçin öwredilýän düşüňjeleriň täsirli bolmagy zerur. Çagalaryň akyl ýetirmesi we sözleýşi oýunjaklar bilen iş salşylanda has ösýär.

Sözleýşi ösdürmek sapagynyň mazmunyna diňe bir sözleýiş dili, sözlügi, ses aýdyşy, grammatika üsdünde işlemeklik degişli bolman eýsem, beýleki okuw-terbiýeçilik wezipeleri umumylaşdyrmak, derňemek şeýlede synçylygyny, bilesigeljiligini kämilleşdirmek degişlidir.

Sagat*Jyk,**Jyk.**Indi boldy çak.**Uzak gije bir özüm,**Jykgyladym ýatmadym,**Oturdum ýapman gözüm.**Indi bakja gitmeli,**Jykga,**Jyk.**Jyrryň.**Jyrr.**Turyň indi**Çagalar,**Bu zatlara boldum jür.***Paýhas çeşmesiniň dürdäneleri:***Arpa-bugday aş eken, altyn kümüş daş eken.**Jomart aşda belli, namart söweşde.**Azajyk derdi aş basar, agyr derdi iş.**Maýasyz hamyr ajamaz.**Nan-öwülýä.**Nan-uludan, suw kiçiden.**Nany tamdyr gyzanda ýap.**Arpa iýen at menzil keser.**Arpaň dänesi bolandan, bugdayyň samany bol.**Odunyňy aýama, nanyňy söýeme.*

7. Çaganyň ikinji ýaşyna çenli ösüşinde sözleşşiň ähmiýeti.

- *Çaganyň ikinji ýaşy .*
- *Onuň iki ýaşyndaky sözleşşiniň ösüşi.*

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe alnyp barylýan işler hemmetaraplaýyn bilim bermek esasynda kämil şahsyýeti terbiýeläp ýetişdirmegi göz önünde tutýar. Çagalar baglarynda akyly, ahlak we estetik (gözellik) terbiýesi sözleşiş esasynda amala aşýar. Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasynda çagalar bakja bagynyň irki we mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşşini ösdürmek boýunça guramaçylyk işleri we okatmagyň usullary görkezilýär. Mälim bolşy ýaly, irki we mekdebe çenli çagalaryň sözleşşiniň mazmuny daş-töwerekde bolýan wakalar esasynda aňynda şöhlelenýär. Bu onuň özi, beden agzalary, ýakyn adamlary, ýaşayan otagy, terbiýe alýan çagalar bagy, seýilgäh, golaýyndaky köçeler, şäher adamlaryň zähmeti, işi, janly we jansyz tebigat. Uly toparlarda etiki düşüňjeler, ýagny daş-töwerekdäki gurşap alýan adamlar, birek-biregiň önündäki borjy, birek-birege bolan sylanyşykly gatnaşyk, tebigat, jemgyýetiň ýaşayşy, baýramçylyklar bilen bagly etmeli işleri barada düşüňjeler berilýär. Okuw Maksatnamasynda aşakdaky wezipeler kesgitlenilýär:

- Täze bogunlary, ses utgaşmalaryny we sada sözleri aýtmakda öýkünmegi ýüze çykarmak;
- Bir ýaşynyň ahyryna çenli çagalara 10-12 sany aňsatja söz ulanmagy öwretmek;
- Haýwanlara we ösümliklere mähirli garaýşy terbiýelemek;
- Çaganyň özüne ýüzlenilen söze düşüňmegi, oňa elýeterli sözleşiş serişdesine görä jogap bermegi öwretmek, ulular bilen gepleşmäge meýil döretmek;
- Çaganyň söz baýlygyny (ony gurşap alan zatlaryň atlarynyň we olar bilen edilýän hereketleriň hasabyna) ösdürmek;

- Ýönekeý sözlemiň gurluşyny özleşdirmek;
- Sözleýşiň ses medeniýetini (dogry dem almak, sözleýiş tizligi, sesi dogry aýtmak) ele almak;
- Çaganyň deň-duşlary we özge adamlar bilen aragatnaşygyny giňeltmek;
- Çaganyň geplemek meýlini, islegini, gepe goşulyşmak ymtylmasyny goldamak;
- Sözleýiş medeniýetiniň başlangyjyny özleşdirmegi, ýagny sypaýy gatnaşygyň sözleýiş görnüşlerini (salamlaşmak, hoşlaşmak, minnetdarlyk bildirmek) ulanmagy öwretmek;
- Söz binýadyny dogry goýmagy (oýnawaçlar bilen oýnamak, hereketli oýunlar arkaly), giňeltmegi we ulanmagy öwretmek;
- Sanlary, wagty aňlatmak üçin atlaryň, sypatlaryň goşulmalaryny ulanmak başarnygyny ýola goýmak;
- Sözün aňladýan şekilini göz önüne getirmegi öwretmek;
- Monologik sözleýşiň ilkinji görnüşlerini özleşdirmegi, özüňde täsir galdyran hadysa barada iki-üç sözlemeden ybarat gürrüň bermegi öwretmek;
- Çeper eseri diňläp, onuň mazmunyna düşünmegi, goşgyny dogry äheňde aýtmagy öwretmek;
- Baglanyşykly we labyzly sözleýşi ösdürmek;
- Tanyş ertekiler, goşgular, hekaýalar boýunça sahna oýunlaryna gatnaşmaga höwes döretmek;
- Çeper eserleriň gahrymanlaryna olaryň häsiýetlerine görä garaýşy terbiýelemek;
- Edepli sözleýiş kadalarynyň başlangyjyny öwretmek;
- Eseriň mazmunyny ara alyp maslahatlaşmak, gürrüň bermek, goşgy aýtmak meýli ösdürmek;
- Çagalaryň aýratynlykda döredijilikli sözleýiş ukyplaryny ösdürmek. Şeýlelikde, sözleýiş çaganyň şahsyýetiniň ösmegine täsir edýär,

ýardam berýär, onuň bilimi, gözýetimi giňeýär, daş-töweregindäkiler bilen gatnaşykda bolmaga kömek edýär, edep-terbiýe düzgünlerini özüleşdirýär. Sözleşşi ösdürmek bilen çaga daş-töweregine garaýşyny kämilleşdirýär we oňa tiz öwrenişýär.

Sözleşşi boýunça ýörite bellenen sapaklarda sözleşşi öwretmek boýunça aşakdaky görnüşler alnyp barylýar:

- Çagalaryň ses medeniýetini terbiýelemek;
- Sözlük goruny baýlaşdyrmak;
- Grammatik endikleri kemala getirmek;
- Baglanyşykly sözleşşi öwretmek - monolog-dialog-daş-töwerek bilen baglanyşyklylykda;
- Çeper edebiýat bilen tanyşdyrmak, ýat tutmagy öwretmek.

Bu işleriň maksady her bir çagada baglanyşykly sözleşşi kemala getirmektir. Çaga ýedi ýaşyna çenli sözleşşiň daş-töweregindäki görýän zatlaryny suratlandyrmak, wakalary gürrüň bermek üçin monolog görnüşini peýdalanylýan bilmegi başarmalydyr. Çaganyň monologyndaky sözlemleriň grammatik gurluşy edebi diliň normalaryna gabat gelmelidir.

Çaganyň akyly taýdan ösmeginde dil sözleşşiniň kemala gelmeginiň uly ähmiýeti bar. Çagalara ene dilini sözleşşiň oňat nusgalary esasynda öwretmeli. Çagalar öýkünmek esasynda kämil däl sözleşşi hem öwrenýärler.

Sözleşşi öwretmegiň iki sany esasy görnüşiniň üstünde durlup geçilýär:

- Çagalaryň terbiýeçi, çagalar bagynyň beýleki işgärleri bilen öz aralarynda erkin gepleşigi;
- Sözleşşi ösdürmek boýunça ýörite sapaklar;

Çagalar baglarynda çagalaryň erkin sözleşşi gepleşigi şeýle ýagdaýda geçýär:

- durmuşda;
- gezelenç wagtynda;

- oýun döwründe;
- daş-töwerek bilen tanyşdyrylanda (ýylyň ähli paslynda, tebigatda we durmuşda);
- zähmet işinde (hojalykda we tebigatda zähmet);
- baýramçylyklar we göwünaçmalar wagtynda;
- sözleşýi ösdürmek boýunça maksatsyz meşgullanmalar: ýönekeý matematiki düşünjeleri kemala getirmek, surat çekmek, gurnamak, bedenterbiýe, aýdym-saz.

Sözleşýi ösdürmek boýunça ýörite sapaklar çagalaryň üç ýaşyndan başlap geçirilip başlanýar. Sapaklarda çagalar terbiýeçiniň görkezme esbapyna görä gürrüň edip bilýär we beýleki çagalar bilen bilelikde iş gurap bilýärler. Öwrediji oýunlary oýnamak, bilelikde aýdym aýtmak arkaly dürli usullaryň esasynda sözleşýi kämilleşdirýärler. Maksatnamada dürli ýaş toparlarda sözleşýi ösdürmek boýunça ýörite berlen sapaklar bölümler boýunça berilýär.

Şu dersimiziň öňde goýýan maksady çagalara ýaşlykdan ene dilini öwretmekdir. Biziň psihologiýa ylmyndan bilşimize görä, sözleşýiş, pikirlenme psihiki proses bilen aýrylmaz arabaglanyşykdadyr. Şonuň üçin biz çagalara edebi türkmen dilini öwretmekden başga pikir ýöretmekligi, pikir jemlemekligi we netije çykarmaklygy, predmetler we hadysalar arasynda baglanyşyk goýmaklygy hem öwretmelidiris.

Her bir çagalar bagynda çagalaryň sözleşýiş dilini ösdürmek üçin gerekli şertler zerurdyr. Toparyň çaga sany talabalaýyk bolmaly. Hormatly Prezidentimiziň bilim özgertmelerine laýyklykda çagalar baglarynyň toparlarynda çaga sanynyň kesgitli bolmagyny kanunlaşdyrmagy her bir çaga berilýän ünsüň güýçlenmegi üçin, çaganyň talabalaýyk bilim-terbiýe almagyny göz önünde tutanlygyndadyr.

Bu işleriň öňde goýýan maksady ýokarda agzalan görnüşleriň esasynda her bir çagada baglanyşykly sözleşýiş ýola goýulmagydyr. Çagalarda dil öwrenmeklige bolan höwes bolmalydyr. Şeýle höwesi

çagalar bagynyň hemme işgärleri goldamalydyr. Çagalar bagynyň önünde duran esasy wezipeleriň biri çagalaryň söz goruny ösdürmektir, baýlaşdyrmakdyr.

Irki çagalyk döwri onuň ösüşiniň 1-3 ýylyny öz içine alýar. Çaganyň daş-töwerekdäki zatlardyr, adamlardyr onuň ösüşini kesgitleýär. Ol zatlar iki görnüşde bolup biler: gap-çanaklar, öý goşlary, okuw esbaplary (ertekiler, hekaýalar, goşgular, reňkler, reňkli galamlar) we olary çalşyryýan zatlar: oýnawaçlar, oýunlar. Olaryň üsti bilen häsýetlerini, görnüşi, agramy, ululygy, reňki, gyzgyn-sowuklygyny we ş.m. çagalarda daşky dünýä akyly ýetirmegiň başlangyjyny döredýär.

8. Mekdebe çenli çagalar bagynda çagalaryň sözleýiş dilini ösdürmegiň wezipesi, mazmuny.

- *Mekdebe çenli çagalaryň sözleýiş dilini ösdürmegiň wezipesi.*
- *Onuň mazmuny we ähmiýeti.*

Çaga ösüşiniň ilkinji ýaşynda sözleýiş dilini ösdürmegiň aýratynlygydyr.

Çaga ösüşiniň ilkinji ýaşy 2 tapgyra bölünýär. 1-ýaşdan 1 ýaş 6 aýlyga çenli, 1-6 aýlykdan 2 ýaş çenli döwürlere bölünýär. Çagalaryň ösüşiniň bu iki döwründe hem sözleýiş ösdürmek wezipesi birmeňzeşdir. Ýagny sözleýişe düşünmek, sözleýişe öýkünmek, söz baýlygyny ösdürmek, sözleýişinden peýdalanyp daşky durmuş bilen aragatnaşyk etmek wezipeleri durýar. Ösüş 1-nji tapgyrynda çaga ulularyň sözüne düşünmek öwredilýär. Maksatnamada adam atlaryny predmet atlaryny geýimler, mebel, gap-gaç we ş.m hem-de ýöneköýje hereketler öwredilýär. Çaga bu döwürde diňe aýry-aýry sözler dälde ýöneköýje sözlemler öwredilýär. Çaga kem-kemden ýumuşlar tabşyrylýar.

Meselem: Kökäni al, kökäni ber, oýnawaçlary al we ş.m. Çagalaryň ikinji ýaşy sözleýiş dilini ösdürmegiň esasy etaplarynyň biridir. Maksatnamada çagalar bilen sözleýiş dilini ösdürmek boýunça geçirilmeli meşgullanmalaryň sany berlendir. Hemme meşgullanmalar 4 topara bölünmeginiň sebäbi görkezijilik serişdelerine baglydyr. Çagalaryň sözleýişine janly we jansyz obýektler, oýnawaçlar, predmetleriň suratlary degişlidir. Jansyz obýektlere daş töwerekdäki zatlar girýär. Çagalara sözleýşi ösdürmekde janly-jandarlar haýwanlar, transport bilen tanyş etmek esasy orny eýeleýär. Bulary meşgullanmada we meşgullanmadan daşary ýerlerde guramak bolýar. Çagalar käbir öý haýwanlaryny tebigy ýagdaýda synlaýarlar. Meselem: Ynha serediň! Pişik ýöräp gelýär, ol bize seredýär. Ol otyrdy, ýatdy pişik ýöräp gitdi, onuň gözi bar, gulagy, aýagy we guýrugy bar, pişik ýöräp barýar. Çagalaryň bu gören synlan zatlary olaryň ýatlarynda mydamalyk galýar. Çagalaryň bu görenlerini has-da berkitmek üçin ýene-de tebigy ýagdaýda synlamak bolýar. Jansyz obýektlere gezelenç wagtynda synlamak gowy bolýar. Bu ýaşdaky çagalar bilen meşgullanmalar, oýnawaçlardan peýdalanyp geçirilýär. Şeýle meşgullanmalar bir oýnawaçy beýleki oýnawaç bilen deňeşdirip ýa-da gyzykly oýun görnüşinde guralyp bilner. Meselem: “Jadyly haltajyk” oýnuny gurap meşgullanmalar guramak bolýar. Onda çagalaryň bilýän oýnawaçlaryny halta salmak bolýar. Bu toparda suratlardan, oýnawaçlardan peýdalanyp ençeme meşgullanmalar geçirmek bolýar.

Sözleýşi ösdürmek sapagynyň mazmunyna diňe bir sözleýiş dili (sözlügi, ses aýdyşy, grammatika) üstünde işlemeklik degişli bolman, eýsem beýleki okuw-terbiýeçilik wezipeleri (umumylaşdyrmak, derňemek, şeýle-de synçylygyny, bilesigelijiligini kämilleşdirmek) hem degişlidir.

Sözleýşi ösdürmek sapagy boýunça şol bir wezipäni bir sapakda däl-de, birnäçe sapakda meýilleşdirip bolarmy? Bolar. Ol topardaky çagalaryň sözleýşi ösdürmek sapagy boýunça umumy bilim derejesine baglydyr. Eger olaryň sözleýişinde grammatiki ýalňyşlyklar köp bolsa,

onda her hepde-de bir däl-de, 2-3 gezek düzediş işlerini, eger-de hekaýa gürrüň etmekde kynçylyk çekseler, onda hepde-de bir däl-de, iki gezek gürrüň etmekligi ýola goýmaly.

Uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlarynda sapaklar meýilleşdirilende sözleýşi ösdürmek 1-nji goýulýar (sözleýşi ösdürmek kyn sapak bolany sebäpli). Terbiýeçi çagalaryň günün dowamyndaky hereketiniň ýeterlik derejede bolmagyny göz önünde tutmak bilen gezelenji we hereketli oýunlary bir günde meýilleşdirmeli dälär.

Terbiýeçileriň meýilnamalaşdyrmakda goýberýän ýalňyşlyklary:

- Sapagyň adyny takyk ýazmaýlar.
- “Horaz bilen tanyşdyrmak” diýip ýazýarlar. Janly horazyň özi bilenmi ýa-da surat, oýnawaç horazy synlamakmy ýa-da horaz hakynda gürrüň etmekmi - näbelli bolup durýar. Tanyş etmekligiň usuly hem görkezilmelidir.

- “Surat boýunça sapak” - birinjide suratyň näme maksat bilen (söz baýlygyny kämilleşdirmek üçin synlamaklyk ýa-da monolog sözleýiş üçin sypatlandyrmak) peýdalanyljagy, ikinji ýazgyda bolsa çaga gürrüňiniň görnüşi (sypatlandyрма ýa-da döredijilikli hekaýa düzmelimi) näbelli bolýar.

- Önde goýulýan okuw maksatlary dogry, doly, aýdyň berilmeýär. Köplenç, terbiýeçilik maksatlar görkezilmeýär.

- Ulanylýan görkezme esbaplar talabalaýyk görkezilmeýär. Sapak üçin niýetlenen suratlar toplумы, suratlaryň we çeper edebiýatlaryň awtorlary görkezilmeýär.

Esasy talap sözleýşi ösdürmek sapagynyň yzygiderligini üzmän alnyp barylmalýdyr. Sözleýşi ösdürmek sapagyň wezipelerini gysga wagtyň içinde öwrenip bolmaýar, ony yzygiderli öwrenip amala aşyrmaly. Terbiýeçi her hepdäniň dowamynda sapak döwri hemme çagalar bilen sözleýşi ösdürmegiň wezipelerini çözmelidir.

Terbiýeçi sözleýşi ösdürmek boýunça sapaklary (hepdelik)

taýýarlarda sapagyň mazmunyna, sözleýşi ösdürmek boýunça esasy wezipeleriň alynmagyna üns bermelidir.

Terbiýeçiniň sesiniň emosional bezeginiň hem ähmiýeti uludyr: Şol bir söz aýdylyşyna görä manysy üýtgäp bilýär. Terbiýeçi eseri okamazyndan öň onuň heñini göz önüne getirmeli. Dogry ulanylan emosional bezeg eser aýdyp berlende ýa-da okalanda gyzyklanmany döredýär. Okaýanyň emosional sesi, mimikasy we ýüz keşbi okaýan hekaýa kybap gelmeli. Hatda gülkünç hekaýalar hem ysgynsyz ses, gynançly ýüz bilen okalsa, çagalarda begençli duýgulary oýarmaz.

Eser okalanda hereketler hem hökmanydyr: Ol sözün üstünü dolýar, has gyzykly edýär. Ýöne hereketi aşa köp hem ulanmaly däl.

Terbiýeçi okamaga ýa-da gürrüň bermäge taýýarlananda gahrymanlaryň eden işlerini çagalara ýetirmek üçin haýsy hereketler üçin sesiň tembrini saýlap almalydygy barada pikirlenýär.

Eger terbiýeçi okap ýa-da gürrüň berip barýarka gahrymanlar barada pikirleri aýtmasa, ony çaga hem edip bilmez.

Gürrüň beriji hekaýanyň ýa-da ertekiniň gurluşyny önünden aýtmaly: Beýan etme-de bir bölek bolup biler ýa-da birnäçe-de bolup biler. Olar häsiýetleri boýunça garşylykly hem bolup biler.

Çagalar bagynda akyly, ahlak we estetik (gözellik) terbiýesi sözleýişiniň esasynda amala aşýar. Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemekligiň maksatnamasynda çagalar çagalar bakja bagynda okatmagyň irki we mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleýişini ösdürmek boýunça guramaçylyk işleri we okatmagyň usullary görkezilýär.

Sözleýiş boýunça ýörite bellenilen sapaklarda sözleýiş öwretmek boýunça aşakdaky görnüşler alnyp barylýar:

- Çaganyň ses medeniýetini terbiýelemek;
- Sözlük goruny baýlaşdyrmak;
- Grammatiki endikleri kemala getirmek;
- Baglanşykly sözleýiş öwretmek, monolog, dialog, daş-töwerek

bilen baglanşyklylyk;

- Çeper edebiýat bilen tanyşdyrmak, ýat tutmagy öwretmek.

Dialog hyzmatdaşlygy-bu çagalaryň toparlarynyň arasyndaky özara hyzmatdaşlykdyr.

Watanyň beýik geljegi, halkyň halkyň bagtyýar durmuşy üçin halal zähmet çekmek uly bagtdyr.

Aşgabady döwrimiziň nyşany bolan ajaýyp şähre öwürüp, çagalarmyza we agtyk çowluklarymyza miras goýmalydyr.

Ylym-bilimde adamzadyň uzak geçmişi, şu günü hem-de nurana geljegi jemlenendir.

Dil bilen bolan zor bilen bolmaz.

Dil bilen degirmen tartma.

Dil bilen orak orsaň bil agyrmaz.

Dil bir beladyr uçyr, göz bir derýadyr geçir.

Dil görki söz –ýüz görki göz.

Dilewar ýoldaş-ýoluň ýarppysy.

Dili bar ile düşer, aty bar ýola.

Dilmaç öz jogabyny özi tapar.

Dil bar-bal getir, dil bar-bela getir.

Dil bela-diş gala.

9. Çaganyň ösüşiniň ilkinji ýaşynda sözleýiş dilini ösdürmegiň aýratynlygy.

- Çaganyň sözleýiş dilini ösdürmegiň aýratynlygy.
- Okuw maksatnamasyndaky wezipeler.

Çagalar bagynda akyl ahlak, estetik terbiýäniň sözleýiş esasynda amala aşyrylýar. Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemgiň

maksatnamasynda çagalar bakja-bagyň irki mekdebe çenli ýaşlar çagalaryň sözleýişini ösdürmek boýunça guramaçylyk işleri we okatmagyň usullary görkezilýär. Irki we mekdebe çenli çagalaryň sözleýişiniň mazmuny daş-töwerekde bolýan wakalary esasynda aňynda şöhlelenýär. Uly toparda etiki düşüňjeler berilýär.

Okuw maksatnamasynda aşakdaky wezipeler kesgitleýär:

- Täze bogunly ses utgaşmalaryny we sada sesleri aýtmakda öýkünmegi ýüze çykarmak.

- Bir ýaşynyň ahyryna çenli çagalara 10-12 sany aňsatjak söz ulanmagy öwretmek.

- Haýwanlara we ösümlüklere mähirli garaýşy terbiýelemek.

- Çagalaryň özüne ýüzlenilen söze düşüňmegi, oňa elýeterli sözleýiş serişdesine görä jogap bermegi öwretmek, ulular bilen gepleşmäge meýil döretmek.

- Çaganyň ses baýlygyny ösdürmek.

- Ýönekeý sesleriň gurluşyny özleşdirmek.

- Sözleýişiniň ses medeniýetini ele almak.

- Çagalaryň deň-duşlary we özge adamlar bilen aragatnaşygyny giňeltmek.

- Çaganyň geplemek meýlini, islegini, gepe-goşulmak ymtylmasyny goldamak.

- Sözleýiş medeniýetiniň başlangyjyny özleşdirmegiň ýagny sypaýy gatnaşygyň sözleýişiniň görnüşlerini öwretmek.

- Sanlary, wagty aňlatmak üçin atlaryň, sypatlaryň goşulmalaryny ulanmak başarnyklaryny ýola goýmak.

- Sözün aňladýan şekilini göz önüne getirmegi öwretmek.

- Morfologik sözün ilkinji görnüşini özleşdirmegi özünde täsir galdyran hadysa barada 2-3 sözleýişden ybarat gürrüň bermegini öwretmek.

- Çeper eseri diňläp, onuň mazmunyna düşünmegi, goşgyny dogry äheňde ulanmagy öwretmek.

- Baglaýjylary we labyzly sözleýşi ösdürmek.

Çagalar bagynda durmuşda, gezelenç wagtynda oýun döwründe, daş-töwerek bilen tanyşdyrylanda zähmet işlerinde we baýramçylykda, göwünaçmalar wagtynda çagalaryň söz baýlygy has-da artýar.

Biziň Garaşsyz Türkmenistan döwletimizde mekdebe çenli ýaşly çagalar öz ene dillerinde, ýagny türkmen dilinde bilim we terbiýe alýarlar. Döwletimiz Garaşsyzlygyny alandan soňra, türkmen dili döwlet dili diýlip ykrar edildi. Türkmen dilini öwrenmeklige bolan talap has-da güýçlendi. Adamyň dil öwrenýän döwri onuň mekdebe çenli döwürdir. Çaga mekdebe barýança öz dilinde arkaýyn geplemegi, öz pikirini yzygider beýan etmegi başaýar. Şonuň üçin bu işleri çagalara ýörite öwretmek zerurdyr. Dil çagalaryň özara biri-birleri bilen, ulular bilen aragatnaşyk etmeginiň esasy serişdesidir. Şonuň üçin çagalara dil öwretmekligi ylmy esasda ýörite işlenen usulda alyp barmalydyr. Biz öwrenýän «Sözleýiş dilini ösdürmegiň usulyýeti» dersinden çagalara irki döwürden ilkinji sesler, bogunlary we sözleri aýtmakdan tä mekdep okuwyna gidýänçä öz ene dilinde sada we düşnükli geplemegiň tärlerini öwrederis. Çaga öz ene dilinde gowy gepläp bilse, öz ýoldaşlary we ulular bilen gowy aragatnaşykda bolýar. Çagalaryň ulular bilen aragatnaşykda bolmagy täze bilim, täze düşünje toplamagyna kömek edýär. Gowy gepläp bilmeýän çaga gowy oýnap bilmeýär. Çagalaryň dil öwrenmekligi öz-özünden bolmaýar. Onuň dil öwrenmekligine ulular ýolbaşçylyk etmelidir. Çaga ilkinji sözleri 1 ýaşyň ahyrynda aýdyp başlaýar. Ol kadaly ösen ýagdaýynda *on iki* aýlykda *on-on baş* söz aýdyp bilýär. Söz baýlygy ýaşyna görä köpeliýär, *bäs* ýaşaýança öz ene dilinde oý-pikirini, gören-eşidenlerini beýan etmegi başaýar. Şol sebäpli çaga 5 ýaşaýança diňe 1 dil öwretmeli. 5 ýaşa çenli çaga 2-3 dili gatyşdyryp öwretmeklik onuň sözleýişiniň, pikirilenmeginiň yza galmagyna eltýär. Psihologlaryň

ayıtmagyna görä we durmuş tejribesiniň görkezişine görä, çagalara öz ene dillerinden başga 2-nji dili öwretmekligi diňe 5 ýaşdan soň başlamaly. Çagalaryň öz ene dillerini bilmekligine, biri-biri bilen gowy oýnamaklygyna, fiziki taýdan ösmekligine kömek edýär. Çagalar öz aralarynda oýnap dostlaşýarlar. Erteki, hekaýa, goşgy öwrenýärler. Şu zatlaryň hemmesi çagalary akyl taýdan ösdürýär.

Çaga mekdebe barýança öz dilinde arkaýyn geplemegi, öz pikirini yzygider beýan etmegi başaýar. Şonuň üçin bu işleri çagalara ýörite öwretmek zerurdyr. Dil çagalaryň özara biri-birleri bilen, ulular bilen aragatnaşyk etmeginiň esasy serişdesidir.

Okuw maksatnamasynda aşakdaky wezipeler kesgitlenýär.

- Täze bogunly ses utgaşdymalaryny we sesleri aýtmakda öýkünmegi ýüze çykarmak.

- Bir ýaşynyň ahyryna çenli çagalara 10-12-i sany aňsat söz ulanmagy öwretmek.

- Haýwanlara we ösümlüklere mähirli garaýyşy terbiýelemek.

- Çagalaryň özüne ýüzlenilen söze dönmegi oňa elýeterli sözleýiş serişdesine görä jogap bermegi öwretmek, ulular bilen gepleşmäge meýil döretmek.

- Çaganyň ses baýlygny ösdürmek.

- Ýöneköý sesleriň gurluşyny ösdürmek.

- Sözleýişniň ses medeniýetini ele almak.

- Çaganyň deň-duşlary we özge adamlar bilen aragatnaşygy giňeltmek.

- Çaganyň geplemek meýlini, islegini, gepe goşmak ymtylmasyny gollamak.

- Sözleýiş medeniýetini başlangyjyny özleşdirmegiň ýagny sypaýy gatnaşygynyň sözleýiş görnüşlerini öwrenmek.

- Sanlary, wagty aňlatmak üçin atlaryň sypatlaryň goşulmalaryny ulanmak başarnyklaryny ýola goýmak.

Sanawaçlar

*Gözel – göş,
Ýagly – döş,
Taňka – daş,
Galam – gaş,
Harmana bar-da,
Omman aş!
Ekem-ekem,
Arpa çekem,
Ýola bakam,
Gözüüm dikem,
Gyzyl towuk,
Gyrma towuk,
Jyňňyrdawuk,
Çek aýak!*

Ýaňyltmaçlar

Arpa çörek ýürek ýellendirmezek bolar.

Birje çemçe şorja serçe çorbasy.

Gaty-gaty gepleme, çöpi çörden çöpleme.

*O Tejen, bu Tejen,
Künjilije Tejen.
Künjüsi çüteje
Bitenje Tejen.*

Nakyllar

*Çaga eziz, edebi ondan hem eziz.
Çagaly öý bazar.*

10. Çagalaryň söz goruny baýlaşdyrmak,zatlaryň hilini we häsiýetini görkezýän dürli sözleri ulanyp bilmeklerini gazanmak sapaklary.

- *Çagalaryň söz goruny baýlaşdyrmakda guralýan sapaklar.*
- *Çagalaryň zatlaryň hilini, häsiýetini bildirýän sözleri aýdyp bilmegi.*

Mekdep ýaşyna ýetmedik çaga öz deň-duşlary, uly adamlar bilen aragatnaşyk etmek mekdepde gowy okamak çeper edebiýata, telewizorda we radioda berilýän gepleşiklere gowy düşünmek üçin belli bir derejede söz öwrenýärler. Çaganyň söz öwrenmekligi dowamly döwürdir. Meselem: Çagalar 1 ýaşyň ahyrynda 10-12 söz bilýän bolsa onda 6 ýaşynda 3-3,5 mün söz öwrenmelidirler. Çaga diňe san taýdan köp söz öwrenmän, eýsem olaryň öwrenen sözlerine düşünişleri hem giňelýär. Çaganyň täze bir söz öwrenmekleri olaryň gündelik durmuşlarynda bolup geçýär. Olar meşgullanmada, oýunda, zähmetde täze-täze sözleri öwrenýärler, berkitýärler çaganyň söz öwrenmekligi toparlar boýunça giňelýär. 2 we 3 ýaşly çagalar görüp ýören zatlaryny öwrenýärler. Meselem:Geýimler, gap-gaçlar, mebeller, oýnawaçlar we ş.m. Çagalar bu ýaşda adamlaryň we predmetleriň aýry-aýry böleklerini aýratyn tanaýarlar. Meselem:Adamyň gulagy gulagynyň içi we ş.m, Köýnegiň ýeňi, ýakasy, jübüsi we ş.m. Predmetiň häsiýeti, süýji suw, sowuk suw, yssy suw we ş.m. Meselem: çagalar diňe köýnek sözünü öwrenmek bilen kanagatlanman eýsem onuň dürli häsiýetlerini, hilini aýyl-saýyl etmegi başarmalydyrlar. Täze, köne, uly, kiçi, ak, dar köýnek, köýnegiň yzy, öňi, ýeňi, boýy we ş.m. Çagalar predmeti deňeşdirip olaryň tapawudyny aýtmagy hem öwrenýärler. Oturgyjy, taburetkadan tapawutlandyrmagy öwrenmelidirler. Oturgyjyň arkasy bardyr. Taburetkada arka ýokdur. Atyň eşekden tapawudyny, at ulydyr, atyň gulagy kiçidir, eşek umuman

atdan kiçidir. 5 ýaşly çagalara öwredilmeli aktiw sözleriň hataryna gök önümler, miweler, iýmit, durmuşda ulanylýan zatlar, matalar, kagyzlar, agaçlar we ş.m. Çagalar öwrenen sözlerini terbiýeçiniň kömegi bilen toparlara bölmegi we dogry atlandyryp bilmelidirler. Aýy, düýe, kubik, pökgi, gurjak –oýnawaçlardyr. Köýnek, palto, don, içmek geýimlerdir. Çemçe, tarelka susak gap-gaçlardyr. Uly toparyň çagalary predmetleriň hili boýunça tapawutlandyrmagy öwrenýärler. Meselem: demir, plastmas, rezin, aýna we ş.m.

Sözlük gorunyň geriminiň giňemegi sözlügiň baýlaşmagyna baglydyr. Çaga zatlar bilen tanyşmak arkaly atlar, sypatlar, işlikler bilen hem tanyşýar. Mysal üçin: zatlaryň we hadysalaryň atlary: aý, gün, asman, bulut, ýyldyz, ýel, ýagys, gar, buz; reňki we hili: mawy, açyk, arassa, bulutly, pessaý, güýçli, ak, sowuk, ýumşak, ýagty; dürli hereketler: ýagýar, guýýar, damýar, öwürýär.

Söz gory çaganyň düşünjesine laýyk gelmeli. Eger-de çaganyň düşünjesi giňäp, sözlük gory haýal toplanýan bolsa, ol öz pikirini doly beýan edip bilmez. Çaganyň sözleýşi kämil bolmaz. Aýtjak bolýan zadyny hereketi bilen görkezmäge çalşar. Daş-töweregindäki adamlar bilen gatnaşygy kynlaşar. Olar oňa düşünmezler. Munuň tersine, söz gory anyk düşüňjelerden artyk gelse, çagada *lakgylyk* emele geler, sözüň manysyna üns bermezden *lakgyldar* ýörer. Bu ýagdaýlaryň ikisi hem çaganyň pikirlenmesiniň ösmegine ýaramaz täsir eder.

Çaganyň öwrenen sözleriniň düzümine onuň daş-töweregindäkiler bilen aragatnaşykda bolmagyny üpjün edýän sözler bolmaly. Çaganyň sözlüğine olaryň düşünmejek sözlerini saljak bolmaly däl.

Çaganyň sözleriň ähmiýetine düşünmeginiň üstünde işlemek hem möhüm işleriň biridir. Sesler diňe bir manyny aňlatmaýarlar. Olaryň köpmanylylygyny heniz durmuş tejribesi bolmadyk çaga özleşdirip bilmeýär. Munuň özi mekdebe çenli döwürde çözülmeyän iş bolup, mekdep ýyllarynda ýuwaş-ýuwaşdan öz manysyna eýe bolýar. Çaga düşünjesi anyk we göni manyly sözleri özleşdirýär. Çagalaryň sözlüğünde

umumy düşüňjäni aňladýan sözler bolsa-da, olara kesgitli derejede düşünyärler. Käbir ýagdaýlarda terbiýeçiniň ulanýan sözlerine hem çagalaryň düşünmeyän ýerleri bolýar. Terbiýeçiniň borjy çaga sözün manysyna dogry düşünmegi we ony dogry ulanmagy öwretmekdir.

Çagalar wagt düşüňjelerinde köp ýalňyşlyklar goýberýärler. Çaganyň “Şu gün gitdim” diýmegiň ýerine “ertir gitdim”, “irden” diýmegiň ýerine “ağşam” diýen düşüňjeleri ulanýanlygyna gabat gelmek bolýar.

Terbiýeçi çaganyň diňe söz gorunyň gerimini giňeltmek bilen çäklenmän, ondan peýdalanmagy öwretmelidir, sözleýşiň manyly bolmagyny gazanmalydyr.

Sözlügiň baýlaşmagynyň esasy çeşmesi ulularyň sözleýsidir, ilkinji nobatda bolsa çaga bilim-terbiýe berýän terbiýeçiniň sözleýsidir. Çagalar sözleri we ony peýdalanmagy terbiýeçiden öwrenýärler. Olaryň özi näme gowy, näme dogry saýgaryp bilmeýärler, eşiden sözlerine öýkünýärler. Şonuň üçin terbiýeçiniň sözleýşi çagalar üçin nusga bolmalydyr. Ol öz sözleýşiniň, sözlük goruny baýlaşdyrmagyň üstünde işlemelidir.

Çaganyň sözlüğini baýlaşdyrmagyň ýene-de bir çeşmesi halk döredijiligi we çeper edebiýat bolup, ol ulularyň okap bermegi arkaly özleşdirilýär. Sözlük bilen işlemek daş-töwerekdäki durmuş ýagdaýlary bilen tanyşdyrmagyň aýrylmaz bölegi bolup, ol dürli usullardyr tärlär arkaly amal edilýär. Şoňa görä-de, şu meselede ene diliniň ähmiýeti biçak uludyr.

Mugallym, terbiýeçi çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny we olaryň öwrediljek maglumaty kabul etmek taýýarlygyny, olara öwretmek usulyny saýlamaly, sebäbi bir ýaşdaky çagalar üçin gyzykly zat beýleki bir ýaşdaky çagalary gyzyklandyrmazlygy ähtimal.

Şol bir usuly her mugallym, her terbiýeçi dürli hili ulanyp biler, sebäbi bu ýagdaý terbiýeçiniň şahsy häsiýetine baglydyr. Islendik adamyň özüne mahsus ýetmezçiligi-de, artykmaçlygy-da bolup biler. Mundan başga-da şol usuly tapanyň özi-de dürli toparda dürli hili

peýdalanar, sebäbi bu ýagdaý toparyň taýýarlygyna baglydyr. Şeýlelikde, islendik usuly durmuşa geçirmek üçin ony toparyň zerurlygyna uýgunlaşdyrmaly, köp halatda weli, güýçli ýa gowşak çaga görä ulanmaly bolýar. Şoňa görä-de usul elmydama maýyşgak bolmalydyr. Okatmagyň şertini üýtgetmek bilen usul hem üýtgap biler. Usul dürli tärlerden ybaratdyr.

Şoňa görä-de, çagalara turuwbaşdan ene dilimiziň aragatnaşyk serişdesidigini her bir sapakda düşündirmek möhümdir. Jemgyýet ösdügiçe, adamyň talaby hem özgerýär. Işe bolan yhlasy artýar, zehini daş . Adam mydama gözlegde. Dürli usullar peýda bolýar. Şol usullaryň biri-de multimedia tehnologiýalary arkaly okatmagyň interaktiw usullaryny ulanmakdyr. Bilim ulgamyna multimedia tehnologiýalarynyň ornaşdyrylmagy özüniň netijeli taraplaryny görkezip ugrady. Tejribelerden görşümüz ýaly, tehnologiýalar bilim ulgamynda maglumatlary düşündirmekde, öwretmekde täze-täze mümkinçilikleri açyp görkezýär. Multimediýa tehnologiýalary dürli görnüşdäki maglumatlary görkezmäge mümkinçilik berýär we sapagyň gidişiniň has netijeli bolmagyny üpjün edýär. Bu ýagdaýda sapagyň gurluşy üýtgemeyär, gaýta mazmuny güýçlenýär, öwredilýän düşünjäniň bilim berijiligi, terbiyeleýjiligi, ösdürijiligi ýokarlanýar. Şeýlelikde, okatmagyň netijeli tarapy ýüze çykýar. Mekdebe çenli çagalar edaralarynda-da, başlangyç synplarda-da her bir sapakda berilýän maglumatlary öwretmekde tehnologiýalaryň ulanylmagynyň uly ähmiýeti bar. Tejribeler sapaklarda kompýuterden, interaktiw tagtalardan peýdalanylmagynyň berilýän maglumatlaryň özleşdirilişiniň has netijeli bolýandygyny görkezýär.

Mekdep ýaşyna ýetmedik çaga öz deň-duşlary, uly adamlar bilen aragatnaşyk etmek mekdepde gowy okamak, çeper edebiýata, telewizorda we radioda berilýän gepleşiklere gowy düşünmek üçin belli bir derejede söz öwrenýär.

5 ýaşly çagalara öwredilmeli aktiw sözleriň hataryna: gök önümler, miweler, iýmit, durmuşda ulanylýan zatlar, matalar, kagyzlar, agaçlar we ş.m. Çagalar öwrenen sözlerini terbiýeçiniň kömegi bilen topara bölmegi we dogry atlandyryp bilmegi başarmalydyr.

Sözlük gorunyň germiniň giňemegi sözligiň baýlaşmagyna baglydyr. Çaga zatlar bilen tanyşmak arkaly atlar, sypatlar, işlikler bilen hem tanyşýar.

11. Çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmak we sözlük goruny ösdürmek boýunça guralýan sapaklaryň görnüşleri.

- *Çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmak*
- *Sözlük goruny ösdürmek boýunça guralýan sapaklaryň görnüşleri.*

Mekdebe çenli çagalar deň-duşlar we ulular bilen aragatnaşyk saklar ýaly, sözlük gory bolmalydyr, şonuň üçin pedagogika çagalaryň sözlük goryny baýlaşdyrmaga wajyp serişde hökmünde seredýär.

Sözleýiş gory diýip halkyň öz taryhynda uzak wagtyň içinde sözleýiş gory bilen baýlaşdyrmagyna aýdylýar. Bu prosesiniň mukdar we hil tarapy bar. Çagalaryň sözleýiş mukdar tarapy has hem göze görünýär. 1 ýaşly çagalaryň işjeň sözleýişde 10-12 söz bolsa 6 ýaşynda 3-3,5 ýaryma çenli artýar.

Sözleýişniň hil tarapy diýip çagalaryň sözleriniň mazmuny bilen tanyş bolmagyna aýdylýar. Her sözün mazmuny düşündirmekden durýandyr.

Sözlük işiniň wezipeleri:

- Mazmunly aragatnaşyk saklamak üçin sözleri mukdar taýdan üpjün etmek.
- Sözün mazmunyny öwrenmegi üpjün etmek.

•Sözleri aktiwleşdirmek, ýagny sözleri diňe bir öwrenmän, eýsem durmuşada geçirmek.

Sözlük işiniň bu ugurlary ähli ýaş aýratynlyklaryna degişli we dürli mazmunda bolup biler:

Tebigatyň obýekti we hadysalary bilen tanyşdyrmakda maddy we medeniýeti jemgyýetçilik durmuşy hadysalary bilen tanyş bolmak we ş.m.

Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözlük gorynyň daş-töwerek bilen tanyşdyrmakda artdyrylmagynyň gysgajyk analizine seredeliň: Dürli ýaş toparlarda bu hili mazmun dürli-hilidir.

2-3 ýaşly çaga çagalar bagynda, öýünde görýän we gyzyklanýan zatlaryny:

Egin-eşikleri, mebelleriň, gap-gaçlaryň zatlaryny özleşdirýär. Ol şol predmetler bilen hereketlerde özleşdirilýär.

4 ýaşly çagalar predmetleriň atlaryny öwredilýär. Çaga sözleri aýtmakda ýalňyşlyk goýbermegi mümkin. Bu bolsa çaganyň kabul ediş derejesiniň pes bolandygyndandyr.

Mekdebe çenli ýaşly çagalara predmetiniň atlary, ähmiýeti zerurlygy, gurluşynyň aýratynlygy, materialy tapawutlandyrmagy, olaryň hilini öwretmelidir.

5 ýaşly çagalarda çagalaryň işjeň sözlüğünde ähli predmetleriň atlaryny öwretmek, predmetler, gök önümler we miweler, iýmit, önümler material kagyz, mata öwredilýär. Uly mekdebe çenli ýaşly çagalaryň işi dowam edilýär. Esasy üns işjeň sözlügi baýlaşdyrmaga hil we sypat tapawutlary öwredilýär.(açyk gyzyň, açyk ýaşyl we ş.m) ýönekeý düşüňjeler öwredilýär. Sözlügi kämilleşdirmek işi daş-töwerekdäki predmetler bilen tanyşdyrmaklyga ugrukdyrylan sapaklara baglaýar.

Bu sapaklaryň esasy maksady çagalara predmetleriň atlaryny we olar bilen hereketi öwretmekdir. Bu wezipesi dogry kabul edişi guramaklyk esasynda amala aşyryp bolar. Sözlük goruny artdyryan

sapaklaryň biride predmetleriň hili we sypaty bilen tanyşdyrýan sapaklardyr.

Çaga dünýä inende onuň kalbam, ýüregem edil ak kagyz ýaly arassa bolýar. Ýüregi päk, gylyk-häsiýeti gowy adama baha berlende “onuň ýüregi edil çaganyňky ýaly” diýilýär. Onuň içki dünýäsi boşluk. Onda geçmiş ýok, ol diňe geljege ymtylýar. Ol ymtylyşyň talabalaýyk amala aşmagy, öz manysyna eýe bolmagy üçin bilim-terbiýäniň dogry berilmegi ilkinji zerurlyk bolup durýar. Çaga gören, eşiden, duýan zatlaryny deňeşdirer ýaly içki dünýäsinde, ýadynda hiç zat bolmandygy üçin bolşy ýaly kabul edýär. 6-7 ýaşyna ýetende gören, eşiden, duýan zatlaryny öň ýadynda galan, duýan zatlary bilen deňeşdirip kabul edip başlaýar. Soňra onuň kalby, ýüregi, mähri umuman ahlak ýagdaýy daşky dünýäden kabul eden ýagdaýyna, alan terbiýesine bagly bolýar. Çagany doglanyndan başlap, gurşap alýan daşky dünýäde onuň ahlak derejesini ýokary galdyryjak, oňat terbiýelejek zatlara dogry düşünmekleri, dürli düşüňjelerden dogry baş alyp çykmaklary üçin ony akylyly-başly, hoşniýetli, päk ýürekli, içki dünýäsi baý adam edip terbiýelemäge çalyşmaly. Ol ene-atanyň, terbiýeçiniň, mugallymyň önünde durýan mukaddes borç. Rus pedagogy W. A. Suhomlinskiý “Terbiýeçilik işi dykgatly, akylyly-başly, paýhasly pikirlenip ýaş ýüreklere galtaşmakydyr. Çaganyň ýüregine mähir bilen galtaşmaly” diýýär. Çagalary mylakatly, hoşniýetli, päk ýürekli edip terbiýelemekde tebigatyň orny uludyr.

Tebigata söýgini döretmekde, daşky gurşawy goramagy öwretmekde okuw gezelençleriniň ähmiýeti has-da uludyr. Bu gezelençler okuw- terbiýeçilik işleriniň bir görnüşi we usuly bolmak bilen, tebigy şertlerde dürli zatlary öwrenmäge we syn etmäge mümkinçilik döredýär. Tebigata guralýan gezelençler çagalaryň arassa howada wagtyny gyzykly geçirmeklerine, daş-töwerek bilen içgin tanyşmaklaryna, tebigat täsinliklerine düşünmeklerine, olary öz aňlarynda ornaşdyrmaklaryna ýardam edýär. Tebigat, daş-töwerek

duýgularyň çeşmesidir. Çagada duýgulary terbiýelemek ruhy we beden taýdan sagdyn nesliň kemala gelmegine ýardam edýär.

Maksatnamanyň maglumatlary esasynda mekdebe çenli döwürde çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmak bilen birlikde sözlük goruny baýlaşdyrmaklyga hem uly üns berilýär. Mekdebe çenli döwürde çaga irki ýaşlaryna garanda daş-töwerege bolan düşüňjesini sözlük goruny baýlaşdyrmak bilen özleşdirýärler.

Çaga her gün zatlar we hadysalar bilen gatnaşykda bolýar. Olaryň biri çaga tanyş bolsa, biri nätanyş zatlardyr. Çagada “bu näme?” diýmek bilen bilesigelijilik döreýär. Bu nähili atlandyrylýar? Näme üçin? Nämeden edilen? Çaga özüni gurşap duran zatlary bilmek, elläp görmek, anygyna ýetmek isleýär. Maşgalada ene-atalar düşündirse, çagalar baglarynda terbiýeçi daş-töwerekdäki gurşaw bilen tanyşdyrýar, çaganyň täsirlenmelerini baýlaşdyrýar, düşüňjelerini tertipleşdirýär. Çaga durmuş tejribesine akyl ýetirme arkaly eýe bolýar. Akyl ýetirme name? Çaga görýär, eşidýär, duýýar. Ol özüniň duýgy agzalary arkaly görýän zatlaryna düşünýär.

Akyl ýetirme - bu duýgy agzalaryna täsir etmek bilen hakykatyň adam aňynda şöhlelenmesidir.

Akyl ýetirmäniň ösüşi -bu duýgularyň ösüşi. Şonuň netijesinde hem çagada daş-töwerege bolan düşüňje kemala gelýär, ösýär.

Daş-töwerek bilen tanyşlyk diňe akyl ýetirmek arkaly tanyşdyrylanda öz manysyna doly eýe bolup bilmez. Çaganyň durmuş hakykatyna göz ýetirmeginde sözüň güýjüniň täsiri uludyr. Durmuş hakykaty bilen tanyşlyk, oňa düşünmek söz arkaly beýan edilende, duýgularyna täsir etmek bilen çagada daş-töweregine, adamlara bolan guwanç duýgularyny oýarýar hem-de sözlük goruny baýlaşdyrýar.

Daş-töwerek bilen tanyşlyk boýunça alnyp barylýan işler çagada adamlara, öz ýaşaýan ýerine, mähriban tebigatyna bolan söýgi duýgularyny oýarmaly, daş-töwerege akyl ýetirmeli, çaga şatlyk getirmeli. Çagalar baglarynda çagany daş-töwerek bilen tanyşdyrmak

maksatnama esasynda sapaklar arkaly amala aşyrylýar. Terbiýeçi bu işleri yzygiderli meýilnamalaşdyryp durýar. Bu sapaklaryň gidişinde sözlük bilen işlemek alnyp barlyp, ol işler çaganyň sözlük gorunyň baýlaşmagyna, geriminiň giňemegine ýardam edýär.

Sözleýşi ösdürmek boýunça ýörite sapaklar çagalaryň üç ýaşyndan başlap geçirilip başlanýar. Munuň maksady çaganyň erkin gepleşip bilmegini, sözleýşi gepleşigiň hem-de düşünjäniň serişdesi hökmünde şeýle hem özüni alyp barşyny sazlap bilmegini gazanmakdan ybarat. Sapakda çagalar terbiýeçi bilen iş alyp barýarlar, görkezme esbaplar esasynda gürrüň edip bilýärler (kinofilmleri gürrüň edip bermek, diňlemek, gürrüň bermek). Öwrediji oýunlary oýnamak bilen bilelikde aýdym aýtmak bilen olar gezekli-gezegine geplemegi öwrenýärler. Sapaklarda çagalar täze düşüňjeleri alýarlar (täze söz, onuň grammatik gurluşy hem-de aňladýan manysy), söz üsti bilen berlen ýumuşlary ýerine ýetirýärler, öz işlerini bahalandyrmagy öwrenýärler. Sapaklarda çagalara tertipli bolmagy öwredýärler. Maksatnamada dürli ýaş toparlarynda sözleýşi ösdürmek boýunça ýörite sapaklar berilýär: “Daş- töwerek bilen tanyşdyrmak we sözleýşi ösdürmek”, “Çeper edebiýat”, “Ene dili”.

“Daş-töwerek we tebigat bilen tanyşdyrmak” sapaklarynda çagalara predmetler, olaryň işi, alamatlary, beýleki zatlar bilen gatnaşygyna syn edilýär, sorag-jogap alyşylýar. Terbiýeçiniň we ata-eneleriň sözleýşinde çagalaryň görýän zatlaryny atlandyrmagy olaryň söz baýlygyny, dialogik we monologik sözleýşini ösdürýär. Çeper edebiýat sapagynda çagalaryň sözleýşiniň esasy çeşmesi terbiýeçiniň olara okap berýän ýa-da aýdyp berýän çeper eserleri bolup durýar.

Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasyndaky “Sözleýşi ösdürmek sapagy” çagalaryň sözleýşine üns bermegi, ýuwaş- ýuwaşdan öz sözleýşiniň hilini bahalandyrmagy maksat edinýär.

-Biziň milli mirasymyza halkymyzyň milli buýsanjy, milli häsýetleri, milli ynanç-ygtykatlary, mahlasy, türkmenleriň ruhy älemi

siňipdir. Bu milli mirasyň gözbaşy dörän ilkinji gününden gözbaş alyp, XX asyrdaky türkmen halkynyň bagtyýarlyk eýýamynda öz ösüşiniň ýokary belentliklerine ýetdi.

12. Gözegçilik, maksatly gezelenç, zatlara syn etmek, suratlara syn etmek, öwrediji oýun, tapmaça düzmek we çözmek sapaklary.

- *Gözegçilik, maksatly gezelenç, zatlara syn etmek.*
- *Öwrediji oýun, tapmaça düzmek we çözmek sapaklary.*

Çagalaryň sözleşini ösdürmek diňe sapagyň üsti bilen däl-de, eýsem, sapakdan daşary hem alnyp barylýar. Sapakdan daşary sözleşýi ösdürmek maksatnamadaky esasy wezipeler, şeýle-de öňünden göz önünde tutulan sapaklaryň görnüşi (köpçülikleýin, toparlaýyn, aýratynlykda) esasynda meýilleşdirilýär.

Köpçülikleýin sapaklar toparyň ähli çagalaryny öz içine alýar (gezelenç döwri synlamak, hereketli oýunlar, çagalaryň döredijiligini ýada tomaşalary synlamak).

Beýleki işler toparlaýyn geçirilýär (toparlary gezekleşdirmek bilen). Çagalar bilen ýekelikdäki işler hem göz önüne tutulmalydyr (goşgy, matal ýatlamak we ş.m).

Günün dowamynda geçirilmeli işiň görnüşini (köpçülikleýin, toparlaýyn, ýekelikde) terbiýeçiniň özi kesgitlemeli.

Çagalary akyl taýdan terbiýelemekde matallaryň uly ähmiýeti bolupdyr. Matalyň jogabyny bilmek üçin çagada pikirleniş ukybynyň, ýatkeşliginiň, ýiti synçylygynyň bolmagy zerur. Mysal üçin “Ataş üç ýaşynda, ogly bazara gider”, “Boýy bir garyş, sakgaly iki garyş”, “Dört okaram hap-da hap, birin aç-da, birin ýap” diýen ýaly matallar aýdylyp,

pikirilenmek arkaly ösümlükler, pasyllar bilen tanyşdyrylypdyr, san düşünjeleri kämilleşdirilipdir. Matala jogaby häsiýetinde, şekilinde we edýän hereketinde ýüze çykyan sözleme matal diýilýär. Bilim-terbiýeçilik bilen baglanyşykly işlerimizi milli köklerimizden gaýdýan asylly dăp-dessurlarymyz esasynda alyp barmagymyz bilimiň netijeliliginiň has-da ýokarlanmagyna, ösüp gelýän ýaş nesliň ruhy taýdan sagdyn, beden taýdan berk, intellektual taýdan ösen çagalar bolup ýetişmegine ýardam edýär. Matallary halk döredýär. Olar dilden dile geçip gelipdir. Kimbilmeşekleri ýazyjylar şahyrlar döredýär.

Matallar.

- *Bir alaja ýüpüm bar, nirä uzatsam ýetýär.* (göz)
- *Gider-gider yzy ýok daýanmaga dyzy ýok.* (Suw)
- *Gatlak – gatlak gatlama, gatlamadan ätleme* (kitap).
- *Ýerden çykan nyşana, meňzär işana.* (Kömelek).
- *Açylmadyk sandykda dogulmadyk bal ýatyr.* (Çaga).
- *Syry üstünde syzy men, yrty gyzyly tazy.* (Ýüzük).
- *Bir itim bar üýrmezek, öýe adam goýbermezek.* (Gulp).
- *Agzy gyzyly alamat düýbi gyzyly kyýamat, hassa girer sag çykar, sagsyzlara salamat.* (Tamdyr).
- *Gayradan gelýär hekek, boýny uzyn gözi gök baý baý onuň parlaýşyn sazsyz, dilsiz sözleýşin.* (Saz tüýdik).

Çeper edebiýat çagalary akyl, ahlak we gözelligi taýdan terbiýelemekde hem-de sözleýiş dilini ösdürmekde bahasyna ýetip bolmajak serişdeleriň biridir. Ertekileri, hekaýalary, goşgulary we matallary diňlemek çagalaryň iň gowy görýän işleriniň biri hasaplanýar.

Çagalary çeper edebiýat bilen tanyş etmek boýunça hemme taraplarda ýörite meşgullanma geçirilýär. Çagalary çeper edebiýat bilen tanyş etmek boýunça köp işler meşgullanmadan başga wagtlarda geçirilýär.

Köpçülikleýin sapaklar toparyň ähli çagalaryny öz içine alýar (gezelenç döwri synlamak, hereketli oýunlar, çagalaryň döredijiligini ýa-da tomaşalary synlamak).

Beýleki işler toparlaýyn geçirilýär (toparlary gezekleşdirmek bilen). Çagalar bilen ýekelikdäki işler hem göz önünde tutulmalydyr (goşgy, matal, ýatlamak we ş.m).

“Çagalar bagynda terbiýeçilik işleriň maksatnamasynda” körpelere okap, gürrüň edip hem-de ýat tutdurmaly eserleriň sany berlendir. Her bir terbiýeçi öz işleýän toparlarynda “Maksatnamada” görkezilen eserleri örän gowy bilmelidir. Terbiýeçi bulardan başga-da täze neşir edilen eser bilen gowy tanyş bolup durmalydyr.

Terbiýeçi her bir eseriň mazmunyny öz toparyndaky çagalaryň aňyna, duýgularyna örän ussatlyk bilen ýetirmelidir. Her bir eşi diş çeper mazmuny terbiýeçilik ähmiýeti bardyr. Terbiýeçi şol zatlary her bir çaganyň aňyna ýetirmelidir.

Her bir çaga çeper eseri okaýjy däl-de, diňleýji hasaplanýar. Şonuň üçin terbiýeçi okan ýa-da gürrüň edýän eserlerini örän düşnükli, sada we çeper dil-de okamalydyr we gürrüň etmelidir. Eseriň çagalar üçin has-da düşnükli bolmagy üçin degişli suratlardan, diafilimlerden, plastinkalardan ýerlikli peýdalanylsa gowy bolardy.

Çagasy çagalar bagyna gidýän ýagty ata-eneler gapma-garşy duýgulary başdan geçirýärler. Bir tarpdan körpäniň ulalanlygy üçin şatlyk bar. Çagalar bagynda ol biraz wagt ozbaşdagrak bolar, täze adamlar bilentanyşar, täze dostlary tutunar we siz özüňiz üçin biraz wagt aýryp bilersiň.

Çaganyň hereketleriniň kadaly ösmegi üçin, onuň beden we aň taýdan ösüşiniň kadaly ösmegi üçin, onuň beden we aň taýdan ösüşiniň kadaly ýagdaýda bolmagy zerur. Çaganyň sagatlygyna, kadaly ösüşiniň şaýatlyk edýän üç alamatynyň-hereketiniň, bedeniň we aňyň ösüşiniň özara berk bagly bolup durýar

Rowaç

*Rowaçlygy buşlap gelen
Ýyllaryň salamy Rowaç!
Göwünleri hoşlap gelen
Ýyllaryň kemaly Rowaç!*

*Pederleriň tagzym-togaby,
Geçmişň ertä dowamy,
Kişňeýsiň – arşyň owazy,
Kalbymyň senasy, Rowaç!*

Hormatly Prezidentimiz:

-Watanyň beýik gelejegi, halkyň bagtyýar durmuşy üçin halal zähmet çekmek uly bagtdyr.

“Mekdebe çenli çagalar edaralarynda çagalary terbiýelemek we mekdepde okamaga taýýarlamak, olarda öz-özüne hyzmat edip bilmek hem özüni alyp barmak endiklerini kemala getirmek, türkmen dili we beýleki dilleri, bilimleriň ilki başky esasyňy öwrenmek ýörite taýýarlanan milli maksatnamalar esasynda amala aşyrylyp, ol türkmen halkynyň asyrlaryň dowamynda emele gelen däp dessurlaryna laýyklykda, çagalaryň içki dünýäsini baý ene dilimiziň şertlerinde kemala getirmäge gönükdirilendir.” diýmek bilen bilim-terbiýeçilik işleriniň mekdebe çenli çagalar edaralarynda başlap kämilleşdirilmegini göz önünde tutulýar. Bu günki körpe geljekki bilimli, ylymly, intellektual taýdan ösen, dünýä garaýyşly, hünärine ökde, döwletimiziň ykbalyny kesgitlejek, onuň ösmegine öz goşandyny goşjak hünärmen bolup ýetişmeli.

13. Çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmakda we söz goruny ösdürmekde gözegçiligiň we maksatly gezelenç guramagyň ähmiýeti.

- *Çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmakda we söz goruny ösdürmek.*
- *Gözegçiligiň we maksatly gezelenç guramagyň ähmiýeti.*

Daş-töwerege syn etmekligi çaganyň öz otagyndan başlamak has-da maksadalaýykdyr. Terbiýeçi ilki çagalar bilen otagyny synlaýar. Çaganyň zat barada belli bir anyk düşünjesiniň bolmagy üçin şeýle syn etmeler zerurdyr. Bu çagalar üçin içgysgynç bolmaly dälidir. Çagany diňe zatlary we hadysalary synlamak kanagatlandyрмаýar. Olar daş-töwerek bilen hakyky aragatnaşykda bolmak isleýärler. Bu barada terbiýeçi elmydama ýadynda saklamalydyr, esasan-da, kiçi toparyň çagalary bilesigeliji bolýar. Gezelenç döwründe terbiýeçi daş-töwerek baradaky düşüňjeleri giňeltmek we takykklamak bilen sözlügiňi baýlaşdyrýar, pikirlenmesini ösdürýär. Her bir alnyp barylýan iş söz bilen bilelikde alnyp barylmaladyr. Sözleýşi ösdürmek sapaklaryň her bir görnüşi arkaly amala aşyrylýar. Şu ýerden sapaklary geçirmegiň usulyýetine talaplar gelip çykýar.

- Öwrenijilik işleriniň ösüşiniň sözlügiň ösüşini bilen birligi.
- Sapak döwründe öwrenijilik we sözleýiş işjeňliginiň maksatlaýyn guralyşy.
- Sözleýiş we öwrenijilik işjeňliginiň görkezme esbaplylygy.
- Her bir sapakda sözlük işiniň ähli meseleleriniň amal aşyrylyşynyň birligi.

Mekdebe çenli döwürde çaga öz deň-duşlary, ulular bilen gepleşer ýaly, mekdepde üstünlikli okar ýaly, edebiýatlara, tele we radio gepleşiklere düşüner ýaly derejede sözlüğe eýe bolmaly. Şonuň üçin hem

mekdebe çenli pedagogika çagalarda sözlügiň ösüşine sözleýşiň ösmeginiň möhüm meseleleriniň biri hökmünde garaýar. Dildäki sözleriň hemmesi birlikde diliň sözlük düzümi bolup, onuň özeni esasy sözlük gorumyzdyr. Çagalarda tebigata bolan söýginiň kemala gelmegi üçin tebigata gezelençleriň ähmiýeti uludyr. Çagalar bilen alnyp barylýan işleriň netijesinde tebigata söýgi duýgulary kämilleşýär. Ol söýgi duýgularyny gaýtalamak sapaklaryny geçmek bilen berkitmek bolar. Bu gaýtalamak sapaklarynda çagalar bilen syn etmeleriň, gezelençleriň, okuw gezelençleriniň netijesinde gören zatlary barada söhbetdeşlik guralýar, sorag jogap alşylýar, öwrenen goşgulary, aýdymlary, nakyllary aýtdyrylýar. Gören, synlan geň-enaýy wakalaryny surat ýüzüne geçirtmek arkaly syn etmegiň netijesinde ýatda galyjylyk, göz önüne getirip bilmek endikleri, başarnyklary barlanylýar. Çagalaryň çeken suratlarynyň esasynda toparyň içinde ene-atalaryň gatnaşmagynda sergi guralýar. Soňra “Körpe tebigaty söýüji” diýen ýaryş ygylan edilip, çagalar bagynyň çäginde ýaşajyk suratçylaryň sergisi geçirilýär. Ol sergä başga çagalar baglaryndan hem myhmanlar çagyrylýar.

Çagalar daş-töwerege gezelenç etmek bilen predmetleri, adamlary synlap her bir zadyň şahsy aýratynlygyny öwrenmelidirler. Formasy, reňki, ululygy barada düşünje artdyrmak predmetler tanyşmak etaplaýyn geçirilýär.

- Predmet we ady bilen tanyşdyrmak.

- Predmetiň hili we düzümi barada düşünje bermek, çagalaryň söz baýlyklygyny predmetleriň bölekleri haýsy materiallardan edilendigi barada aýdylyp reňk aýratynlygy fiziki hili we düzümi (mylaýym, ýylmanak, gaty ses edýär we ş.m) öwretmek bilen artdyrylýar. Beýle işjeň gözegçiligiň motiwi predmet we hadysa barada täze zady öwrenmek bolup durýar.

- Predmetleri ýönekeý plasfirasıýalar bölmek toparlamak we jemlemek.

Görnüşler barada düşüňjeler kämilleşdirmek (stol, waza, mebel, gap-çanak we ş.m) predmetleriň işleri hili bilen tanyşdyrmak sapak wagty geçirilýär. Söz goruny baýlaşdyrmak üçin şu aşakdaky usullar ulanylýar:

- Terbiýeçi predmeti atlandyrýar, hereket hilini artdyrýar.
- Çagalar täze söz esasynda pikirlenmeli.
- Çagalaryň predmetleriň birnäçe hili saýlanylýar.

Söz baýlygyny aktiwleşdirmegiň usuly.

• Çagalara sorag bermegi öwretmeli (bu näme, haçan, näme edýär, nähili)

• Söz didaktika oýny kim takyk aýdýar, kim köp görer. (hilini we ş.m)ters hilini aýtmaly.

Oýun çaganyň mekdebe çenli ýaşly çagalaryň ösdüriji güýjüdir. K.D.Uşinskiý çaga üçin oýun hakykatdyr. Olar üçin gyzyklydyr. Çaga oýunda ýaşayar onuň dowamynda bütün durmuşynda şöhlenenýär. Oýunda çaga öz güýjüni, özbaşdaklygyny barlaýar.

Öwrediji oýunlar:

- Stol üsti oýunlar.
- Söz üsti oýunlar.
- Hereket oýunlar.
- Saz öwrediji oýunlar.

Tapmaçalar düzmek we çözmek:

*Dört şaha bar agaçda
Her şaha başga başga
Biri sary biri ak
Biri gyzyl biri gök
(Pasył)*

*Uzakdan görgür
Ýüwrük hem ýörgür
Azar bermeseň
Uklar ol myr-myr
(Pişik)*

Mekdebe çenli çagalar deň-duşlar we ulular bilen aragatnaşyk saklar ýaly, sözlük gory bolmalydyr, şonuň üçin pedagogika çagalaryň sözlük goruny başlaşdyrmaga wajyp serişde hökmünde seredýär.

Sözleýiş gory diýip, halkyň öz tarapyndan uzak wagtyň içinde sözleýiş gory bilen başlaşdyrmagyna aýdylýar. Bu prosesiniň mukdar we hil tarapy bardyr. Çagalaryň sözleýiş mukdary we hil tarapy bardyr. Çagalaryň sözleýiş mukdar tarapy has hem göze görünýär. 1 ýaşly çagalaryň işjeň sözleýişde 10-12 söz bolsa 6 ýaşynda 3-3,5 çenli artýar.

Sözleýişiniň hil tarapy diýip, çagalaryň sözleriniň mazmuny bilen tanyş bolmagyna aýdylýar. Her sözün mazmuny düşündirmekden durýandyr.

Sözlük işiniň wezipeleri:

- Mazmunly aragatnaşykda saklamak üçin sözleri mukdar taýdan üpjün etmek.

- Sözün mazmunyny öwrenmegi üpjün etmek.

Akyl ýetirme bu duýgy agzalaryna täsir bilen hakykatyň adam aňynda şöhlelenmesidir.

Akyl ýetirmäniň ösüşi bu duýgularyň ösüşi. Şonuň netijesinde hem çagada daş-töwerege bolan düşünje kemala gelýär, ösýär.

*Gep mollada-akyl kellede.
Gep başy iňňejik. Gep gezdireniň atasyna nälet.
Gep ýel bolmasada ýürek çişer.
Bir okana, bir dokana.*

Adamyň akyllysy dil öwrener.

Hüwdüler

*Meniň jigim ýatypdyr,
Gyzyl güle batypdyr.
Oýandyрмаň jigimi,
Ýañja uka gidipdir.*

*Allan-allan ýagşydyr,
Al palasyň nagşydyr.
Bir agasy tüýdükçi,
Bir agasy bagşydyr.*

*Meniň jigim gül ýaly,
Saýraýan bilbil ýaly.
Oýun bilen başagaý,
Bir eýjejik gül ýaly*

*Gülde ballar ysy bar,
Baglarda nar ysy bar,
Öz jigimiň üsdünde
Gyzyl gülüň ysy bar.*

*Meniň jigim gül ýaly,
Saýraýan bilbil ýaly,
Oýun bilen başagaý,
Bir eýjejik gül ýaly.*

14. Dürli ýaş aýratynlykly toparlarda maksatnama laýyklykda gezelençleriň we gözegçiligiň mazmunynyň çylşyrymlaşmagy.

- *Dürli ýaş aýratynlykly toparlarda maksatnama laýyklykda gezelençler.*
- *Gözegçiligiň mazmunynyň çylşyrymlaşmagy.*

Maksatnamanyň maglumatlary esasynda mekdebe çenli döwürde çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmak bilen birlikde sözlük goruny baýlaşdyrmaklyga hem uly üns berilýär. Mekdebe çenli döwürde çaga irki ýaşlaryna garanyňda daş-töwerege bolan düşüňjesini sözlük goruny baýlaşdyrmak bilen özleşdirýärler.

Çaga her gün zatlar we hadysalar bilen gatnaşykda bolýar. Olaryň biri çaga tanyş bolsa, Biri nätanyş zatlardyr. Çagada ”bu näme?” diýmek bilen, bilesigrelililik döreýär. Bu nähili atlandyrylýar? Näme üçin? Nämeden edilen? Çaga özüni gurşap duran zatlary bilmek, elläp görmek, anygyna ýetmek isleýär. Maşgalada ene-atalar düşündirse çagalar baglarynda terbiýeçi daş-töwerekdäki gurşaw bilen tanyşdyrylýar, çaganyň täsirlenmelerini baýlaşdyrýar, düşüňjelerini tertipleşdirýär. Çaga durmuş tejribesine akyl ýetirmek arkaly bolýar. Akyl ýetirme näme? Çaga görýär eşitýär, duýýar. Ol özüniň duýgy agzalary arkaly görýän zatlaryny düşündirýär. Akyl ýetirme – bu duýgy agzalaryna täsir etmek arkaly hakykatyň adam aňynda şöhlelenmesidir. Akyl ýetirmäniň ösüşi – bu duýgylaryň ösüşi. Şonuň netijesinde hem çagada daş-täwerege bolan düşüňje kemala gelýär, ösýär.

Daş töwerek bilen tanyşlyk diňe akyl ýetirmek bilen tanşdyrylanda öz manysyna doly eýe bolup bilmez. Çaganyň durmuş hakykatyna göz ýetirmeginde sözüň güýjüniň täsiri uludyr. Durmuş hakykaty bilen tanyşlyk oňa düşünmek söz arkaly beýan edilende duýgularyna täsir

etmek bilen çagada daş-töweregine, adamlara bolan guwanç duýgylaryny oýarýar hem-de sözlük goruny baýlaşdyrýar.

Maksatnamada dürli ýaş toparlaryna sözleşşini ösdürmek boýunça ýörite sapaklar berilýär: "Daş-töwerek bilen tanyşdyrmak we sözleşşi ösdürmek", "Çeper edebiýat", "Ene dili". Daş-töwerek we tebigat bilen tanyşdyrmak" sapaklarda çagalara predmetler onuň işi, alamatlary beýleki zatlar bilen gatnaşygyna syn edilýär, sorag-jogap alşylýar.

Terbiýeçiniň we ata-eneleriň sözleşşinde çagalaryň görýän zatlaryny atlandyrmagy olaryň söz baýlygyny, dialogik we monologik sözleşşini ösdürýär. Çeper edebiýat sapagynda çagalaryň sözleşşiniň esasy çeşmesi terbiýeçiniň olara okap berýän ýa-da aýdyp berýän çeper eserleri bolup durýar.

Terbiýeçi ýa-da mugallym syn etmegiň üsti bilen özüne gerek bolan birnäçe maglumatlary toplam biler. Bir gezek syn edip, belli netije çykarmak bolmaz, şonuň üçin syn edýän zadyňy 4-5 gezek synlap, öwrenip, utgaşdyryp, belli bir netije çykarmaly. Çaga ýa-da okuwçy özüniň synlanylýanyny, gözegçilik edilýänini bilmeli däl. Syn, gözegçilik edýäniň takyk meýilnamasy bolmalydyr.

Daşky gurşawy goramagy öwretmek barada berilýän ilkinji düşüňjeler kiçi ýaşly çagalaryň mekdep okuwyna taýýarlykly gelmegine hem ýardam edýär.

Çagalar tebigata gezelenje çykanlarynda daş-töwerekdäki gözellige olaryň ünsüni çekip, gözellige düşüňmekligi gazanmak möhüm işleriň biri bolup durýar. Çagalarda gezelenç döwri daş-töwerek bilen tanyşmak, gözelligi görüp, duýup bilmek endigi ösýär. Her bir şahsyýet gözelligi her hili duýýar. Çagalarda gezelençler olaryň daş-töwerek bilen tanyşmagyna, tebigat baradaky düşüňjeleriniň kemala gelmegine, duýgularynyň ösmegine ýardam etmek bilen aň derejesiniň kämilleşmegine getirýär.

Aýry-aýry sözleriň, sözlemleriň belli bir ugur, tema boýunça bir ulgama birleşmegi baglanyşykly sözleşşidir. Onuň 2 görnüşi bar – dialog

we monolog. Dialog – 2 ýa-da birnäçe adamlaryň arasynda nähilidir sorag-jogap alyşmak, nähilidir täsirlere gönükdirmek boýunça söhbetdeşlik. Monolog – bir adamyň baglanyşykly sözleýşi. Kemala getirmegiň usullary: sorag-jogap alyşmak, gezelençlerde soraglar bermek, dürli hekaýalary okap bermek, wakalar hakynda gürrüň etdirmek, sözleýşini işjeňlikde saklamagy öwretmek.

Çagalara 2 ýaşynda beden maşklaryny, gezelençler etdirmek möhüm bolup durýar. Sowuk howada, ýagny güýzde, gýşda hem-de baharyň irki günlerinde ýöremegi doly öwrenen çagalar bilen gezelençler guramak bolar. Ol çagalar eginlerindäki eşikler bilen ýöremegi başaryan çagalar bolmalydyr. Ýylyň salkyn döwri, ýagny howanyň gowy wagty ýöremegi ýaňy öwrenen çagalar bilen gezelençler guramak bolar. Ýöne çagalaryň dürli oyunlar, gezelençler, maşklar bilen meşgullanmagy olaryň oýnawaçlary oýnamagyna päsgel bermeli däldir.

Çagalar bagyndaky gündelik geçilýän gezelençleriň bilim we terbiýe berijilik ähmiýeti örän uludyr. Açyk howada hereket etmek, oýnamak çagalaryň in gowy görýän zatlarynyň biridir. Çagalaryň açyk howada gezelenç etmekleri olaryň beden saglygy üçin örän peýdalydyr. Açyk howada gezelenç etmek çaganyň bedenini yssa, sowuga öwrenişdirýär, bişişdirýär. Çaga gezelenç wagtynda oýnaýar, köp hereket edýär. Bu hem olaryň gan aýlanyşyny gowulandyryýar.

Gezelenç çagalaryň akyl taýdan ösmeklerine uly mümkinçilik döredýär. Olar gezelenç wagtynda örän köp täze zatlar bilen tanyş bolýarlar. Meselem, ulularyň çekýän zähmeti, köçe-ýol hereketi, dürli kysymly ulaglar, howa ýagdaýy we birnäçe täze-täze zatlar bilen tanyş bolýarlar.

“Täze bina edilen ýaşaýyş jaýlary, arassa, owadan köçeler, köçeleriň gyrasyna ekilen agaçlar şäherimize owadanlyk berýär. Biziň ýaşaýan şäherimiz örän owadan” diýip, terbiýeçiniň öwredýän zatlarynyň hemmesi ahlak terbiýedir.

Mysal getiren bir gezekgi gezelenç çagalary beden, akyl, ahlak, gözellik taýdan terbiýe almaklaryna mümkinçilik dörettdi.

Çagalar terbiýeçiniň gezelenç wagtynda tanyş etjek zatlaryny gözleri bilen görýärler, gulaklary bilen eşidýärler. Terbiýeçiniň her bir gezelençde takyk maksatnamasy bolmalydyr. Şol maksatnamany doly berjaý etmäge çalyşmalydyr.

Çagalar bagynyň gün tertibinde aýyk howada gezelenç etmek günün dowamynda 2 gezek meýilnamalaşdyrylýar. Gezelençler günün I-ýarymynda sapaklardan soň, günorta nahara çenli (takmynan 1.5-2 sagat) agşamlyk gezelenç-öýlänlik nahardan soň (takmynan 2-2.5 sagat) geçirilmelidir.

Tomsuna bu wagtlar köpelip biler. Çagalar bagynyň meýdançasynnda her topar üçin ýerleri bolmaly. Şol ýerde oýnamak üçin dürli gülleri ekmek, idetmek üçin dürli mümkinçilikler döredilmelidir. Her toparyň ýeri gyrymsy agaçlar bilen bölünmelidir.

Maksatnama maglumatlary esasynda mekdebe çenli döwürde çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmak bilen birlikde sözlük goruny baýlaşdyrmakda hem uly üns berilýär.

Çaga her gün zatlar we hadysalar bilen gatnaşykda bolýar. Olaryň biri çaga tanyş bolsa beýlekisi nätanyş zatlardyr. Maşgalada ata-eneler düşündirseler çagalar baglarynda terbiýeçi daş töwerekdäki gurşaw bilen tanyşdyrylýar. Çaganyň täsirllemelerini baýlaşdyrýar, düşüňjeleri tertipleşdirýär.

Akyl ýetirme näme- çaga görýär, eşdýär, duýýar, ol özüniň duýgy agzalaryny arkaly görýän zatlaryny düşündirýär. Akyl ýetirmäniň ösüşi bu duýgularyň ösüşi. Şonuň netijesinde çagada daş töwerege bolan höwes kemala gelýär, ösýär.

Maksatnamanyň maglumatlary esasynda mekdebe çenli döwürde çagalary daş-töwerek bilen birlikde söz goruny baýlaşdyrmakda hem üns berilýär.

Akyl ýetirme näme- çaga görýär, eşidýär, duýýar, ol özüniň duýgy agzalary arkaly görýän zatlaryny düşündirýär. Akyl ýetirmäniň ösüşi bu duýgularyň ösüşi. Şonuň netijesinde hem çagada daş-töwerege bolan höwes kemala gelyär, ösýär. Daş-töwerek bilen tanyşlyk diňe akyl ýetirmek bilen tanyşdyrlanda öz manysyna doly eýe bolup bilmez. Sözlerniň sözleýşi 2 görnüşi bar:

- Diolog-söhbetdeşlik.
- Monolog-sözleýşi.

“ Böwenjigiň bagy “

“ Tanyş boluň, çagalar, bu meniň bagym “

*Bagymda ösýär,
Arçadyr çynar,
Ýaltanman seretseň,
Saýaly bolar.
Indi men ýalta däl,
Zähmeti söýýän,
Sizem şeýle boluň,
Maslahat berýän.*

O.Maralowa

15. Dürli ýaşly toparlarda çagalara gürrüň bermegi öwretmekde suratlary synlamak we derňemek.

- *Dürli ýaşly toparlarda çagalara gürrüň bermegi öwretmek.*
- *Suratlary synlamak we derňemek*

Dürli suratlaryň çagalaryň sözleşşini ösdürmekde we baýlaşdyrmakda ähmiýeti uludyr. Her bir terbiýeçi öz işleýän döwründe köp sanly suratlary toplamalydyr. Çagalar bagynyň usuly otagynda aýry-aýry temalar boýunça suratlar toplmyny ýygnaýarlar. Terbiýeçiler şol suratlary peýdalanyň ýenede usuly otagda goýýarlar. Meselem: Ýabany haýwanlary, öý haýwanlary öý-çeşlary, geýimler güller we ş.m. Bulardan başgada Terbiýeçide 10-sany suratlar toplumy reňkli uly görnüşde çap bolup çykdy. Ol suratlar ýurdumyzyň durmuşyndan çekilen suratlary tagta asyp goýup çagalar bilen sorag-jogap alyşýarlar. Soňra 1-2 çaga yzygiderli hekaýa görnüşli gürrüň edýär. Çaga berlen soraglar düşnükli we anyk bolmalydyr.

Kompýuterde, interaktiw tagtalarda reňkleriň, sesleri çyzgylaryň, hereketleriň peýdalanylmagy bilen dürli görnüşlerini şekillendirilmegi çagany özüne çekýär, öwredilýän maglumata ünsi gönügýär. Çaga dünýäsi oýny talap edýär. Şu nukdaýnazardan, kompýuterde, interaktiw tagtada berilýän ýumuşlaryň oýun görnüşinde bolmagy has hem öziine çekijidir. Bu ýerde bize halk döredijiligimiz örän ýakyn kömekçi bolup durýar. Hormatly Prezidentimiz öz çykyşlarynda “Milli bilim ulgamymyzyň dünýä ylym-bilim ulgamy bilen sazlaşýan we atababalarymyzyň asyrlaryň dowamynda sünnälän aň-düşünje, ruhy, ahlak, dünýägaraýyş. Pelsepe gymmatlyklaryny özünde jemleýän aýdyň ýörelgesi bolmalydyr” diýýär. Halk döredijiligimiz öz döwründe terbiýäniň her bir ugry boýunça iş alyp barmakda uly mekdep bolup hyzmat edipdir. Biziň hem bilim-terbiýeçilik edaralarynda alnyp barylýan

işleri dünýä derejesine laýyklaşdyryp, öz milli köklerimiz esasynda guramak, ösüp gelýän ýaş nesli ata-babalarymyzyň göreldesinde terbiýelemek baş wezipämiz bolup durýar. Şeýle usulda taýýarlanan bir slaýdyň üstünde durup geçeliň.

“ Böwenjigiň bagy “

“ *Tanyş boluň, çagalar, bu meniň bagym “*

*Bagymda ösýär,
Arçadyr çynar,
Ýaltanman seretseň,
Saýaly bolar.
Indi men ýalta däl,
Zähmeti söýýän,
Sizem şeýle boluň,
Maslahat berýän.*

Bu slaýdlar esasynda çagalara dürli soraglary bermek, dersara baglanyşygy saklamak bolýar. Şeýle-de her bir sapak boýunça ulanmak nuimkinçiligi bar. Slaýdlaryň erteklerimiz esasynda, durmuşy wakalar esasynda taýýarlanylmagy çagada gyzyklanma döredýär.

Hasaplaň!

Suratlar esasynda dürli görnüşde sorag-jogap alyşmak, deňeşdirmek, tapawutlandyrmak ýaly işler geçirmek bilen çaganyň sözlüginini baýlaşmagyna ýardam edip bolýar. Görkezme esbaplar çaganyň pikirlenmesiniň ösmegine uly ýardam edýär. Esbapyň dili hem terbiýeçiniň üns merkezinde bolmakdyr. Onuň dili aýdyň, anyk, gysga emma, çaga üçin düşnükli we täsirli bolmalydyr. Çaganyň ýaşı näçe kiçi bolsa, suratyň ähmiýeti şonça-da uludyr, sebäbi olar entek umumy pikirlenmegi, göz önüne getirmegi başarmaýarlar.

Bulardan başga-da, labyzly okaýyşlary, çeper okaýyşlary guramak

bolýar.

Öwredilýän zada has dogry düşünmekleri üçin kitaplardaky suratlara syn etmek hem belli bir derejede ähmiýetlidir. Bu teksti diňlemek arkaly kabul etmek bilen suratlaryň arasyndaky baglanyşygy amala aşyrýar. Görüş we eşidiş ýady güýje girýär. Şu ýerde terbiýeçiniň bu işi talabalaýyk ýola goýmagy zerur. Çaganyň owadan suratlara üns berip, sözün çeperligine üns bermezligi mümkin. Bu ýolberilmesiz ýagdaýdyr. Çaganyň diliň çeperçilik serişdeleri arkaly sözün täsirini kabul edip bilmegini gazanmaly.

Mekdebe çenli çagalar deň-duşlar we ulular bilen aragatnaşyk saklar ýaly, sözlük gory bolmalydyr, şonuň üçin pedagogika çagalaryň sözlük goruny baýlaşdyrmaga wajyp serişde hökmünde seredýär.

Sözleýiş gory diýip, halkyň öz tarapyndan uzak wagtyň içinde sözleýiş gory bilen baýlaşdyrmagyna aýdylýar. Bu prosesiniň mukdar we hil tarapy bardyr. Çagalaryň sözleýiş mukdary we hil tarapy bardyr. Çagalaryň sözleýiş mukdar tarapy has hem göze görünýär. 1 ýaşly çagalaryň işjeň sözleýişde 10-12 söz bolsa 6 ýaşynda 3-3,5 çenli artýar.

Sözleýişniň hil tarapy diýip çagalaryň sözleriň mazmuny bilen tanyş bolmagyna aýdylýar. Her sözün mazmuny düşündirmekden durýandyr.

Sözlük işiniň wezipeleri:

- Mazmunly aragatnaşykda saklamak üçin sözleri mukdar taýdan üpjün etmek.

- Sözün mazmunyny öwrenmegi üpjün etmek.

Akyl ýetirme bu duýgy agzalaryna täsir bilen hakykatyň adam aňynda şöhlenenmesidir.

Akyl ýetirmäniň ösüşi bu duýgularyň ösüşi. Şonuň netijesinde hem çagada daş-töwerege bolan düşünje kemala gelýär, ösýär.

Mekdebe çenli döwürde çaga öz deň-duşlary, ulular bilen gepleşer ýaly, mekdepde üstünlikli okar ýaly, edebiýatlara, tele we radio gepleşiklere düşüner ýaly derejede sözlüğe eýe bolmaly. Şonuň üçin hem

mekdebe çenli pedagogika çagalarda sözlügiň ösüşine sözleýşiň ösmeginiň möhüm meseleleriniň biri hökmünde garaýar. Dildäki sözleriň hemmesi birlikde diliň sözlük düzümi bolup, onuň özeni esasy sözlük gorumyzdyr. Çagalarda tebigata bolan söýginiň kemala gelmegi üçin tebigata gezelençleriň ähmiýeti uludyr. Çagalar bilen alnyp barylýan işleriň netijesinde tebigata söýgi duýgulary kämilleşýär. Ol söýgi duýgularyny gaýtalamak sapaklaryny geçmek bilen berkitmek bolar. Bu gaýtalamak sapaklarynda çagalar bilen syn etmeleriň, gezelençleriň, okuw gezelençleriniň netijesinde gören zatlary barada söhbetdeşlik guralýar, sorag jogap alşylýar, öwrenen goşgulary, aýdymlyry, nakyllary aýtdyrylýar. Gören, synlan geň-enaýy wakalaryny surat ýüzüne geçirtmek arkaly syn etmegiň netijesinde ýatda galyjylyk, göz önüne getirip bilmek endikleri, başarnyklary barlanylýar. Çagalaryň çeken suratlarynyň esasynda toparyň içinde ene-atalaryň gatnaşmagynda sergi guralýar. Soňra “Körpe tebigaty söýüji” diýen ýaryş ygylan edilip, çagalar bagynyň çäginde ýaşajyk suratçylaryň sergisi geçirilýär. Ol sergä başga çagalar baglaryndan hem myhmanlar çagyrylýar.

Çaga dünýä inen gününden başlap, ony hemmetaraplaýyn terbiýelemek işi başlanýar. Şeýle terbiýeçilik çäreleriniň biri-de olaryň görüş, eşidiş organlaryny formirmekden, duýgy ýagdaýlary döretmekden ybaratdyr. Çagada duýgy ýagdaýy bolanda, ol ýylgyrýar, gülýär. Bu hem onuň ösüşine örän gowy täsir edýär. Çagalaryň 1-nji ýaşynyň ösüşini döwürlere bölüp öwretmek maksadalaýykdyr. Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň 2008-nji ýylyň 28-nji fewralyndaky 43-nji belgili buýrugy, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň 2008-nji ýylyň 5-nji martyndaky 69-njy belgili buýrugy bilen tassyklanylýan "Çagalaryň irki ösüşiniň we çaganyň mekdebe taýýarlygynyň ölçeglerinde bu döwürler giňişleýin açylyp görkezilýär. Bu resminamada uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlaryny tamamlan çagalaryň ukyplarynyň, başarnyklarynyň we bilimiň minimal çägi beýan edilýär.

16. Daş-töwerekdäki zatlara syn etmek we olaryň atlary bilen tanyşdyrmak sapagy.

- *Daş-töwerekdäki zatlara syn etmek.*
- *Olaryň atlary bilen tanyşdyrmak sapagy.*

Daş-töwerek bilen tanyşdyrmak boýunça alnyp barylýan işler çagada adamlara, öz ýaşaýan ýerine, mähriban tebigatyna bolan söýgi duýgylaryny oýarmaly, daş-töwerege akyl ýetirmeli, çaga şatlyk getirmeli. Çagalar baglarynda çagalary daş-töwerek bilen tanyşdyrmak maksatnama esasynda sapaklar arkaly amala aşyrylýar. Terbiýeçi bu işleri yzygider meýilnamalaşdyryp durýar. Bu sapaklaryň gidişinde sözlük bilen işlemek alnyp barlyp, ol işler çaganyň sözlük gorunyň baýlaşdyrmagyna, geriminiň giňelmegine ýardam edýär.

Sözleşi ösdürmek boýunça ýörite sapaklar çagalaryň 3 ýaşynda geçirilip başlanylýar. Munuň maksady çaganyň erkin gepleşip bilmegini, sözleşi gepleşigiň hem-de düşüňjaniň serişdesi hökmünde şeýle hem özüni alyp baryşyny sazlap bilmegini gazanmakdan ybaratdyr. Sapakda çagalar terbiýeçi bilen iş alyp barýarlar görkezme esbaplar esasynda gürrüň edipbilýärler (kinofilmler gürrüň edip bermek, diňlemek, gürrüň bermek). Öwrediji oýunlary oýnamak, bilelikde aýdym aýtmak bilen olary gezekli-gezegine geplemegi öwrenýärler. Sapaklarda çagalar täze düşüňjeleri alýarlar (täze söz onuň gramatik gurluşyn-da aňladýan maysy) sözün üsti bilen berlen ýumuşlary ýerine ýetirýärler, öz işlerini bahalandyrmagy öwrenýärler. Sapaklarda çagalara tertipli bolmagy öwredýärler. Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasyndaky "Sözleşi ösdürmek sapagy" çagalaryň sözleşşine üns bermegi, ýuwaş-ýuwaşdan öz sözleşşiniň hilini bahalandyrmagy maksat edinýär. Daş-töwerege syn etmekligi çaganyň öz otagyndan başlatmak has-da maksadalaýykdyr. Terbiýeçi çagalar bilen topar

otagyny synlaýar. Çaganyň zat barada belli bir anyk düşünjesiniň bolmagy üçin şeýle syn etmeler zerurdyr. Bu çagalar üçin içgysgynç bolmaly däldir. Çagany diňe zatlary we hadysalary synlamak kanagatlandyрмаýar. Olar daş-töwerek bilen hakyky aragatnaşykda bolmak isleýärler. Bu barada terbiýeçi elmydama ýadynda saklamalydyr, esasan-da, kiçi toparyň çagalary bilesigeliji bolýar. Gezelenç döwründe terbiýeçi daş-töwerek baradaky düşüňjeleri giňeltmek we takykklamak bilen sözlüginu baýlaşdyrýar, pikirlenmesini ösdürýär. Her bir alnyp barylýan iş söz bilen bilelikde alnyp barylmaladyr. Sözleşi ösdürmek sapaklaryň her bir görnüşi arkaly amala aşyrylýar. Şu ýerden sapaklary geçirmegini usulyyetine talaplar gelip çykýar:

- Öwrenijilik işleriniň ösüşiniň sözlügiň ösüşi bilen birlii;
- Sapak döwründe öwrenijilik we sözleşi işjeňliginiň maksatlaýyn guralyşy;
- Sözleşi we öwrenijilik işjeňliginiň görkezme esbaplylygy;
- Her bir sapakda sözlük işiniň ähli meseleleriniň amala aşyrylyşynyň birlii.

Mekdebe çenli döwürde çağa öz deň-duşlary, ulular bilen gepleşer ýaly, mekdepde üstünlikli okar ýaly, edebiýatlara, tele we radio gepleşiklere düşüner ýaly derejede sözlüğe eýe bolmaly. Şonuň üçin hem mekdebe çenli pedagogika çagalarda sözlügiň ösüşine sözleşiň ösmeginiň möhüm meseleleriniň biri hökmünde garaýar. Dildäki sözleriň hemmesi birlikde diliň sözlük düzümi bolup, onuň özeni esasy sözlük gorumyzdyr.

Jemgyýetdäki özgertmeler - önümçiligiň, medeniýetiň, ylmyň, tehnikanyň ösmegi, diliň sözlük düzüminiň üýtgemegine-de sebäp bolýar. Ençeme täze sözler sözlük düzüminiň üstüne goşulýar, käbir sözler ulanylyşdan galýar.

Terbiýeçi ýa-da mugallym syn etmegiň üsti bilen özüne gerek bolan birnäçe maglumatlary toplam biler. Bir gezek syn edip, belli netije

çykarmak bolmaz, şonuň üçin syn edýän zadyňy 4-5 *gezek* synlap, öwrenip, umumlaşdyryp belli bir netije çykarmaly. Çaga ýa-da okuwçy özüniň synlanýanyny, gözegçilik edilýänini bilmeli dälär. Syn, gözegçilik edýäniň takyk meýilnamasy bolmalydyr.

Täze öwrenilýän zat öňki öwrenileniň esasynda bolmalydyr. Maksatnama şol esasyda düzüldür. Okatmak tejribesi hem şu esasyda bolýandyr. Terbiýeçi maksatnama materiallary meýilnamalaşdyranda berk yzygiderlilik saklanmalydyr. „Güýz“ diýen temada surat çekdirmek üçin güýz aýlary baglara, agaçlara syn etmek, güýz barada gürrüň geçirmek, goşgy okamak, soňra „Güýz“ diýen temada özbaşdak surat çekdirilse gowy bolar.

Çagalar tebigata gezelenje çykanlarynda daş-töwerekdäki gözellige olaryň ünsüni çekip, gözellige düşünmekligi gazanmak möhüm işleriň biri bolup durýar. Çagalarda gezelenç döwri daş-töwerek bilen tanyşmak, gözelligi görüp, duýup bilmek endigi ösýär. Her bir şahsyýet gözelligi her hili duýýar. Çagalarda gezelençler olaryň daş-töwerek bilen tanyşmagyna, tebigat baradaky düşüňjeleriniň kemala gelmegine, duýgularynyň ösmegine ýardam etmek bilen aň derejesiniň kämilleşmegine getirýär. Tebigat hadysalaryna syn etmek çagalaryň ol baradaky düşüňjeleri terbiýeleýär.

Daş-töwerek bilen tanyşlyk diňe akyl ýetirmek arkaly tanyşdyrlanda öz manysyna doly eýe bolup bilmez. Çaganyň durmuş hakykatyna göz ýetirmeginde söz güýjüniň täsiri uludyr. Durmuş hakykaty bilen tanyşlyk, oňa düşünmek söz arkaly söz arkaly beýan edilende, duýgularyna täsir etmek bilen çagada daş töweregine, adamlara bolan guwanç duýgularyny oýarýar hem-de sözlük goruny baýlaşdyrýar.

Daş-töwerek bilen tanyşlyk boýunça alynyp barylýan işler çagalarda admlara, öz ýaşayan ýerine, mähriban tebigatyna bolan söýgi duýgularyny oýarmaly, daş-töwerege akyl ýetirmeli, çaga şatlyk getirmeli. Çagalar bagynda çagany daş-töwerek bilen tanyşdyrmak maksatnama esasynda sapaklar arkaly amala aşyrylýar.

- “ Daş-töwerek bilen tanyşdyrmak we sözleýişi ösdürmek “
- “ Çeper edebiýat “
- “ Ene dili “
- “ Daş-töwerek we tebigat bilen tanyşdyrmak “ sapaklar.

17. Sözlük üstünde işlemegiň ähmiýeti. Mekdebe çenli ýaşly çagalara sözleýişi öwretmegiň aýratynlygy.

- *Sözlük üstünde işlemegiň ähmiýeti.*
- *Mekdebe çenli ýaşly çagalara sözleýişi öwretmegiň aýratynlygy.*

Çaganyň sözlüğini başlaşdyrmagyň ýene-de bir çeşmesi halk döredijiligi we çeper edebiýat bolup, ol ulularyň okap bermegi arkaly özleşdirilýär. Sözlük bilen işlemek daş-töwerekdäki durmuş ýagdaýlary bilen tanyşdyrmagyň aýrylmaz bölegi bolup, ol dürli usullardyr-tärler arkaly amal edilýär. Şoňa görä-de, şu meselede ene diliniň ähmiýeti biçak uludyr.

Mugallym, terbiýeçi çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny we olaryň öwrediljek maglumaty kabul etmek taýýarlygyny, olara öwretmek usulyny saýlamaly, sebäbi bir ýaşdaky çagalar üçin gyzykly zat beýleki bir ýaşdaky çagalary gyzyklandyrmazlygy ähtimal.

Şol bir usuly her mugallym, her terbiýeçi dürli hili ulanyp biler, sebäbi bu ýagdaý terbiýeçiniň şahsy häsiýetine baglydyr. Islendik adamyň özüne mahsus ýetmezçiligi-de, artykmaçlygy-da bolup biler. Mundan başga-da şol usuly tapanyň özi-de dürli toparda dürli hili peýdalanar, sebäbi bu ýagdaý toparyň taýýarlygyna baglydyr. Şeýlelikde, islendik usuly durmuşa geçirmek üçin ony toparyň zerurlygyna uýgunlaşdyrmaly, köp halatda weli, güýçli ýa gowşak çaga görä ulanmaly

bolýar. Şoňa görä-de, usul elmydama maýyşgak bolmalydyr Okatmagyň şertini üýtgetmek bilen usul hem üýtgap biler. Usul dürli tärlerden ybaratdyr.

Şoňa görä-de, çagalara turuwbaşdan ene dilimiziň aragatnaşyk serişdesidigini her bir sapakda düşündirmek möhümdir. Jemgyýet ösdügiçe, adamyň talaby hem özgerýär. Işe bolan yhlasy artýar, zehini daş ýarýar. Adam mydama gözlegde dürli usullar peýda bolýar. Şol usullaryň biri-de multimedia tehnologiýalary arkaly okatmagyň interaktiw usullaryny ulanmakdyr. Bilim ulgamyna multimedia tehnologiýalarynyň ornaşdyrylmagy özüniň netijeli taraplaryny görkezip ugrady. Tejribelerden görşümüz ýaly, tehnologiýalar bilim ulgamynda maglumatlary düşündirmekde, öwretmekde täze-täze mümkinçilikleri açyp görkezýär. Multimediýa tehnologiýalary dürli görnüşdäki maglumatlary görkezmäge mümkinçilik berýär we sapagyň gidişiniň has netijeli bolmagyny üpjün edýär. Bu ýagdaýda sapagyň gurluşy üýtgemeyär, gaýtam mazmuny güýçlenýär, öwredilýän düşünjäniň bilim berijiligi, terbiýeleýjiligi, ösdürijiligi ýokarlanýar. Şeýlelikde, okatmagyň netijeli tarapy ýüze çykýar. Mekdebe çenli çagalar edaralarynda-da, başlangyç synplarda-da her bir sapakda berilýän maglumatlary öwretmekde tehnologiýalaryň ulanylmagynyň uly ähmiýeti bar. Tejribeler sapaklarda kompýuterden, interaktiw tagtalardan peýdalanylmagynyň berilýän maglumatlaryň özi eşdirilişiniň has netijeli bolýandygyny görkezýär.

Sapaklarda halk döredijiliginden peýdalanmak çaganyň söz baylygynyň artmagyna, sözleýişiniň ösmegine uly ýardam edýär. Şeýle-de, tapmaçalar, sanawaçlar arkaly oýun äheňinde berlen suratly ýumuşlary ýerine ýetirtmek çagalaryň oýlanyşykly pikirlenmek, döredijilikli çemeleşmek endiklerini kemala getirýär. Bu görnüşdäki ýumuşlar matematikadan iş depderlerinde hem talabalaýyk berlip, dersara baglanyşygyň saklanylmagyna ýardam edýär. Ýedigen ýyldyzyna degişli gadymdan gelýän sanawaç goşgy görnüşinde berlip, şol ýyldyzyň suraty

punktir çyzyklar bilen görkezilýär. Çaga şahyrana setirleri höwes bilen öwrenip, özlerine tabşyrylan işi uly gyzyklanma bilen ýerine ýetirýärler:

Ýedigenim, ýedi ýyldyz,

Ýedi göçer, ýedi gonar.

Her gijede gök asmany,

Ýedi gezek ýüzup geçer

Adaty durmuşda ulanylýan sözlerden medeniýetde, ylymda, tehnika ulanylýan anyk sözlere geçmek halk döredijiligini, edebi eserleri öwrenip, çeper sözleşe geçmek bilen baglanyşyklydyr. Şeýlelikde, çaga şahsyýetiniň ösüşi onuň ruhy baýlygynyň, daş-töwerek bilen aragatnaşygynyň netijesidir we önümidir. Şonuň üçin-de çagany gurşayan, onuň bilen aragatnaşykda bolýan adamlar dil we ruhy baýlygy boýunça ýokary derejede bolmalydyr.

“Türkmenistanda mekdebe çenli terbiýe we bilim bermeginiň maksatnamasynda” sözleşi ösdürmek boýunça aşakdaky talaplar esasynda sözleşi ösdürmek işleri alnyp barylýar.

Mekdebe çenli ýaş döwri çaganyň pikirlenmesiniň güýçli depginde ösýän döwrüne gabat gelýär. Kompýuter bu ýerde esasy işjeňligiň dürli görnüşleriniň meselelerini aňly-düşünjeli çözmeginiň serişdesi bolup hyzmat edýär. Şonuň üçin-de pikirlenmäniň doly güýjünde işe girişmegi zerur. Çaga pikirlenme esasynda daşky dünýä düşünmäge çalyşýar. Sözleşi kemala gelip başlaýar. Şonuň üçin maglumatlary halk döredijiligimiz esasynda oýunlaryň üsti bilen öwretmek - bu çaga dünýäsine mahsus bolan oýunlar arkaly sapak geçmegi ýola goýmak bolýar.

Sapaklarda halk döredijiliginden peýdalanmak çaganyň söz baýlygynyň artmagyna, sözleşiniň ösmegine uly ýardam edýär. Şeýle-de, tapmaçalar, sanawaçlar arkaly oýun äheňinde berlen suratly ýumuşlary ýerine ýetirmek çagalaryň oýlanyşykly pikirlenmek, döredijilikli çemeleşmek endiklerini kemala getirýär.

Türkmeniň halk döredijiligi hemmetaraplaýyn edebi hem-de ebedi

hazyna bolup, çaga terbiýesinde ulanyp boljak egsilmejek gory özünde saklaýar. Halk döredijiligimiz öz döwründe terbiýäniň her bir ugry boýunça iş alyp barmakda uly mekdep bolup hyzmat edipdir. Biziň hem bilim-terbiýeçilik edaralarynda alnyp barylýan işleri dünýä derejesine laýyklaşdyryp, öz milli köklerimiz esasynda guramak, ösüp gelýän ýaş nesli ata-babalarymyzyň göreldesinde terbiýelemek baş wezipämiz bolup durýar.

Çaganyň ösmegi, aňynyň kämilleşmegi onuň beýnisine barýan maglumatlaryň kem-kemden baýlaşmagyny, çylşyrymlaşmagyny, çuňlaşmagyny talap edýär. Şonuň üçin-de, matematiki maglumatlary halk döredijiligimiz esasynda ertekleriň, matallaryň, sanawaçlaryň ýaňyltmaçlaryň üsti bilen öwredilýän maglumata bolan gyzyklanma işjeňlik görnüşine geçýär. Aslynda halk pedagogikasyna ser salanymyzda, geçmişde terbiýäniň dürli gömüşleriniň berlendigine, akyl terbiýesinde dürli usullaryň ulanylandygyna göz ýetirmek bolýar.

Çaga dünýä inende onuň kalbam ýüregem edil ak kagyz ýaly arassa bolýar. Ýüregi päk, gylyk gäsýeti gowy adama baha berlende “ Onuň ýüregi päk edil çaganyňky ýaly “ diýilýär. Onuň içki dünýäsi boşluk. Onda geçmiş ýok ol diňe geljege ymtylýar. Çaga gören, eşiden, duýýan zatlaryny deňeşdirer ýaly içki dünýäsinde, ýadynda hiç zat bolmandygy üçin bolşy ýaly kabul edýär. 6-7 ýaşyna ýetende gören, eşiden, duýýan zatlary bilen deňeşdirip kabul edip başlaýar. Soňra onuň kalby, ýüregi umuman daşky dünýäden kabul eden ýagdaýyna alan terbiýesi bagly bolýar.

Rus Pedagogy W.A.Suhemlinskiý “ Terbiýeçilik işi dykgatly, akylyly başly, paýhasly pikirlenip ýaş ýüreklere galtaşmaly “ diýýär. Çagalary mylakatly, hoşniýetli, päk ýürekli edip terbiýelemekde tebigatyň orny uludyr.

Çagada duýgylary terbiýelemek ruhy we beden taýdansagdyn nesil kemala gelmegine ýardam edýär.

Sözlük Işiniň usulýeti başlangyç synplarda täze sözleriň hasbyna

sözlüginini giňeltmekden, edebi däl sözleri ulanyşdan aýyrmaklyk meselelerini öz önünde goýmak bilen bu işler çagalar baglarynda göz önünde tutulýar.

18. Sapaklaryň gurluşy. Gözegçiligi we gezelenji geçirmegi we sözlük üstünde iş guramaklygyň usullary, tärleri.

- *Sapaklaryň gurluşy.*
- *Gözegçiligi we gezelenji geçirmegi we sözlük üstünde iş guramaklygyň usullary, tärleri.*

Daş-töwerek we tebigat bilen tanyşmak sapagy boýunça her bir düşüňjani (pasyllaryň alamatlaryny, ösümlikleri, guşlary...) görüş, sözleýiş arkaly çaganyň aňynda şöhlelendirip bilýäris. Emma syn edip bolmaýan zatlar, alamatlar hem bolýar. Olar düşüňjeler görnüşinde aňladylýar. Matematika abstrakt düşüňjelerden ybaratdyr. Matematiki düşüňjeleri öwrenmäge başlamak bilen çaga görüş arkaly pikirlenmeden düşüňjeler arkaly pikirlenmä geçýär. Okatmagyň dürli usullaryny peýdalanmak bilen çaganyň şol abstrakt düşüňjeleri talabalaýyk özleşdirip bilmegini gazanmak terbiýeçiniň işi dogry gurap bilşine bagly bolup durýar.

Pasyllara mahsus gözellikler bilen her paslyň öz gidişinde tanyşdyrmak has talabalaýykdyr. Beýle tanyşlyk çaganyň görüp, kabul edip, beýnä ornaşdyrmagy netijesinde bolup geçýär. Çaga göz önündäki bolup geçýän üýtgeşmelere göz ýetirýär, belli bir derejede şol barada düşüňje alýar, gözellige söýgi döreýär. Güýz paslynda ýapraklar ýere gaçyp, ony ýygnamak aňsat bolýar hem-de ösüp oturan gök ýapragy ýolmaly däl diýip, öwreden düşüňjelerimizi delillendirip bilýäris. Çagalar dürli reňkdäki, dürli görnüşdäki ýapraklary ýygnamagy gowy görýärler. Çagalara bir gezelençde ýapraklary ýygnamak, indiki gezelençde

ýapraklara syn etmek tabşyrylsa has hem maksadalaýyk hasap edilýär. Ol sapaklarda çagalara şeýle soraglary bermek ýerliklidir.

- Hemme agaçlaryň ýapragy birmeňzeşmi?
- Sen haýsy agajyň ýapragyny haladyň?
- Haýsy agajyň ýapragy iri, haýsy agajyň ýapragy kiçi?

Çagalar bu soraglara jogap bermek arkaly agaçlaryň ýapraklaryny tapawutlandyrmak bilen birlikde deňşdirmegi seljermegi öwrenýärler. Şu ýerde ýapraklary tapawutlandyryp bilmekleri üçin "Maňa pylan (alma, erik, tut) agajyň ýapragyny getir" diýen ýaly ýumuşlary tabşyrmak has hem maksadalaýykdyr.

Çagalar üçin tebigaty suratlandyryp hekaýa düzmek has-da kyn düşýär. Terbiýeçiniň dogry görkezme bermegi arkaly çagalar kem-kemden bu görnüşli hekaýa düzmegi öwrenýärler. Pasyllar barada gürrüň etdirmazden öň çagadan howa, agaçlar barada; bu pasylda haýwanlarda nähili üýtgeşmeleriniň bolýandygy; ulularyň zähmeti barada çagalaryň oýnaýan oýunlary barada, aýtmaklyk bolar. Şeýle-de meýilnama esasynda hem düzse bolýar:

- Ýaz paslynyň gys paslyndan nähili tapawudy bar?
- Ýaz paslynda howa nähili bolýar?
- Ýaz paslynda agaçlarda nähili üýtgeşmeler bolup geçýär?
- Ýaz paslynda haýwanlar we guşlar näme edýärler?
- Adamlar näme bilen meşgullanýarlar?

Tebigy hadysalary deňşdirmek arkaly ("Gys we tomus", "Irki-giçki güýz" we ş.m.) düzülýän döredijilikli gürrüňler hem uly ähmiýete eýedir. Bu gürrüňler diňe bir dürli mazmunda hekaýa düzmäge däl-de eýsem çagalaryň baglanyşykly sözleýişiniň ösmegine-de, sözleýişni grammatiki gurluşyny (ýaýraň we goşma sözlemler) dogry peýdalanmaga kömek edýär.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

-Sowadyňyzy, bilimiňizi, ylmyňyzy kämilleşdirmelidigiňizi ýekeje pursat hem ýatdan çykarmaň. Siz dünýädäki täzeliklerden, ösen tehnologiýalardan habarly bolmalysyňyz.

Berkarar Döwletimiziň Bagtyýarlyk döwründe Hormatly Prezidentimiziň çuňňur paýhasy, öndengörüjiligi, parasatly başlangyçlary netijesinde ýurdumyzyň ähli pudaklarynda düýpli özgertmeler amala aşyrylýar. Beýleki pudaklar bilen bir hatarda bilim ulgamyny ösdürmeklige hem möhüm ähmiýet berilýär. Ýaş nesle döwrüň talabyna laýyk derejede bilim bermek, olary dürli hünärlere ugrukdyrmak hem-de Berkarar Döwletiň Bagtyýarlyk döwrüne mynasyp edip ýetişdirmek döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir.

Bahar

Düýn hemmeler baharyň

Gelenini buşlady.

Onuň bilen oýnajak

Boldum, ýöne duşmady.

Ene, bahar niredede

Gitdimi ýa yzyna?

-Diýip, Názli ýüzlendi

Sorag bilen enesine.

-Ýör görkezeyin saňa

Baharyň bar ýerini.

Synla bagda açylan,

Üljäniň güllerini.

*Bahym akja kömelek
 Görkezer telpeğini.
 Bahardyr şolar gyzym
 -Diýip enesi Názliň
 Sypady gulpagyny*

19. Sapaklaryň meýilnamasyny düzmek we derňemek.

- *Sapaklaryň meýilnamasyny düzmek*
- *Sapaklaryň meýilnamasyny derňemek.*

Çagalary sözlem bilen tanyşdyrmak sapagynyň meýilnamasyny düzmek we derňemek.

Çagalara sözüň gurluşuny, bogunlaryny öwretmek boýunça sapagyň meýilnamasyny düzmek we derňemek.

Sesi-eşidýäris. Sözi diňleýäris. Sözüň aýdylyşyna basymyň täsiri. Talyplara ses dargytmak we düzmek usullaryny peýdalanyp bilmegi öwretmek. Çagalary sözüň bogun gurluşy bilen tanyşdyrmaklyga degişli sapagyň meýilnamasyny düzmek we derňemek.

Çagalar baglarynda körpeler bilen geçirilýän ähli terbiýeçilik işleri meýilnama boýunça alnyp barylýar. Meýilnama terbiýeçilik işlerine aýdyňlyk we anyklyk berýär. Terbiýeçi özüniň işini meýilnamalaşdyrmak bilen бүтін ýyl boýy geçiljek materiallary oňat oýlanyp görýär. Olary dogry, deň ölçegde we yzygiderli ýerleşdirýär. Körpeler bilen geçirilýän işleri meýilnamalaşdyrmak üçin terbiýeçi bulardan başga-da çagalaryň ýaş aýratynlyklaryny hem-de öz toparlaryndakylaryň saglyk ýagdaýlaryny, olaryň fiziki taýdan ösüşini, öýlerindäki ýaşaýyş şertlerini, maşgalada nähili terbiýelenýändiklerini gowy bilmelidir. Terbiýeçileriň

meýilnamalary çagalar bagynyň körpeler bilen geçirýän pedagogik işiniň resminamasydyr. Olar sowatly ýazylmalydyr we doly düzgünli saklanmalydyr. Meýilnama düzülende çagalar bagyna gelýän körpeleriň her bir gününüň mazmunly we gyzykly bolmagy üçin çalyşmalydyr. Egerde terbiýeçi meýilnamany düzmäge hem-de ony ýerine ýetirmäge oňat taýýarlansa, onda anyk we oýlanyşykly meýilnama hemişe oňat netije berer. Terbiýeçi çagalar bagynda geçirýän hemme terbiýeçilik işlerini meýilnamada nazarda tutmalydyr. Şeýle hem meýilnamada çagalaryň hemme taraplaýyn ösmegi göz önüne tutulmalydyr.

Terbiýeçi meýilnama düzmezinden öňürti „Çagalar bagynda terbiýeçilik işleriniň maksatnamasyny“ hemme taraplaýyn öwrenmelidir.

Aýratyn-da öz terbiýeçilik işlerini geçirýän toparynyň hem-de ondan öňki we soňky toparlarda terbiýeçilik işleriniň mazmunlaryny gowy bilmelidir. Mekdebe taýýarlaýyş toparynyň terbiýeçisi çagalar bagynyň maksatnamasyndan başga-da mekdebiň birinji klasynyň maksatnamasyny oňat bilmelidir.

Terbiýeçi bir hepdelik iş meýilnamasyny düzýär. Meýilnamanyň möhletiniň uzak bolmazlygy her günde geçiriljek sapagyň mazmuny barada oňat oýlanyp görmäge terbiýeçä mümkinçilik berýär. Terbiýeçi meýilnama düzmek üçin çagalar bagynyň maksatnamasyndan materialy seçip almalydyr. Seçilip alnan materiallar her bir güne doly bölüşdirmelidir.

Maksatnama materiallaryny seçip almak.

Maksatnama materiallary bir aýlyk seçilip alynýar. Şonda materialyň gaýtalanýanlygy, mazmunyň çylşyrymlaşýanlygy, çagalaryň özbaşdak aýratynlyklarynyň hasabaty göz önünde tutulmalydyr.

Ene dili bölümünde çagalaryň dogry sözlemegini ösdürmeklik, olaryň bilýän sözlerini aýtdyrmaklyk, baglanyşykly we labyzly sözleýişlerini kämilleşdirmeklik hem-de çeper edebiýat bilen tanyşdyrmaklyk meýilnamalaşdyrylýar.

Ýerli ýagdaýlardaky zähmetiň aýratynlyklary bilen çagalary tanyşdyrmak üçin terbiýeçi körpelerde zähmete gyzyklanmak we ony söýmek duýgusyny terbiýelemelidir. Şoňa görä-de çagalaryň gowaça meýdanlaryna, üzüm we beýleki baglara syn etmegini belleýär. Maksatnama materiallaryny meýilnamalaşdyrmakda ýerli aýratynlyklar peýdalanylýan mahalynda çagalara artykmaç işleriň ýüklenilmegine ýol bermeli dälär.

Surat çekmek, palçykdan, plastilinden we tebigy serişdelerinden zatlar ýasamak bölümi boýunça çagalaryň çotgajyk, galam, gaýçy bilen işlemekdäki başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek, olaryň çeperçilik duýgularyny terbiýelemek baradaky işler meýilnamalaşdyrylýar.

Ilkinji matematiki düşüňjeleri. Ilkinji matematiki düşüňjeleri emele getirmek bölümünde çagalara 100-e çenli sanatmak, ýönekeýje goşmagy we aýyrmagy öwretmek, ýönekeýje geometrik şekiller bilen tanyş etmek meýilleşdirilýär.

Terbiýeçilik işiniň gündelik meýilnamasy. Terbiýeçiniň gündelik meýilnamasy maksatnamada seredilip alnan maksatnama materialynyň esasynda düzülýär. Terbiýeçi gündelik meýilnama düzmek üçin öz toparyndaky çagalar bilen geçirilýän hökmany sapaklaryň sanyny bilmelidir.

Gündelik meýilnamanyň mazmuny. Gündelik meýilnamada işiň şu aşakdaky görnüşleri her günde meýilnamalaşdyrylýar:

- Çagalaryň ertirki ýygmanyşygy.
- Hökmany sapaklar.
- Gezelençler, tebigata gözegçilik etmek, hereketli oýunlar.
- Gündizdäki ukudan soňky güýmenjeler, aýry-aýry çagalar bilen iş.
- Ata-eneler bilen iş.

Çagalaryň ertirki ýygmanyşygy. Terbiýeçi her gün çagalaryň ertirki ýygmanyşygyny meýilleşdirýär. Körpeleri niredede kabul etjekdigini, ýygmanyşyk wagtynda hemme çagalaryň näme bilen

meşgullanjakdygyny anyk belleýär. Şonuň bilen bir wagtda terbiýeçi çagalar bilen özbaşdak işlemegi göz önüne tutýar.

Hökmany sapaklar. Çagalar bagynda körpeleriň hemmesi bilen hökmany sapaklar önünden düzülen meýilnama boýunça gün tertibinde bellenen wagtda terbiýeçi tarapyndan guralýar. Hökmany sapaklara hemme çagalar gatnaşýarlar. Çagalara bilim bermek we olarda topar bolup işlemek endiklerini ösdürmek maksady bilen hökmany sapaklar бүтін ýylyň dowamynda çagalar bagynyň hemme toparlarynda her gün geçirilýär. Hökmany sapaklaryň terbiýeçilik we bilim berijilik ähmiýeti bar, terbiýeçi çagalara maksatnama materiallaryny yzygider bermeli. Olara täze bilimler we endikler öwretmeli.

Çagalar bilen gündelik guralýan sapaklaryň dowamlylygy kiçi toparda 10-15, orta toparda 15-20 , uly toparda 20-25, mekdebe taýýarlaýyş toparynda 25-30 minutdan köp bolmaly däl. Sapaklar hemişe günün I-ýarymynda ertirlik nahardan soň guralýar.

Gezelençleri meýilnamalaşdyrmak. Terbiýe üçin gezelençleri meýilnamalaşdyrmak hökmanydyr. Çagalaryň beden, aky, ahlak taýdan ösmeginde gezelenjiň ähmiýeti uludyr. Çaga jemgyýetçilik durmuşy we tebigat bilen näçe köp gatnaşyk etse, olary şonça-da oňat bilýär. Açyk howada çaga köp boldugyça, onuň bedeni sagat bolýar.

Ertirki maşklary meýilnamalaşdyrmak. Täze maşklar iki hepdelik üçin düzülýär. Ertirki maşklar üçin täze hereketler çaganyň hereketiniň ösüşi üçin hökmany sapaklarda geçirilen maşklardan alynýar.

Çagalar bilen geçiriljek özbaşdak işi meýilnamalaşdyrmak. Çagalar bilen geçiriljek özbaşdak ýumuşlar ertirlerine çagalaryň ýygmanygy wagtynda, gezelençde, günün ikinji ýarymynda meýilnamalaşdyrylýar. Munda fiziki we akyl taýdan gowşak ösen ukypsyz çagalara goşmaça ýumuş tabşyrmaklyk meýilnamalaşdyrylýar.

Ata-eneler bilen geçiriljek işi meýilnamalaşdyrmak. Terbiýeçi özüniň meýilnamasynda ata-eneler bilen yzygider iş alyp barmagy

bellemelidir. Ata-eneler bilen geçiriljek işlere taýýarlyk görmek üçin ony özüniň gündelik meýilnamasynda meýilnamalaşdyrylmalydyr.

Terbiýeçiniň ýyllyk hasabaty. Terbiýeçi her ýylyň awgust aýynda öz toparynda alnyp barylýan terbiýeçilik işleri barada hasabat düzmeli. Ol çagalar bilen geçirilýän işleriň hasabaty esasynda düzülýär. Terbiýeçi „Çagalar bagynda terbiýeçilik işleriniň maksatnamasynyň“ talaplarynyň ýerine ýetirilişini gözden geçirýär. Terbiýeçiniň ýyllyk hasabaty şu aşakdaky meseleleri öz içine alýar.

- Işiň ýagdaýy: Çagalaryň düzümi. Toparyň abzallaşdyrylyşy, okuw-görkezme esbaplar bilen üpjünçiligi.

- Çagalar bilen geçirilýän terbiýeçilik işleri we onuň netijesi. Üstünlikler, ýetmezçilikler, kynçylyklar görkezmelidir.

Işeňňir oglan

*Özüm edesim gelyär
Öýüň ähli işini.
Suwaryan ekinleri,
Süpüryäriň işigi.*

*Kitaplarym tertipli
Sapaklarmy okamda.
Süýji, sabyn, kükürdi.*

*Jigimiň öý işlernem
Her gün agşam barlaýan.
Näçe köp iş etsem-de,
Ýadamaýan, armaýan.*

*Işden gelen ejemiň
Çaýy demli önünde.
Bir azajyk utanýan
Başym sypap öwende.*

*Kem tapanok işimden
Ejem çigit ýalagam.
Suw gyzdyryp, ýuwyaryn-
Jorapdyr elýaglygym.*

*“Ütük edeyin!” diýip,
Aýtdym welin ejeme,-
Diýdi: “ Oglum, maňa-da
Iş goý ahyr edere ”.*

20. Oýnawaçlar bilen guralýan öwrediji oýunlar.

- *Oýnawaçlar bilen guralýan öwrediji oýunlar.*
- *Olaryň görnüşleri.*

Daş-töwerek bilen tanyşdyrmagyň we sözlügi baýlaşdyrmagyň suratlar bilen işlemek usulynyň roly uludyr. Terbiýeçi suraty görkezmek bilen täze sözleriň aýdylşyny, aňladýan manysyny düşündirmeli. Bu ýerde hem ýenede terbiýeçiniň sapaklarda suratlaryň ulanmagy geçilenleri anyklaşdyrmaga we berkitmäge ýardam edýär. Mazmunly suratlary ulanmak bilen terbiýeçi çagalaryň geplemegine mümkinçilik döretýär. Surat boýunça sorag-jogap alyşýar. Çaga bilen gürründeş bolýar. Soňra suratdaky görnüşleri hekaýa edip aýdýar. Bu çaganyň ünsüni has hem özüne çekýär. Şeýle sapaklardan soň çaganyň sözleýiş işjeňligi artýar.

Oýnawaçlary synlamak hem sözlük işiniň bir usuly bolup, hemme toparlarda ulanylýar. Uly toparlarda oýnawaçlara syn etmek bilen sözlügiň manysy giňeýär. Çagalara oýnawajyň nämeden ýasalandygy, nähili böleklerden durýandygy öwredilýär. Oýnawaçlar, suratlar çagalaryň pikirlenişini, ýadyny, göz önüne getirmesini, hyýalyny, synçylygyny ösdürýär. Oýnawaçlary içinde düzülýän oýnawaçlar çagalara has hem ýaraýar. Çaga olardan öz islegi boýunça şekil ýasaýar, düzýär. Bu çaganyň işjeňliginiň artmagyna, döredijilik ukbynyň kemala gelmegine getirýär.

Oýnawaçlaryň üsti bilen haýwanlaryň, guşjagazlaryň beden agzalary hem aýyl-saýyl edilýär. Ilki terbiýeçiniň özi şekili görkezip: "Hany gulagy, hany gözi diýen ýaly soraglar berýär we öz soragyna şol beden agzalaryny görkezip, jogap berýär. Çagalar ýeterlik düşünje alanlaryndan soňra olaryň özlerine sorag berip, şol agzalary görkezmek tabşyrylýar. Şonuň esasynda dürli oýunlar goýlup, çagalaryň öýkünip

bilmekleri gazanylýar. Çagalar haýwanlary ady, sesi boýunça tanaýarlar. "Hany, güjüjegi getir", "Hany, towşanjygy getir" diýen ýumuşlaryň hötdesinden gelmegi başaryrlar. Şol ady agzalan oýnawajy getirenlerinde gulagyndan ýa-da bir aýagyndan tutup getirmekligine ýol berilmeýär. Şeýle edilende haýwanyň hem aýagynyň, gulagynyň, agyryandygy düşündirilýär, şeýlelikde çagalarda rehimlilik, mylakatlylyk, hoşniýetlilik ýaly duýgular terbiýelenýär.

Çagalykda ähli zat täsin bolýar. Öý durmuşynda başlanan çaga synçylygy barha ösýär, töweregini gurşayan gозellikleri bolsa onuň üçin barha mähremleşýär, gözelleşýär, çaga tebigata näçe inçe syn edip, oňa akyl ýetirip başladygyça, ondaky gözəl duýgular, tebigata, öz ýaşayan yeriniň gозelligine bolan söýgüsi şonça-da güýçlenýär, sözleşýi giňeýär.

Mekdep ýaşyna ýetmedik çaga öz deň-duşlary, uly adamlar bilen aragatnaşyk etmek, mekdepde gowy okamak, çeper edebiýata telewizorda we radioda berilýän gepleşiklere gowy düşünmek üçin belli bir derejede söz öwrenmegi hökmandyr. Çagalaryň söz öwrenmegi dowamly döwürdir. Meselem, çaga 1 ýaşynyň ahyrynda 10-12 söz bilýän bolsa, ol 6 ýaşda 3-3,5 mün söz öwrenýär.

Ýene-de çagalara gürrüň etdirmek üçin örän gowy zatlaryň biri mazmunly suratlar barada gürrüň etdirmekdir. Terbiýeçi mazmunly suratlary köp toplamalydyr. Olar dürli mowzuklar boýunça yzgider çykarylandyr.

Meselem, 5 ýaşly çagalara gürrüň etmegi öwretmek.

Terbiýeçi çagalary „Öý haýwany“ saklanýan gözenekli jaýjagazyň ýanyna alyp barýar. Olar öý haýwanlaryny iýmetlendirýärler. Tüýlerini sypalaýarlar. Terbiýeçi şol ýerde şagalar bilen gürrüň etmek boýunça meşgullanma guraýar. Ol çagalara yzygiderli we doly gürrüň etmek üçin birnäçe sorag berýär:

- Öý towşanlary nirede ýaşayrlar?
- Olaryň tüýi nähili?

- Olaryň gulagy nähili?
- Towşanlaryň gözi (agzy) nähili?
- Olar nädip iýmitlenýärler?
- Towşanlar nämeleri iýýärler?

Şeýle soraglar çagalaryň doly we mazmunly gürrüň etmegine kömek edýär. Terbiýeçi çagalara gönükdiriji hem soraglar berip biler.

- Towşanlaryň tüýüniň reňki nähili ?
- Towşanlaryň tüýini tutup görseň nähili bolýar ?

Bir çaga gürrüň edenden soň 2-3 çaga gaýtalatmak hem bolar. Ilkide sözleýşi ösen çagalardan soramak, soňra hem sözleýşi gowşagrak çagalardan soramak bolýar.

Oýun usuly. Bu usul çagalar baglarynda çagalar bilen köp geçirilýär. Muňa öwrediji oyunlar degişlidir. Terbiýeçi öwretjek zadynyň mazmunyna görä usul we tär saýlap alýar. Usul saýlamakda çagalaryň ýaş aýratynlygy, çagalaryň taýýarlygy, terbiýeçiniň ussatlygy gerekdir. Şol öwredilmeli zady her terbiýeçi özüçe öz gowy görýän usullaryndan peýdalanyp öwredip biler.

Oýun mekdebe çenli ýaşly çagalaryň esasy işi bolup, olaryň akylyny ösdürmekde uly ähmiýeti bardyr.

Mazmunly-rolly oyunlar –çagalaryň daş-töwerek baradaky gözýetimini giňeldýär, sözleýşini ösdürýär.

Sahnalaşdyrylan oyunlar – çagalaryň eseriň mazmunyna çuň düşüňjelerini, sözleýşini baýlaşdyrýar.

Gurluşyk oyunlary – çagalaryň geometrik formalar baradaky düşüňjelerini baýlaşdyrýar.

Öwrediji oyunlar – çagalara täze düşüňje öwredýär ýa-da öňki düşüňjeleriň üstüni doldurýar, berkidýär.

Çaga bedeni hemişe ösüşde. Aýratyn-da mekdebe çenli ýaşly çaga günsaýyn, sagatsaýyn beden taýdan ösýär, ýagny agramy artýar, boýy ösýär, psihiki taýdan hem öňe gidýär. Çagany ösdürýän hem hereketdir.

Çagada hereket etmäge uly talap bardyr. Şonuň üçin çaga oýun oýnap özüniň herekete bolan islegini kanagatlandyryar.

Terbiýeçiler didaktiki oýunlaryny, esasan, çagalaryň aňyny terbiýelemek maksady bilen ulanýarlar. Olar stolun üstünde köpçülükleýin geçirilýän oýunlar bolup durýar (loto, domino). Ondan başga-da çagalar bilen dilden, ýagny esbapsyz oýunlary geçirmeklik öwrediji oýunlara degişli bolup durýar. (Atlar oýny) Çagalar öz isleglerini esasy maksada gabatlap, köpçülükleýin oýunlar guramaklyk terbiýeçiniň wezipesi bolup durýar. Toparlaýyn geçirilýän öwrediji oýunlar çagalaryň toparlaýyn işlemekliklerini öwredýär.

Terbiýeçi mugallym öwrediji häsiýetdäki oýunlary geçirmezden öň, çagalaryň ýaş aýratynlygyna we başarnyklaryna uly üns bermeli bolup durýar. Ol oýunlarda çagalar amaly görnüşdäki öwrenen zatlaryny şekil görnüşinde berkidýärler.

Çagalary bu oýunlaryň üsti bilen bilimlerini barlamak mümkinçilikleri bardyr. Mysal üçin: “Loto” çagalaryň önünde uly karta, ýagny şekiljikli surat ýerleşdirilýär. Çagajyklaň eline bolsa, şol kartadaky ýerleşdirilen şekilleriň kiçi görnüşi alýarlar we terbiýeçiniň aýdýan zadynyň ilki uly kartada tapyp, soňra elindäki şekiljikleriň arasynda tapyp kartaň üstünde göýmaly. Haýsy çaganyň elindäki şekiljikleri birinji gutarsa, şol ýeňiji hasaplanýlar.

Çagalar bagynda kiçi ýaşly toparlarda oýnawaçlary sypatlandyrmak işleri oýunlaryň üsti bilen geçirilýär. “Jadyly haltajyk“, “Bu näme“, “Bu kim“, ýaly birnäçe oýunlar guralýar. Bu ýaşly çagalaryň oýnawaçlary saýlap almaklygynyň öz aýratynlygy bardyr. Oýnawaçlar bilen guralýan öwrediji oýunlar çagalaryň ýaş aýratynlyklary göz önünde tutulýar. Täsirli oýunlar guralýar. Çagalaryň durmuşyny oýunsyz göz önüne getirmek mümkin däl.

Terbiýeçi, çagalaryň ünsi oýnawaçlaryň daşky görnüşine, reňkine, owodonlygna çaganyň ünsini çekmelidir.

Kiçi ýaşly çagalar gutarnykly gürrüň aýdyp bermeýärler. Terbiýeçiniň berýän soraglary bilen sözleri birikdirip aňsatjak sözlemleri düzýärler.

Gabylla şägirt ussat bolar- ussadan.

Galam gylyçdan ýitidir.

Galamyň ýazanyny gylyç pozup bilmez.

21. Sözleşişde ünsli diňlemekligi, dogry dem almaklygy, howlukman düşnükli geplemegi öwretmek. Çaga sesini ösdürmek we gorap saklamak.

- *Sözleşişde ünsli diňlemekligi, dogry dem almaklygy, howlukman düşnükli geplemegi öwretmek*
- *Çaga sesini ösdürmek we gorap saklamak.*

Sözleşiş seslerden durýar, her bir sözi belli bir sesler emele getirýär. Meselem, at diýen söz kyn bolmadyk 2 sesden ybarat: a – 1-nji ses, t – 2-nji ses.

Gepleşikde bir sesiň üýtgemegi, eşidilmän galmagy, uzyn aýdylmagy täze bir manyly söz emele getirýär. Ot, o:t başgaça aýdylýar. Şonuň üçin, çagalara gepleşikde her bir sözi, onuň seslerini gowy eşitmekligi öwretmeli. Munuň üçin degişli mysallar getirmeli. Gepleşikde sözleri dürli labyzda aýtmak bilen şol bir sözün manyсы üýtgeýär.

Meselem, «ýok» - bu sözi 5-6 äheňde aýtmak bolýar. Ýuwaşja, adaty ses bilen «ýok» diýýäris, gatyrap, ýüz mimikany üýtgetmän «ýok» diýsek, 2-nji bir manyny berýär. Gaty ses bilen «ýok» diýsek, ony hem gaharly aýtsak, şol sözün manyсы üýtgeýär.

Şonuň üçin çagalara gepleşikde sözleriň nähili äheňde aýdylyşyna hem üns bermelidigini öwretmeli. Olara birnäçe sözlerden mysal getirmeli. Terbiýeçi çagalara bir zady gürrüň berende, howlukman geplemekligi, dogry dem almaklygy öwretmeli. Aýtjak pikirini çalt demde beýan etjek bolmagy çagalaryň uly ýalňyşlygydyr. Şeýle ýagdaýly çagalara terbiýeçi düzediş bermese, ol çalt geplär. Ene dilindäki sesleri dogry aýtmak çagalar bagynda doly derejede kämilleşdirilýär. Çaganyň gep agzalarynyň hereketiniň ýeterlik derejede ösenligi, kadaly sözleýiş dem alşynyň bolmagy, oňat sözleýiş eşiidişi - sesleri dogry aýdylmagyň esasy bolup durýar.

Ses aýdylyşynyň bozulmagy sözleýiş apparatynda kemçiligiň (gaty we ýumşak kentlewügiň açyk bölünen) bolmagy, dilasty sapajygyň gysga bolmagy gep agzalarynyň, hereketiniň, sesi tapawutlandyryp eşitmekliginiň ýeterlik derejede ösmedigine bagly bolýar. Çaganyň eşiidiş ünsüliliginiň pesligi, öz sözleýişine biparh garamagy hem sesleri nädogry aýdylmagyna sebäp bolýar.

Sesi nädogry aýtmaklyk - bu sözde sesi goýberip aýtmaklyk, bir sesi başga bir ses bilen çalşyryp aýtmaklyk, sesi ýoýup aýtmaklykdyr. Esasanda bir sesi başga ses bilen çalşyp aýdýan, sesi ýoýup aýdýan çaga bilen düzediş işini öz wagtynda başlamaly, sebäbi ýazuwda hem bir harpy başga bir harp bilen çalşyp ýazmaklary mümkin, ýoýulyp aýdylýan sesi öz wagtynda düzetmezlik, dil düzediş mugallymynyň çaga bilen köp wagat işlemegine eltýär. Sesi nädogry aýtmaklyk, köplenç ýagdaýda, sözleýiş bozulmasynyň beýleki agyr görnüşleri (alaliýa, dizartriýa we ş.m) esasynda hem ýüze çykýar. Terbiýeçi çagalara sesleri dogry aýtmaklygy öwretmelidir, gerek bolan ýagdaýynda sözleýşi kemçilikli çagalary ýöriteleşdirilen çagalar edarasyna ugratmalydyr.

Artikulyasion apparat (gep agzalary) – ses aýtmaklygyň esasy bolup durýar. Sesler agyz boşlugynda emele gelmek bilen dodagyň, diliň, aşaky äňň, ýumşak kentlewügiň, kiçi diliň hereketlerine baglydyr. Artikulyasion apparatyndaky kemçilikler (dilasty sapajygyň gysgalygy,

dişleriň gysylmagynyň nädogrulygy, kentlewügiň beter ýokarda ýa-da dar bolmagy we ş.m.) ýa-da olar şu hereketleriniň ýeterlik derejede kamilleşmändigi (diliň, dodagyň az hereketliligi) sesiň nädogry aýdylmagyna eltýär.

Terbiýeçiniň esasy etmeli işleri:

- Diliň hereketini ösdürmek (dili inçeltmegi, ýazgyn görnüşde saklaniagy, ýokarky dişleriň aňyrsynda saklamagy we ş.m. Öwretmeli);

- Dodagyň hereketini ösdürmek (dodagy öňe uzatmagy, tegelemegi we ş.m. öwretmeli);

- Aşaky äňi belli bir ýagdaýda saklamagy başarmagy öwretmek.

Sözleýişde kadaly dem alyş - dem almaklygyň gysga bolup, demi çykarmaklygyň uzak bolmagydyr

Çagada entek sözleýiş kadaly dem alşy ösen däldir. Terbiýeçi dürli oýunlaryň üsti bilen kadaly dem alşy türgenleşdirýär. “Ýapraga üfle”, “Kebelegi uçur”, ýeňil bolan predmetlere üflemek.

Bu oýunlar oýnalan wagty çaganyň dem alanda eginlerini galdyrmazlygyna, demini goýberende gamyny içine çekmezligine üns bemieli. Dem alyş oýunlary 3 minutdan köp geçirilmeýär. Oýnalýan wagty arasynda çala dynç alar ýaly wagt bermeli. Sözleýiş kadaly dem alşynyň bozulmagy bedeniň gowşaklygy, adenoidleriň bolmagy, dürli ýürek-damar keselleri we ş.m. esasynda hem bolup biler. Terbiýeçi ýörite oýunlaryň iisti bilen demi çykarmagyň uzak bolmagyny, arkaýyn çykmagyny öwretmelidir. Sesi kämilleşdirmegiň ýene-de bir ugiy ses apparatyny ösdürmekdir. Ses apparaty arkaly ses dürli belentlikde, tembrde, belli bir batlylykda aýdylýar.

Sesiň güýji - sesiň belli bir batlylykda (batly, kadaly, ýuwaş) aýdylmagydyr.

Sesiň tembri - sesiň aýdylyşynyň aýratynlygy (ýiti ses, sandyraýan we ş.m.) bolup durýar.

Dem alyş ýollarynyň dürli keseller bilen kesellemegi (gaýtalanyp

durýan dümewleme, adenoidler we ş.m.) sesiň bozulmagyna eltýär. Sesiň bozulmagy çaganyň beter ýygra bolmagyna (utanjaň çaga ýuwaş, çala gürleýär), alýan terbiýesine (ulularyň seslerini gataldyp gürlemekleri), ýerleşýän otagyndaky galmagala (telewizoryň sesi, toparda hemişe galmagalyň bolmagy) hem bagly bolýar.

Diksiýa (aýdyň sözleýiş) – heňi sözleýiş ösüşi bilen bilelikde kämilleşýär. Iki ýaşdan alty ýaş aralygynda sözleýişň ähli ugurlarynyň çalt depginde ösýän wagty çaganyň sözi, sözlemleri aýdyň aýtmagyna üns berilmeli. Çaganyň daş-töweregindäkileriň sözleýişini ünsli diňlemegini, sözleýişdäki dem alşyň, artikulyasion aparatynyň (gep agzalarynyň) hereketiniň kadaly bolmagy bilen oňat diksiýa emele gelýär. Terbiýeçiniň sözleýşi grammatiki taýdan dogry, aýdyň bolmalydyr. Terbiýeçi çaganyň daş-töwerekdäkileriň sözleýişini ünsli diňlemegini, çaganyň öz sözleýişiniň aýdyň bolmagyna üns bermegini gazanmalydyr.

Sözleýişň depgini – sözleýişň tizligidir, ýagny belli bir wagtda aýdylýan bogunlaryň sanydyr. Mekdebe çenli ýaşly çagalar, köplenç, çalt depginde gürleýärler. Eger-de çagalara sözlerdäki basymy çekip aýtmagy öwredilse, çalt gepleýän çagalaryň sözleýşi aňsat kadalaşýar.

Ene dilindäki sesleriň dogry aýtmak çagalar bagynda doly derejede kämilleşdirilýär. Çagalaryň gep agzalarynyň hereketi ýeterlik derejede ösenligi, kadaly sözleýiş dem alşynyň bolmagy, oňat sözleýiş eşidiş-sesleri dogry aýtmak esasy bolup durýar.

Ses aýdylşynyň bozulmagy sözleýiş aparatynda kemçiligiň (gaty we ýumşak kentlewügiň açyk bölünen) bolmagy, dil asty sapajygyň gysga bolmagy gep agzalarynyň hereketiniň, sesi tapawutlandyryp eşitmekliginiň ýeterlik derejede ösenligine bagly bolýar.

Sesi nädogry aýtmaklyk – bu sözde sesi göýberip almaklyk, bir sesi başga bir ses bilen çalşyrylyp aýtmaklyk sesi ýoýup aýtmaklykdyr.

Sözleýişň kadaly dem almagynyň bozulmagy bedeniň gowşaklygy, adeonidleriň bolmagy, dürli ýürek damar keselleri we ş.m. esasynda hem bolup biler.

Terbiýeçi ýörite oýunlaryň üsti bilen demi çykarmagyň uzak bolmagyny, arkaýyn çykmagyny öwretmelidir.

Sesi kämilleşdirmegiň ýene bir ugry ses aparatyny ösdürmektir. Ses aparaty arkaly ses dürli belentliklere, temabarada, belli bir batlylykda aýdylýar.

Sesiň güýji-sesiň belli bir batlylykda (batly, kadaly, ýuwaş) aýdylmagydyr.

Terbiýeçi çaganyň kadaly depginde gürlmegine üns bermelidir. Şeýle edilende aýdyň aýdylýar.

Hakyky zehin iki daşyň arasynda galsa-da, syzylyp çykar.

Hat okan hat biler, hat bilensoň, hak biler.

Her bir zyýan akyl artdyrar.

22. Çagalaryň sözleýşini ýazgyda diňlemek we seljermek.

- *Çagalaryň sözleýşini ýazgyda diňlemek*
- *Çagalaryň sözleýşini ýazgyda seljermek*

Çagalaryň sözleýşini ösdürmekde terbiýeçi üçin magnitafon örän oňat kömekçidir. Magnitafon çagalar bagynda dürli maksat boýunça peýdalanylýar. Meselem, aýdym diňletmek üçin, ertekini, hekaýany, goşgyny diňletmek üçin hem-de käbir sözleriň aýdylyşyny dogry görkezmek üçin, çagalaryň nädogry aýdýan seslerini seljerip, onuň nädogrulygyny özlerine görkezmek üçin magnitafon zerurdyr.

Toparda käbir çagalar gürrüň eden-de käbir sesleri (r, ş, h, z) nädogry aýdýarlar. Şonda olaryň sözlerini magnitafona ýazdyryp eşitdirmeli, kemçiliklerini özlerine we ýoldaşlaryna aýtdyrýarlar. Çagalara magnitafon ýazgy diňledilende diňe nädogry sesler

görkezilmän, eýsem çagalaryň teksti howlukman kadaly, düşnükli yzygiderli, baglanyşykly gürrüň berişleri hem magnitafon ýazgysynda görkezilmelidir. Olar biri-biriniň gepleýşine baha berip bilýärler. Terbiýeçi çagalara nusga hökmünde ýörite çagalar üçin ýazylan ertekileri, plastinka ýazgylarynda diňledip biler. Türkmen halk ertekilerinden «Böwenjik», «Garynja we kepderi» we başga birnäçe plastinka ýazgysynda geçirildi.

Her bir çagalar bagynyň gerekli tehniki serişdeler bolmalydyr.

„Çagalar bagynda çagalary okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasynda“ çagalary akyl taýdan ösdürmekde olaryň dil sözleýşini ösdürmeklige uly ähmiýet berilýär. Çagalar okuw netijesinde sözleýiş diliň birnäçe taraplaryny we kadalaryny öwretmek bilen bir hatarda daş-töwerekden nädogry zatlary hem öwrenip alýarlar. Olar köplenç daş-töwerekden ulularyň söýgüsine öýkünýärler. Çagalar sözleýişde köp zady terbiýeçiden öwrenýärler. Şonuň üçin terbiýeçiniň sözleýiş dili hemme tarapdan çaga üçin nusga bolmalydyr. Meselem, düşnükli boýunça, gatylygy, labyzlylygy, grammatik taýyndan düzülişi boýunça has takyk we dogry bolmalydyr.

Terbiýeçiniň çagalara okan ýa-da gürrüň edip beren her bir ertekisi ýa-da hekaýasy çagalarda ýatdan çykmaýak duýgy döredýär.

Terbiýeçi öz gepleýişine hemişe tankydy göz bilen seretmelidir. Öz ýetmezçiliklerini düzetmeklige çalyşmalydyr. Durmuşda uly adamlar köplenç aýdýan zadynyň mazmunyna ähmiýet berýärde, eýsem onuň grammatik taýyndan hemme kadalara gabat gelşine ähmiýet bermeyärler. Şeýle ýagdaý terbiýeçide bolmaly däldir.

Eger-de sözleýiş dilindäki nädogrylyklar wagtynda düzedilmese, onda ol sözleýäniň dilinde hemişelik ornaşyp galýar. Durmuşda käbir adamlar çalt, howlugyp gepleýärler, käbirleri ýuwaş, bir heň bilen gepleýärler. Şeýle adamlary diňleseň tiz ýadaýarsyň. Käbir adamlar bolsa has gygyryp gepleýärler. Olary diňlemek kyn. Durmuş terbiýesinde terbiýeçiler arasynda açyk meşgullanmalar gurap durmaly. Terbiýeçiniň

gürrüňlerini magnitafon ýazgysyna ýazyp almaly we meşgullanmany analiz edende, ol ýazgyny eşidip, oňa seljerme bermeli.

Mekdebe çenli ýaşly çagalary okatmakda görkezijilik usuly uly rol oýnaýar. Okatmakda görkezme esbap ulanmak ylmy talaplaryň biridir. Görkezijilik usuly çagalara täze bilim, düşünje bermekde ulanylýar. Görkezijilikde öwredýän, okadýan zadymyza hökman özüni görkezmek, dürli görkezme esbaplar (nusgasy, dürli çyzygylar, tehniki serişdelerden peýdalanýan, telegepleşikler, wideokasetalar, magnitafon ýazgylary) degişlidir.

Okatmakda mümkin bolan zatlary sapak geçirilýän otaga getirip görkezmelidir. Çagalaryň şol görkezilýän zady hemmetaraplaýyn synlap, kabul etmekleri üçin şert döretmeli (gök önümleri, gülleri, geýimleri we ş.m.). Käbir zatlary, predmetleri gezelenç wagtynda baryp görmeli (baga, baýyrlara, ekin meýdanlaryna, gurluşyklara, ussahanalara we ş.m.). Durmuşda käbir ýagdaýlarda şol predmeti, zady topara getirip bolmaýar, baryp görmeklige hem mümkinçilik hem bolmaýar. Şeýle ýagdaýlarda dürli çekilen suratlardan peýdalanmaly. Meselem, ýabany haýwanlar, tokaýlar, deňiz, derýa we ş.m. Şeýle bolanda görkezilýän suratlar uly görnüşde, hemme çagalara görner ýaly bolmalydyr.

Terbiýeçi okuw wagtynda käbir zatlaryň nusgalaryny görkezýär. Meselem, plastilinden, toýundan şekil ýasalanda, ýelimlemek işlerinde, gurnamak işlerinde we ş.m. Terbiýeçiniň şeýle etmegi hem görkezijilige girýär.

„Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasy“ boýunça söhbetdeşligiň wezipelerini kesgitlemek.

Çagalary söhbetdeşlige taýýarlamagyň meýilnamasyny işläp düzmek.

Usuly edebiýatlar bilen iş. Terbiýeçiniň durmuşy we etiki temada mysaly gürrüňini düzmek we derňemek.

Dürli ýaşly toparlarda çagalara gürrüň bermegi öwretmekde suratlary saýlamak we derňemek. Talyplara peýzaž şekillendirilen

suratlara seretdirip meýilnama düzdürmek we şol surat boýunça gürrüň etdirmek.

Usuly edebiýatlar bilen iş Dürli ýaş aýratynlykly toparlarda suratlar esasynda gürrüň bermäge degişli sapagyň meýilnama ýazgysyny düzmek we derňemek.

„Öz şahsy tejribesinden gürrüň bermek,, sapagynyň meýilnamasyny düzmek we derňemek. Çaga gürrüňleriniň magnitafondaky ýazgylaryny diňletmek we derňew etdirmek.

Usuly edebiýatlar bilen iş.

Döredijilikli gürrüň bermegi öwretmek boýunça sapagyň meýilnamasyny düzmek we derňemek. Kalendar meýilnamalaşdyrmak.

Söhbetdeşlik üçin talyplaryň saýlap alan görkezme esbaplaryna derňew etmek.

Işjeň-oýun guramak.

Gürrüň bermäge degişli oýunjaklary saýlap almak. Oýunjaklar baradaky gürrüňleriň nusgasyna derňew. Çagalara oýunjaklar barada gürrüň düzmekligi öwretmek boýunça sapagyň meýilnamasyny düzmek we derňemek. Sapaklaryň meýilnamasyny düzmek we derňemek. Çaga gürrüňleriniň magnit ýazgylaryny derňemek.

“Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasy” bilen işlemek. Ondaky berilýän çeper eserler bilen tanyşdyrmak işleriniň wezipelerini ýüze çykarmak. Sapak üçin goşmaça çeper eserleri toplamak. Dürli ýaşly toparlarda kitapdaky suratlara seretdirip goşgy ýat tutdurmak we çeper eser okap bermek boýunça sapagyň meýilnamasyny düzmek we derňemek.

Usuly edebiýatlar bilen iş.

Watan temasynda, halk döredijiligine, ýazyjynyň, suratkeşiň döredijiligine, ýyl pasyllaryna bagyşlanan edebi agşamlary guramagyň meýilnamasyny düzmek we derňemek.

• Magnitafonda – magnit ýazgyda çeper eserler bilen tanyşdyrmak sapaklary üçin niýetlenen goşgulary diňletmek we derňetmek.

• Talyplar bilen çagalar bagynda dürli ýaş aýratynlykly toparlarda kitaplar burçlaryna syn we derňew etmek.

• Talyplara kitaplar burçunda belli-belli temada sergi guramagyň meýilnamasyny düzdürmek.

• Talyplar bilen edebi agşamlar üçin temalary saýlamak.

• Edebi wiktoria geçirmek üçin esbaplar saýlamak, toplamak.

Çagalar üçin sanawaçlar.

Iňňä-iňňä,

Ujy diňňä.

Bal-balyn-a,

Şek-şeki-ä.

Çotur geçi,

Gotur geçi,

Möle geçi,

Halalaň-hapbaň,

Güleleň-güpeň,

Ýaryl-böwsül,

Çomakay-çotakay,

Däne-düýne, Dömme-däh!

Dil bilen nöker-bal bilen şeker.

Dil bilen nöker-abraýňy döker.

Dil akyldan ozup ýöremez.

Dil bilenler galadyr, dil bilmezen beladyr.

Dil bir öl ýerde biten zat, nämäni diýmez.

Dil bir süňksiz et, ýagşyny hem diýer, ýamany-hem.

Dil görki-söz, ýürek görki-göz.

23. Çagalanyň gündelik durmuşynda sözleýiş dilini ösdürmek.

- *Çagalaryň gündelik durmuşynda sözleýiş dilini ösdürmek.*
- *Onuň ähmiýeti.*

Tebigat arkaly çagalaryň söz goruny baýlaşdyrmak, zatlaryň hilini we häsiýetini görkezýän dürli sözleri, umumylaşdyрма sözlerini, ulanyp bilmeklerini gazanmak bolar. Bu işde tapmaçalary, matallary peýdalanmak has-da ähmiýetlidir.

Tebigatyň janly hadysalary öz içini ösümlik hem-de haýwanat dünýäsini alýar. Adamyň işinde ekerançylyk önümçilik pudagynyň iň ýokary basgançagy hasap edilýär. Ýabany ösümliklerde (peýdalysy-derman ösümlikler), medeni ösümlikler-de halk durmuşynda möhüm orun eýeläp geldi. Adamyň tükeniksiz zähmeti siňýän bu ösümlikler matallardan, tapmaçalardan uly joşgun, mähri bilen şekillendirilipdir;

*Çil-çiläniň boýunda
Çilim boýly gyz otur,
Ganatyny kakanda,
Läle-jöwher döküler*

(Künji)

*Bir topar atly çeşmede otlar,
Wagty gelende dodagy şatlar*

(Gowaça)

*Aý aýmasy,
Gün düwmesi,
Müň dänesi,
Garaja gazan şa palaw.*

(Ýüzärlik)

Çagalar baglarynda sözlük bilen işlemek arkaly çagalara nätanys ýa-da olar kyn bolan sözleri öwretmek meýilnamalaşdyrylandyr. Bu iş daş-töweregi gurşap alan hakykatyň, daş-töwerege bolan hoşniýetli garaýyşyň netijesi esasynda amala aşýar.

Söz-bu düşünjäni aňladýan esasy leksiki birlikdir. Her söziň öz manysy bolýar, gutarnykly bir pikiri aňladýar şeýle-de morfologik gurluşy bolýar. Bu üç häsiýete çagalar baglarynda sözlük işlenilende göz önünde tutulmalydyr.

Pikirlenmäniň ösüşiniň aýratynlyklary çaga sözlügiň aýratynlyklaryny kesgitleýär. Görkezme esbaplaryň, hereketleriň, täsirli sözleriň üsti bilen çaganyň söz baýlygy ösýär. İşjeň sözlük-bu gepleýäniň diňe bir düşünýän sözleri däl-de, öz gepleşiginde ulanýan sözleridir. İşjeň sözlük sözleýşiň baýlygyny we medeniýetlilikini kesgitleýär. Çaganyň işjeň sözlüğine umumy ulanýan sözleri girýär, käbir ýagdaýda bolsa çaganyň gündelik durmuşda ulanýan sözleri, ýagny ýaşaýan ýerine laýyklykda dürli adamlaryň bolmagy bilen hem kesgitlenilýär. Mysal üçin, çagalaryň gum içinde ýaşaýanlar öz degresine laýyklykda dürli adalgalary ulanýarlar.

Passiw sözlük – gepleýän sözlere düşünýär, ýöne özi ulanmaýar. Bu sözlük ulanyşda bolan sözlükden köpdür.

Sözlük işini alyp barmakda terbiýeçiler aşakdaky ýörelgelere eýeleýär.

- Sözlük üstünde işlemek çagalary daş-töweregi bilen tanyşdyrmak arkaly işjeň akyl ýetirmegi esasynda alyp barmak;
- Çaganyň psihiki ösüşi we akyl ýetirmek başarnyklaryny, duýgularyny, özüni barmagyň netijesinde sözlügiň kemala gelmegi;
- Sözlük işiniň maselelerini bilelikde we kesgitli yzygiderlilikde çözmek.

Goşgy görnüşinde düzülip jogaby içinde gizlenen sorag şekilli sözlemlere tapmaça diýilýär. Tapmaça gizlenen jogabyny dogry

tapmakdyr. Tapmaçalarda hem matallardaky ýaly çeper serişdeler ulanylýar. Olar halk matallardan nusga alnyp döredilen eserdir. Tapmaçalar goşgy görnüşinde düzülýär. Tapmaçalar çagalaryň aňyna täsir edýändigini üçin, ýatda galyp oýlandyryýar, pikirlendirýär. Şunlukda tapmaçalarda goýlan sorag arkaly diňleýji köp zady öwrenýär. Netijede çagalaryň pikirleniş endigi terbiýelenýär. Bu bolsa akyllý- paýhasly bolmaga itergi berýär. Tapmaçadaky soragyň jogabyny tapmak üçin çagalar goşgy, arkaly suratlandyrylýan zadyň keşbini göz önüne getirip, dogry pikirlenmeli bolýar.

Daşy akja

Içi sary

Ol towugyň

Oýnan gary

Diýen tapmaçada ýumurtganyň görnişi suratlandyrylýar, towugyň hereketi göz önüne gelýär. Şeýlelikde, suratlandyrylan zadyň, hadysanyň jogaby aýdyň bolýar. Şonuň üçin hem tapmaçada görkezilýän zadyň häsiýeti, keşbi we aýratynlyklary suratlandyrylýar. Netijede, tapmaça okyjynyň pikirleniş, duýuş endigini ösdürmek bilen, onuň edepli, başarjaň adam bolup ýetişmegine kömek edýär.

Arkasy bar weli

Başy niredäkä ?

Arkasy bar weli

Döşi niredäkä

(oturgyç)

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň:

Siziň bilim ulgamyny dünýä tejribesine hemde milli ýörelgelerimize laýyklykda, esasyda döwrebap ösdürjekdigiňize, ykdysadyýetimiziň dürli ugurlary üçin ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamak boýunça netijeli işleri alyp barjakdygyňyza berk ynanýaryn!

Namarda bir iş müň oý getirer.
Namarda zar bolandan gara derýa dark bol.
Namardyň gany çyksa, jany çykar.
Namardyň ýalagyny ýalandan, merdiň işigni syr.
Namart-aş üstünde, mert-iş üstünde.
Mert söweşde belli, dana-geňeşde.
Mert özünden görer, namart-ýoldaşyndan.
Mert ýigitden mert dogar.
Mert ýigitler saçak açar-at alar.
Türkmen goşun alybam bolmaz, salybam.
Türkmen oňmaz gününe şükür eder.
Türkmen gubaragy.
Türkmeni dürtmeseň duýmaz.

Gözellik nury

Gözellik nuruna beslenýän şäher,
Mermer paýtagtymyz jan Aşgabadym,
Mydama köňüllerde ol misli bahar,
Mermer paýtagtymyz jan Aşgabadym.

Ady meşhur kitabynda ginnesiň,
Köňüllerde joşa geler höwesiň,
Öwşün atyp durlandyr nepesiň,
Mermer paýtagtymyz jan Aşgabadym.

Ak binalar lowurdaýar Gün ýaly,
Dünyämiz şatlyk-şowhundan doly,
Ulus-iliň wysal bolan hyýaly,
Mermer paýtagtymyz jan Aşgabadym.

*Waspyn eýläp dolup-daşýar göwünler,
Aýna kimin arassadyr şaýollar,
Misli toýdur baýram sag bilen sollar,
Mermer paýtagtymyz jan Aşgabadym.*

*Arkadagyň paýhasynyň sungatydy,
Ykbal peşgeş berdi bu beýik bagty,
Goýnunda gül açar durmuş daragty,
Mermer paýtagtymyz jan Aşgabadym.*

24. Grammatiki taýdan dogry sözlemek barada düşünje.

- *Grammatiki taýdan dogry sözlemek barada düşünje.*
- *Terbiýeçiniň grammatiki taýdan dogry sözlemegi.*

Dil bilimden “grammatika” sözi iki manyda ulanylýar. Ol birinjiden sözleýşiň grammatik gurluşyny, ikinjiden bolsa sözleriň üýtgeýşi we sözlemdäki baglanşygy baradaky düzgünleriň toplumyna aýdylýar.

Grammatika ylmy hökmünde öwredilip başlanýar. Eýýäm başlangyç sypatlarda grammatikanyň esasy düzgünleri we kanunlary özleşdirilýär. Mekdep çagalary şol düzgünleri özleşdirmek bilen adalgalary, kesgitlemeleri öwrenip ýatlaýarlar. Sözleýiş ösdürmegiň usulyýeti çagalaryň sözleýiş grammatik gurluşyny özleşdirmesini göz önünde tutýar. Sözleýşe düşünmek üçin, diňe bir sözleriň manysyna düşünmek bilen çäklenmän, eýsem arasyndaky grammatiki taýdan

arabaglansygyny hem bilmek zerurdyr. Eger çaga sözüň grammatiki gurluşyna düşünmese, şol sözüň sözlemdäki manysyna düşinmez.

Grammatik-diliň logikasydyr, ýagny sözleýiş grammatiki gurlyşy özleşdirlende çaganyň pikirlenmesi-de şol bir wagtyň özünde kämilleşýär. Çaganyň sözleýiş grammatiki gurluşyny onuň sözleýiş diliniň, aňyna ösmegine-de belli bir derejede täsir edýär. Çagada sözleýiş grammatik gurluşy irki ýaşda kämilleşip başlaýar. Eýýäm 3 ýaşly çagalaryň sözleýişinde sözleýşe mahsus bolan söz toparlary esasy grammatiki kategoriýalary bolýar. Bu ýaşda sözleýiş çaga üçin esasy aragatnaşyk serişde bolup durýar. Ýöne bu entek ýeterlik derejede kämilleşmedik sözleýişdir. Çaga ýönekeý, goşma sözlemleri emele getirmegi (sintaksis); sözleri sanda, yönkemede, täze sözleri ýasamagy hem öwrenmelidir. Ýörite saýlanyp alnan öwrediji oýunlaryň, ýumuşlaryň üsti bilen geçirilýän sözleýiş sapaklary grammatiki endikleri, başarnyklary berkleşdirmäge has-da kömek edýär. Çagalaryň hemmesinde sözleýiş grammatiki gurluşyny ýagdaýy deň derejede bolmaýar. Munuň sebäbi şulara bagly.

- Çaganyň nerwi ulgamynyň ýagdaýyna; ünsüliliginiň, ýatkeşliginiň pikirlenmesiniň ösüşine we ş.m.;

- Bilim derejesine we söz baýlygyna; sesi kabul edişiniň, sözleýiş aparatynyň (gep organlarynyň) hereketiniň ýagdaýyna;

- Eme dilini grammatikasynyň çylşyrymlylygyna;

- Çaganyň daş-töwerekdäkileriň sözleýiş diliniň grammatikasynyň ýagdaýyna; çaganyň sözleýişine terbiýeçiniň gözegçiligine.

Okuw ýylynyň başynda terbiýeçi çagalaryň nähili grammatiki ýalňyşlyklary goýberýändigini bilmelidir. Şu maksat bilen hem ol her gün çagalaryň sözleýişine syn etmelidir; käbirleri bilen suratlar, predmetler arkaly sorag-jogap alyşmalydyr.

Dil biliminde “grammatika” sözi iki manyda ulanylýar. Ol birinjiden sözleýiş grammatik gurluşyny, ikinjiden bolsa sözleriň

üýtgeýşi we sözlemdäki baglanyşygy baradaky düzgünleriň toplumyny aňladýar.

Grammatika ylym hökmünde mekdepde öwredilip başlanýar. Eýýäm başlangyç synplarda grammatikanyň esasy düzgünleri we kanunlary özleşdirilýär. Mekdep çagalary şol düzgünleri özleşdirmek bilen adalgalary, kesgitlemeleri öwrenip ýatlaýarlar. Sözleýşi ösdürmegiň usulyýeti çagalaryň sözleýşiniň grammatik gurluşyny özleşdirmesini göz önünde tutýar.

Sözleşe düşünmek üçin, diňe bir sözleriň manysyna düşünmek bilen çäklenmän. eýsem bu sözleriň arasyndaky grammatik taýdan arabaglanyşygyny hem bilmek zerurdyr. Eger çaga sözüň grammatiki gurluşyna düşünmese, şol sözüň sözlemdäki manysyna düşünmez. Grammatika - diliň logikasydyr, ýagny sözleýşiň grammatiki gurluşy özleşdirilende çaganyň pikirlenmesi-de şol bir wagtyň özünde kämilleşýär. Çaganyň sözleýşiniň grammatiki gurluşyny özleşdirmegi onuň sözleýiş diliniň, aňynyň ösmegine-de belli bir derejede täsir edýär. Çagada sözleýşiň grammatik gurluşy irki ýaşdan kämilleşip başlaýar. Eýýäm 3 ýaşly çagalaryň sözleýşinde sözleşe mahsus bolan söz toparlary esasy grammatiki kategoriýalary bolýar. Bu ýaşdaky çagalar ulular, deň- duşlary bilen gürleşenlerinde gysgajyk sözlemleri ulanmagy, sözleri ýöňkemedi, sanda üýtgetmegi başaýarlar. Bu ýaşda sözleşiş çaga üçin esasy aragatnaşyk serişdesi bolup durýar. Ýöne bu entek ýeterlik derejede kämilleşmedik sözleşişdir Çaga ýönekeý, goşma sözlemleri emele getirmegi (sintaksis); sözleri sanda, ýöňkemedi, täze sözleri ýasamagy hem öwrenmelidir

Ýörite saýlanyp alnan öwrediji oýunlaryň, ýumuşlaryň üsti bilen geçirilýän sözleşiş sapaklary grammatiki endikleri, başarnyklary berkleşdirmäge has-da kömek edýär.

• Çagalaryň hemmesinde sözleşiş grammatiki gurluşynyň ýagday deň derejede bolmaýar. Munuň sebäbi şulara baglydyr:

• Çaganyň nerw ulgamynyň ýagdaýyna; ünsliiliginiň, ýatkeşliginiň, pikirilenmesiniň ösüşine we ş.m.;

• Bilim derejesine we söz baýlygyna; sesi kabul edişiniň, sözleýiş apparatynyň (gep organlarynyň) hereketiniň ýagdaýyna;

• Ene diliniň grammatikasynyň çylşyrymlylygyna;

• Çaganyň daş-töweregindäkileriň (terbiýeçiniň, terbiýeçiniň kömekçisiniň, çaganyň garyndaşlarynyň) sözleýiş diliniň grammatikasynyň ýagdaýyna; çaganyň sözleýişine terbiýeçiniň gözegçiligine.

Okuw ýylynyň başynda terbiýeçi çagalaryň nähili grammatiki ýalňyşlyklary goýberýändigini bilmelidir. Şu maksat bilen hem ol her gün çagalaryň sözleýişine syn etmelidir; käbirleri bilen suratlar, predmetler arkaly soraglar-jogap alyşmalydyr, ýumuşlar bermelidir.

Sözleýişň grammatik gurluşy kämilleşdirilende morfologik we sintaktik ugurlaryň üstünde iş alnyp barylýar. Morfologiýa sözleriň grammatiki düzümini, onuň formalaryny (görnüşlerini), sintaksis söz düzümlerini we sözlemleri öwrenýär.

Çagalaryň sözleýişiniň morfologik we sintaktik taraplary bir wagtda ösýär. Ýöne sintaktiki ýalňyşlyklar morfologik ýalňyşlyklardan durnukly bolýar we körpeleriň çagalar bagyndan mekdebe gidýänçä saklanyp bilýär. Terbiýeçi çagalaryň nähili sintaktik ýalňyşlyklary goýberýändigini bilmelidir. Mysal üçin: kiçi we orta topardaky çagalar sözlemde sözleri goýberip, ýerini çalşyp aýdýarlar. Olar, köplenç, eýeden, habardan we doldurgyçdan ybarat bolan sözlemleri ulanýarlar. Aýyrgyçly we ahwalatly sözlemleri seýrek ulanýarlar.

Sözleýişň sintaktik ugry ilki bilen baglanyşykly sözleýiş we gürrüň etmegi öwretmekde kämilleşdirilýär. Sözleýişň sintaktik gurluşy öwrenilende çaganyň sözleri dogry düzmegine, ýaýraň sözlemlerde deňdeş aýyklaýjy agzalaryny ulanmagyny berkitmeklige, şol bir pikiri dürli görnüşide aýtmak (habar, sorag, ýüzlenme sözlemleri) ukybyny

berkitmeklige üns berilýär. Surat, suratlar toplumy, hekaýa boýunça ugukdyryjy soraglara jorap berende, gürrüň edende çaga öz sözleýşinde sözleýşiň grammatiki gurluşyndan peýdalanýar, belli bir yzygiderlilikde baglanyşykly sözleýiş emele gelýär. Çaga ilki bilen nusga boýunça, soňra özbaşdak sözlem düzýär.

Nahal

*Bir gün mellege
Ekdim bir nahal
Ideg, suw berdim,
Her gün, her mahal.*

*Eken nahalym,
Ösdi, ulaldy.
Onuň boýuna
Hemme guwandý.*

*Şahasyn yrap,
Ajap saz edýär.
“ Sag bol “ diýýän dek,
Hoş owaz edýär.*

*Geliň, çagalar,
Nahal ekeliň!
Köp bolsun baglar,
Zähmet çekeliň!*

Iň gyzykly hem-de göwniňi açýan çagalyk ýatlamalaryňdaky manyly pursat eneli-ataly pursatlaryňdyr, olar bilen bilelikde geçiren hoşwagtlygyňdyr.

Ene biziň üçin ähli gowy zatlaryň, ynsanlyga mahsus asylyly ýörelgeleriň jemini aňladýar. Şonuň üçin hem ene iň mähriban we mukaddes ynsandyr.

Eneleriň sözleýişi ýapraklaryň çala çala ygşyldaşy ýaly edalydyr.

25. Sözleşşiň grammatiki gurluşyny öwrenmegiň usullary we tärleri.

- *Sözleşşiň grammatiki gurluşyny öwrenmegiň usullary.*
- *Sözleşşiň grammatiki gurluşyny öwrenmegiň tärleri.*

Grammatik taýdan dogry sözleşşi kämilleşdirmek işi sapaklarda öwretmek arkaly amala aşyrylýar. Grammatik taýdan dogry sözleşşi öwretmekde öwrediji oýunlaryň, ýumuşlaryň ähmiýeti uludyr. Çaga üçin grammatikanyň özleşdirmegiň kyn bolýandygy sebäpli, geçirilýän oýunlar we ýumuşlara 5-10 minut wagt berilýär.

Terbiýeçi sapakda öwreden wagty adalgalary ulanman, sada dilde oýunlaryň üsti bilen düşündirýär. Kiçi ýaşly toparda oýun ertekleriň gahrymanlaryny goşsaň ýa-da sözlem içinde oturanlardan biriniň atlaryny goşup ýumuş berseň, çaga üçin has-da gyzykly bolýar. Çaganyň sapaga ünsüni güýçlendirmek maksady bilen kyn ýumuşlar bilen bir hatarda ön özleşdirilen ýeňil ýumuşlar hem berse bolar.

3-4 ýaşly çagalarda grammatikany ösdürmek.

Bu ýaşdaky çagalar sözleşşi gaty basym ösýär. 3 ýaşdaky çagalaryň sözlügi 1300-1500 söze ýetýär, 4 ýaşa çenli olaryň sözleşşi iki esse artýar. Sözleşşi dilinde grammatiki gurluşlar peýda bolup başlaýar.

Takmynan 2 ýaşda çaga sözleri ýeňiş we wagyt-orun düşümlerde aýdyp başlaýar, ýöne ol düşümleri çalyşýar. Atlar bilen birlikde çaga sypatlary we işlikleri özleşdirýär. Iki ýarym ýaşda çagalar başlikleri birlik-köplük sanda (Jeren barýar, biz barýarys); zamablarda (alýar, aldy); ýöňkemedede (sen gel, ol git) üýtgedip başlaýar.

Sözleşşi dili çaganyň şahsyýetiniň kemala gelmegine, gözyetiminiň giňemegine täsir edýär. Ýöne 2-4 ýaşdaky çagalar sözleşşiniň grammatiki gurluşyny özleşdirmekde entek kynçylyk çekýärler. Çagalaryň sözleşşiniň grammatiki gurluşynyň üstünde işlemekligi atlardan

başlamaly, sebäbi atlar biziň gepleşik dilimizde köp ulanylýar, munda başga-da atlaryň üýtgemegi esasynda beýleki söz toparlary hem üýtgeýär.

Kiçi ýaşly çagalarda sözleýiş grammatiki gurluşyny kämilleşdirmekde göz önünde tutmaly.

- Atlaryň yzyna söýgülilik derejesiniň goşulmasyny goşmak arkaly täze söz ýasamak (Aýna-Aýnajyk, jüje –jüjejik);

- Atlaryň yzyna san goşulmalaryny goşmak arkaly sözi üýtgetmek(gurjak-gurjaklar, kitap-kitaplar);

- Atlaryň birlik we köplük sanda ýöňkeme bilen üýtgetmek (meniň kitabym-biziň kitabymyz);

- Işlikleri zamanda üýtgetmek (Oraz oýnady, Oraz oýnaýar, Oraz oýnar);

- Ýönekeý sözlem düzmek (Aman kitap okaýar) we ş.m.

Okuw meýilnamasyna laýyklykda çagalar baglarynda tomus dnyç alyş günlerinde okuw sapaklarynyň deregine, körpeleriň ýaş aýratynlyklaryna görä, tassyklanylan gün tertibine laýyklykda gezelençler, gyzyklanma çäreleri, dürli oýunlar, aýdym-saz çäreleri, dürli bäsleşikler geçirilýär. Bu çärelere terbiýeçiniň döredijilikli çemeleşmesi, pedagogik-psihologik talaplar esasynda berjaý etmegi göz önünde tutulýan maksada ýetmäge şert döredýär. Bu işlerde terbiýeçiniň öz hereketleri, sözi bilen çagalaryň ünsüni özüne çekip bilmeginiň hem ähmiýeti uludyr. Ol çagalaryň ünsüni özüne çekmek bilen olarda gyzyklanma, bilisigelijilik ýaly häsiýetleriň kemala gelmegine şert döredýär.

Çagalar baglarynda terbiýe bermegiň hemme usullary çaganyň hemme taraplaýyn sazlaşykly ösüşini üpjün etmeklige gönükdirilendir, şeýle-de özbaşdaklygy, tutanýerliligi, işjeňligi şahsyýete mahsus bolan kemala gelmegine ýardam etmelidir Bu meseleleriň amala aşmagy üçin dürli terbiýeçilik işlerini kompleksleýin peýdalanmak zerurdyr.

Oýunlar we gyzyklanma çäreleri çagalar bagynda-da maşgalada-da

çaganyň aýrylmaz hemrasydyr. Mekdebe çenli ýaşly çagalar dürli oýunlary oýnamagy: hereketli, didaktiki, döredijilikli oýunlary gowy görýärler. Terbiýeçi bu oýunlary çaganyň hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösüşini üpjün etmekde peýdalanyň biler. Oýunlary, esasan, açyk howada geçirmek peýdalydyr. Hereketli oýunlar çagalaryň hereket işjeňligini ösdürmek üçin peýdalanylýar Bu çäreler çagalaryň daýanç-hereketleniş synalaryny işjeň herekete getirýär. Oýunlardaky kem-käs ýadawlyk peýdaly, bu ýadawlyk yzygiderli gaýtalanmak bilen bedeniň fiziki ýüküne öwrenişmegine, işjeňliginiň ýokarlanmagyna ýardam edýär, emma aşa ýadamaklaryna ýol berilmeli däldir. Oýunlar özüne çekijiligi, şowhunlylygy bilen çaganyň aşa ýadamagyna getirýär. Aşa ýadawlygyň çaganyň oýna bolan höwesini gowşatmagy mümkin. Bu çaganyň işdäsine, ukusyna, özüni duýşuna täsir edýär. Çagalarda ýakymly lezzetiň, şadyýanlygyň, akyl, ahlak we beden ösüşiniň kadaly bolmagy üçin gyzyklanma çäreleri we oýunlar maksadalaýyk gezeleşdirilmelidir. Has işjeň hereketli oýunlar asuda oýnalýan oýunlardyr çäreler bilen utgaşykly alnyp barylmaladyr.

Oýun - durmuş mekdebi. Oýunlar arkaly çaganyň akyl taýdan ösüşü kämilleşýär. Olarda synçylyk, ugurtapyjylyk, kynçylygy ýeňip geçmek ýaly häsiýetler kemala gelýär. Oýun çaganyň öz daşyny gurşap alan hakykatdan has-da gyzykly hakykat bolup görünýär. Çaga oýunlarda durmuş hakykatynyň öz çaga düşüňjesi arkaly şöhlelendirmegi başaryar. Oýun bar ýerinde hereket bolup, ol hereketleriň sazlaşygyny emele getirýär. Oýunlaryň okuw- terbiýeçilik işinde ähmiýeti uludyr.

Oýunlar – gyzyklanma çäreleri, maşklar çagalaryň hereketleniş işjeňligini ösdürýär. Köpçülikleýin oýunlaryň pedagogik gymmatlygy çagalaryň biri- birine bolan hoşniýetli, dostlukly gatnaşygyny ýola goýýanlygydyr. Biri- birinden öwrenmek - bu çaganyň ösüşiniň zerur şertleriniň biridir. Çaganyň daş-töwerek bilen tanyşlygyny toparyň içinde-de, bagyň meýdançasynda- da ýa-da ondan daşary hem geçirmek bolar.

Gezelenç - munuň özi daş- töwerek bilen tanyşdyrmak, gőzelligi görüp, duýup bilmek endigini edinmekdir. Gőzelligi görmek her adamda birhili bolýar. Käbir adamyň şolbada gőzüne ilýär, käbir adam bolsa şol bir zady diňe aýdylandan soň görüp, duýup galýar. Gőzellikler, geň-enaýy zatlar çagany joşdurýar, sözleýşini has hem işjeňleşdirýär, çünki çagalar gören zatlaryna öýkünmegi gowy görýärler, biri guşjagaza öýkünse, başga biri pişige öýkünýär. Daş-töwereginiň gőzelligi çagada ýakymly duýgyny döredýär. Geçirilýän çäreler estetik terbiýäni hem öz içine alýar. Estetiki terbiýe estetiki döredijiligiň ösüşidir. Her bir çaga öz mümkinçiligine görä, her bir estetiki gymmatlygy döredijidir. Jaý gurmak bilen ol arhitekturlyk ukybyny, surat çekmek, ýasamak bilen çeper nakgaşlyk ukybyny görkezýän bolsa, tans-aýdym bilen meşgul bolup edýän hereketleri - bir söz bilen aýdanyňda, çaganyň çeper döredijiligidir. Çaganyň döredijiligine özbaşdak çeper işjeňlik diýip hem düşünmek bolýar. Sapakdan daşary geçirilýän çäreler şol özbaşdak çeper işjeňligiň döremegine ýol açýar.

Oýunlar we beýleki dürli gyzyklanma çärelerine terbiýeçi ýolbaşçylyk edende oýunçylaryň ýagdaýyny ünsden düşürmeli dälir we bedene düşjek agramy kadalaşdyryp durmalydyr. Oýunlardan başga çeper mazmunly maşklary, dürli çäreleri hem geçirmek bolýar. Gyzyklanma çäreleri, oýunlar, tebigy şertlerde oýnalýan dürli oýunlar çagalaryň öz ýaşaýyş ýerine bolan söýgüsini ahlak we estetik duýgularynyň çuňlaşdyrmagyna getirýär, döp-dessurlarymyzy öwrenmegimize hem täsir edýär. Edebi çäreler sazly kompozisiýalar bolup geçýän gyzykly wakalary açyp görkezmek bilen ulularyň alyp barýan işi bilen tanyşdyrýar. Dürli gurjak oýunlaryny geçirmek ahlak terbiýesini bermek bilen birlikde sözleýşini ösdürmekde ähmiýeti uludyr. Sazly döredijilikli oýunlar çaganyň hemmetaraplaýyn ösüşinde möhüm ähmiýet bolmak bilen dürli görnüşde alnyp barylýar. Oýunlarda çagalar köpçüligi kemala gelýär, çaganyň şahsyýetiniň hemme tarapynyň ösüşine ýardam edýär.

Pedagogika we psihologiýa ylmy-barlaglary çuňňur döredijilikleri

ukyplarynyň ösüşiniň mekdebe çenli döwre düşýändigini görkezýär. Çaganyň haýsy işini alyp görseň-de, goý, ol oýun bolsun, surat çekmek bolsun, zähmet çekmek bolsun şol işleriň hemmesinde çaganyň pikirlenmesi bilen bilelikde hereketiniň arasyndaky täze-täze gatnaşyklaryň bardygyny görýäris. Çaga döredijiligi öýkünmeclige esaslanyp, çaganyň ösüşiniň möhüm faktory bolup hyzmat edýär, şeýlede döredijilik ukyplarynyň açylmagyna getirýär.

Fiziologiýa ylmy boýunça adamda 5 duýgy organy bolýar. Olar göz, gulak, agyz, burun, deri. Şol organlar her gün münlerçe zady duýýar. Duýgular dogry kabul edilende adamyň içki dünýäsini manylaşdyrýar. Şol duýgularyň ösüp gelyän ýaş nesilde dogry terbiýelenmegi zerurdyr.

Çagalar baglarynda, sagaldyş merkezlerinde beden terbiýesini kämilleşdirmek diňe pedagogik prosesiniň mazmunynyň we usullarynyň hemişe kämilleşdirilip durulmagyna baglydyr

Oýun: “Bir-köp”

Jaň-jaňlar.
Kömelek-
kömelekler.
Maşyn-maşynlar.
We ş.m.

Oýun: “Mähirlje aýt”

Alma-almajyk.
Şar-şarjagaz.
Gül-güljagaz.

Oýun: “Dogry aýt”

Meniň gurjagym.
Seniň gurjagyň.
Onuň gurjagy.
Biziň gurjagmyz.
Siziň gurjagyňyz.
Olaryň gurjagy.

26. “Dogry sözle” diýen tema boýunça albom döretmek.

- *Dogry sözle” diýen tema boýunçaalbom döretmek.*
- *Albomyň çagalaryň sözleýiş dilini ösdürmekde ähmiýeti .*

Çagalarda dogry sözleýşi terbiýelemekde terbiýeçi şu aşakdaky meselelere üns bermelidir:

Sözleýşi, eşidişini ýuwaş-ýuwaşdan terbiýelemek (ses belentligindäki eşidiş, eşidiş ünsüligi, sesi tapawutlandyryp eşitmegi, sözleýşiň depginini we sazlaşygyny kabul edişini ösdürmek).

Dogry ses aýdyşy kämilleşdirmek: çagalara ene dilindäki hemme sesleri dogry aýtmagy öwretmek; artikulyasion aparatyny (gep agzalaryny) ösdürmek; kadaly dem alşy türgenleşdirmek; her bir sesi, sözi, sözlemi dogry we aýdyň aýtmagy (oňat diksiýany) terbiýelemek; kadaly depginde sözlemegi (sözleri, sözlemleri haýallatman, çaltlaşdyrman) kämilleşdirmek.

Ene diliniň orfoepiýasynyň kadalaryna laýyklykda edebi dilinde sözleri aýtmagy öwretmek;

Labyzly sözleýşi terbiýelemek (sözleýişde gerekli ýerinde säginmek, sazlaşykly, belli birdepginde gürlemek arkaly öz pikirlerini dogry beýan etmegi öwretmek.)

Terbiýeçide sözleýiş dilindäki esasy kemçilikler (sözün burna salyp aýdylmagy, sakawlama) barada düşünje bolmalydyr kemçiligiň öz wagtynda ýüze çykarylyp, çaganyň dil düzediş mugallymyna ugradylmagy dogry sözleýşi kämilleşdirmäge kömek edýär.

Çaga gürrüňler boýunça albomlar döredilse, çaganyň özüne her bir gürrüňiň mazmunyna laýyklykda surat çekdirilse has-da gowy bolar hem-de çaganyň döredijiliginiň ösmegine itergi berer. Çagalara gürrüň bermegi öwretmek, sözleýşiň ähli ugurlarynyň ösmegine, çaganyň

mekdepde oňat taýýarlykly barmagyna ýardam eder.

Adamzat dörän günlerinden biri-biri bilen gatnaşykda bolup, fiziki taýdan biri-birini goldap gelipdirler. Sözleýiş döremegi bilen olarda birek- biregi ruhy taýdan goldamak kemala gelipdir. Sözleýiş arkaly adamlar öz pikirini-duýgusyny beýan etmek bilen hoşniýetli aragatnaşygy ýola goýupdyrlar. Dil arkaly adamzat siwilizasiýasy ösüpdür, tapgyr-tapgyr döwürleri başdan geçiripdir.

Her bir milli dil öz ösüş derejelerine ýetip, edebi formalara eýe bolandan soň, onuň aýdylyşyna talap, üns güýçlenip ugraýar. Dogry sözleýiş bilen bilelikde sözleýiş äheňine adamlaryň dogry düşünmegi hem zerurdyr. Bu lingwistikanyň derwaýys meseleleriniň biridir. Sözleýiş äheňi dil hadysasy bolup, sözden ähmiýeti pes däl. Sözleýiş hakykaty şöhlendimiegiň adama mahsus bolan görnüşidir. Dil bu instinkt däl-de. Köp ýyllaryň dowamynda zähmetiň netijesinde, nesilleriň akyly-paýhasynyň tagallasy bilen gazanylan medeniýetdir. Dil we sözleýiş aň we pikirlenme bilen gönüden-göni baglanyşykly bolup, pikirlenmäni beýan edýär.

Aň-düşünje çagada diňe bir onuň yetginjeklik hem ýaşlyk döwründe beden ösüşini başdan geçirýänligi üçin döremän, eýsem adamyň sözleýşe eýe bolmagynyň kanunalaýyklygy üçindir. Eger çagany ýaşlykda gurşap alýan adamlar oňa dogry sözlemegi öwredip başlasalar, onda ol çaga talabalaýyk ösüşi başdan geçirýär: başarjaňlyk, göz önüne getirmek, pikirlenmek duýgulary ösüş döwrüne görä laýyk özgerýär. Aňyň ösmegi bilen çaganyň emosiýalaryna erk edip bilmegi hem kämilleşýär.

Taýýarlanylýan gürrüňiň esasy maksady çagalara gönüden-göni söhbetdeş bolmagy, ýagny söhbetdeşini diňlemegi, onuň sözünü bölmezligi, garaşmaklygy, düşnükli gürlemäge çalyşmaklygy. Şeýle-de grammatiki taýdan dogry sözlemek endigini terbiýelemegi we aýdylýan sözleriň manysyna düşünmekligi öwretmekligi göz önünde tutýar. Gürrüň geçirmegiň usuly ähli ýaş aýratynlygyndaky toparlarda birmeňzeşräk

hem diýseň boljak: gepleşmegi öwrenmek bilen bir hatarda çaga söz baýlygyny artdyrýar, sözleýşiň grammatiki gurluşy kämilleşýär. Bular çaganyň ýaşyna görä kem-kemden çylşyrymlaşdyrylýar. Terbiýeçi ähli çaganyň söhbetdeşlige gatnaşmagyny gazanmalydyr.

Terbiýeçide sözleýiş dilindäki esasy kemçilikler (sözün burna salyp aýdylmagy, sakawlama) barada düşünje bolmalydyr. Kemçiligiň öz wagtynda ýüze çykarylyp, çaganyň dil düzediş mugallymyna ugradylmagy dogry sözleýşi kämilleşdirmäge kömek edýär.

Çaga gürrüňler boýunça albomlar döredilse, çaganyň özüne her bir gürrüňiň mazmunyna laýyklykda surat çekdirilse has-da gowy bolar hem-de çaganyň döredijiliginiň ösmegine itergi berer. Çagalara gürrüň bermegi öwretmek, sözleýşiň ähli ugurlarynyň ösmegine, çaganyň mekdepde oňat taýýarlykly barmagyna ýardam eder.

Taýýarlanylýan gürrüňiň esasy maksady çagalara gönüden-göni söhbetdeş bolmagy, ýagny, söhbetdeşiňi diňlemegi, onuň sözünü bölmezligi, garaşmaklygy, düşnükli gürlemäge çalyşmaklygy. Şeýle-de, grammatiki taýdan dogry sözlemek endigini terbiýelemegi we aýdylýan sözleriň manysyna düşünmekligi öwretmekligi göz önünde tutýar. Gürrüň geçirmegiň usuly ähli ýaş aýratynlygyndaky toparlarda birmeňzeşräk hem diýseň boljak: gepleşmegi öwrenmek bilen bir hatarda çaga söz baýlygyny artdyrýar, sözleýşiň grammatiki gurluşy kämilleşýär. Bular çaganyň ýaşyna görä kem-kemden çylşyrymlaşdyrylýar. Terbiýeçi ähli çaganyň söhbetdeşlige gatnaşmagyny gazanmalydyr.

Alkyş size şöhrat size Arkadag!

*Ýürekleň buýsanjy ummana deňdir,
 Alkyş Size, Şöhrat Size, Arkadag!
 Kalbyma baglanan soňlanmaz heňdir,
 Alkyş Size, Şöhrat Size, Arkadag!*

*Öňe sary batly gadam urýas,
 Ak ertire ynam bilen baryarys,
 Gül durmuşyň lezzetini görýäris,
 Alkyş Size, Şöhrat Size, Arkadag!*

*Bagtymyň bagynda miweler datly,
 Watanyň gül açýar şanly-şöhratly,
 Buýsanjym guş deýin uçar ganatly,
 Alkyş Size, Şöhrat Size, Arkadag!*

*Kalbyna besläni öwalda-başda,
 Görelde mekdebi gözəl durmuşda,
 Halka göşa ganat öňe ýörişde,
 Alkyş Size, Şöhrat Size, Arkadag!*

Terbiýeçi çagalara sesleri dogry aýtmaklygy öwretmelidir, eger gerek bolan üagdaýyndakemçilikli çagalaryýöriteleşdirilen çagalar edarasyna ugratmalydyr.

27. Sözleşyň grammatiki gurluşyny kemala getirmäge niýetlenen oýunlar we sapaklar.

- *Sözleşyň grammatiki gurluşyny kemala getirmäge niýetlenen oýunlar*
- *Sözleşyň grammatiki gurluşyny kemala getirmäge niýetlenen sapaklar.*

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwri esasynda alnyp barylýan işler hemmetaraplaýyn bilim bermek esasynda kämil şahsyýeti terbiýeläp ýetişdirmegi göz önünde tutýar. Çagalar baglarynda akyly, ahlak we estetik (gözellig) terbiýesi sözleşiş esasynda amala aşýar. Çagalar bagynda okatmagyň we terbiýelemegiň maksatnamasynda çagalar bakja bagynyň irki we mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleşişini ösdürmek boýunça guramaçylyk işleri we okatmagyň usullary görkezilýär. Mälim bolşy ýaly, irki we mekdebe çenli çagalaryň sözleşişiniň mazmuny daş-töwerekde bolýan wakalar esasynda aňynda şöhlelenýär. Bu onuň özi, beden agzalary, ýakyn adamlary, ýaşayan otagy, terbiýe alýan çagalar bagy, seýilgäh, golaýyndaky köçeler, şäher adamlaryň zähmeti, işi, janly we jansyz tebigat. Uly toparlarda etiki düşüňjeler, ýagny daş-töwerekdäki gurşap alýan adamlar, birek-biregiň önündäki borjy, birek-birege bolan sylanşykly gatnaşyk, tebigat, jemgyýetiniň ýaşayşy, baýramçylyklar bilen bagly etmeli işleri barada düşüňjeler berilýär. Okuw maksatnamasynda aşakdaky wezipeler kesgitlenilýär:

- Täze bogunlary, ses utgaşmalaryny we sada sözleri aýtmakda öýkünmegi ýüze çykarmak;
- Bir ýaşynyň ahyryna çenli çagalara 10-12 sany aňsatja söz ulanmagy öwretmek;
- Haýwanlara we ösümliklere mähirli garaýşy terbiýelemek.
- Çaganyň özüne ýüzlenilen söze düşüňmegi, oňa elýeterli sözleşiş

serişdesine görä jogap bermegi öwretmek, ulular bilen gepleşmäge meýil döretmek;

- Çaganyň söz baýlygyny (ony gurşap alan zatlaryň atlarynyň we olar bilen edilýän hereketleriň hasabyna) ösdürmek;

- Ýönekeý sözlemiň gurluşyny özleşdirmek;

- Sözleýşiň ses medeniýetini (dogry dem almak, sözleýiş tizligi, sesi dogry aýtmak) ele almak;

- Çaganyň deň-duşlary we özge adamlar bilen aragatnaşygyny giňeltmek;

- Çaganyň geplemek meýlini, islegini, gepe goşulyşmak ymtylmasyny goldamak;

- Sözleýiş medeniýetiniň başlangyjyny özleşdirmegi, ýagny sypaýy gatnaşygyň sözleýiş görnüşlerini (salamlaşmak, hoşlaşmak, minnetdarlyk bildirmek) ulanmagy öwretmek;

- Söz binýadyny dogry goýmagy (oýnawaçlar bilen oýnamak, hereketli oýunlar arkaly) giňeltmegi we ulanmagy öwretmek;

- Sanlary, wagty aňlatmak üçin atlaryň, sypatlaryň goşulmalaryny ulanmak başarnygyny ýola goýmak;

- Sözüň aňladýan şekilini göz önüne getirmegi öwretmek;

- Monologik sözleýşiň ilkinji görnüşlerini özleşdirmegi, öziinde täsir galdyran hadysa barada iki-üç sözlemeden ybarat gürrüň bermegi öwretmek;

- Çeper eseri diňläp, onuň mazmunyna düşünmegi, goşgyny dogry äheňde aýtmagy öwretmek;

- Baglanyşykly we labyzly sözleýşi ösdürmek;

- Tanyş ertekiler, goşgular, hekaýalar boýunça sahna oýunlaryna gatnaşmaga höwes döretmek.

- Çeper eserleriň gahrymanlaryna olaryň häsiýetlerine görä garaýşy terbiýelemek;

- Edepli sözleýiş kadalarynyň başlangyjyny öwretmek;

- Eseriň mazmunyny ara alyp maslahatlaşmak, gürrüň bermek, goşgy aýtmak meýli ösdürmek;

- Çagalaryň aýratynlykda döredijilikli sözleýiş ukyplaryny ösdürmek.

- Şeýlelikde, sözleýiş çaganyň şahsyýetiniň ösmegine täsir edýär, ýardam berýär.

Onuň bilimi, gözýetimi giňeýär, daş-töweregindäkiler bilen gatnaşykda bolmaga kömek edýär, edep-terbiýe düzgünlerini özleşdirýär. Sözleýşi ösdürmek bilen çaga daş-töwergine garaýşyny kämilleşdirýär we oňa tiz öwrenişýär.

- Sözleýiş boýunça ýörite bellenen sapaklarda sözleýşi öwretmek boýunça aşakdaky görnüşler alnyp barylýar:

- Çagalaryň ses medeniýetini terbiýelemek:

- Sözlük goruny baýlaşdyrmak;

- Grammatik endikleri kemala getirmek;

- Baglanyşykly sözleýşi öwretmek - monolog-dialog-daş-töwerek bilen baglanyşyklylykda;

- Çeper edebiýat bilen tanyşdyrmak, ýat tutmagy öwretmek.

Bu işleriň maksady her bir çagada baglanyşykly sözleýşi kemala getirmekdir. Çaga 7 ýaşyna çenli sözleýşiň daş-töweregindäki görýän zatlaryny suratlandyrmak, wakalary gürrüň bermek üçin monolog görnüşini peýdalanyp bilmegi başarmalydyr. Çaganyň monologyndaky sözlemleriň grammatik gurluşy edebi diliň normalaryna gabat gelmelidir.

Çaganyň akyl taýdan ösmeginde dil sözleýişiniň kemala gelmeginiň uly ähmiýeti bar. Çagany ene dilini sözleýşiň oňat nusgalary esasynda öwretmeli. Çagalar öýkünmek esasynda kämil däl sözleýşi hem öwrenýärler. Sözleýşi öwretmegiň iki sany esasy görnüşiniň üstünde durlup geçilýär.

- Çagalaryň terbiýeçi, çagalar bagynyň beýleki işgärleri bilen öz aralarynda erkin gepleşiği.

- Sözleýşi ösdürmek boýunça ýörite sapaklar.

Sözleýşi ösdürmek boýunça ýörite sapaklar çagalaryň üç ýaşyndan başlap geçirilip başlanýar. Sapaklarda çagalar terbiýeçiniň görkezme esbapyna görä gürrüň edip bilýär we beýleki çagalar bilen bilelikde iş gurap bilýärler. Öwrediji oýunlary oýnamak, bilelikde aýdym aýtmak arkaly dürli usullaryň esasynda sözleýşi kämilleşdirýärler. Maksatnamada dürli ýaş toparlarynda sözleýşi ösdürmek boýunça ýörite berlen sapaklar bölümler boýunça berilýär.

Şu dersimizniň öňde goýýan maksady çagalara ýaşlykdan ene dilini öwretmekdir. Biziň psihologiýa ylmyndan bilşimize görä, sözleýiş, pikirlenme psihiki proses bilen aýrylmaz arabaglanyşykdadyr. Şonuň üçin biz çagalara edebi türkmen dilini öwretmekden başga pikir ýöretmekligi, pikir jemlemekligi we netije çykarmaklygy, predmetler we hadysalar arasynda baglanyşyk goýmaklygy hem öwretmelidir.

28. Çaganyň grammatiki taýdan goýberýän ýalňyşlaryny düzetmekde terbiýeçiniň alyp barýan işleri.

- *Çaganyň grammatiki taýdan goýberýän ýalňyşlary.*
- *Olary düzetmekde terbiýeçiniň alyp barýan işleri.*

Grammatika – bu dil biliminde sözleriň gurluşyny öwredýän ylmydyr. Çagalar bagynda göz önünde tutýan maksadymyz çagalara ýaşlykdan grammatik taýdan dogry geplemegi öwretmeli. Çaga irki ýaşlaryndan başlap sözleri grammatik taýdan dogry aýdyp başlaýarlar. Çagalar sözleýşiň dogry gurluşyna, goşulmalaryň dogry goşulýandygyna, sözlemleriň san taýdan üýtgemegine üns berip başlaýarlar. Meselem: Men geldim, Oraz geldi, olar geldiler. Ine, şular ýaly sözlemleri düzmeği, degişli goşulmalary goşmagy öwrenip başlaýarlar. Durmuşda görşümüz

ýaly çagalar bagynda bir wagtyň özünde üç dili öwrenmeklige ýykgyň etmeklik, çagalaryň sözleýişinde nädogrylygyň bolmagyna alyp barýar.

Çagalar bagynda çagalar bilen ýörite geçirilýän ene dili we çagalaryň sözleýiş dilini ösdürmek meşgullanmalary öz önünde birnäçe maksatlary goýýar. Şeýle maksatlaryň biri-de olara grammatik taýdan dogry geplemekligi öwretmeklikdir. Terbiýeçi çagalara diňe täze sözleri öwretmeklik bilen kanagatlanman, eýsem, olary ýerlikli we dogry ulanmagy öwretmelidir. Ol hemişe çagalaryň gürrüň berşine doly gulak asmalydyr. Olaryň goýberýän ýalňyşyny öwrenmelidir. Soňra ol şol ýalňyşlyklary düzetmek boýunça işler guramalydyr.

Bu ýaşdaky çagalar türkmen dilindäki, sözleýişdäki hemme sesleri dogry aýtmagy başaýarlar. Baş ýaşan çagalar sözlemleri dogry düzmegi, kiçijik hekaýalary, düzmegi başaýarlar. Uly toparyň çagalaryny ulularyň zähmeti bilen tanyş etmeli. Ýurdumyzyň giňligi, onuň baýlygy, harby işgärler, esgerler barada düşünje bermeli, täze sözleri öwretmeli. Howlukman öz pikirini baglanyşykly beýan etmegi öwretmeli. Baş ýaşdan 6 ýaşa giden çagalary ilkinji Prezidentimiz bilen tanyşdyrmaly. Oňa degişli goşgular okalýar, käbirleri ýat tutdurulýar. Çagalar maksatnama boýunça ösümlik we haýwanat dünýäsi bilen tanyş etdirilýär.

Bu toparyň çagalary öýleri bilen çagalar bagynyň ýoluny dogry aýtmagy, toparyň, müdiriň, lukmanyň oturýan ýerlerini, golaýdaky dükanyň, dermanhananyň, aragatnaşyk bölümüniň, mekdebiň kitaphanasynyň, teatryň ýerleşýän ýerlerini kynçylyksyz tapmagy öwretmeli. Çagalara käbir ýol belgileri, pyýadalaryň, maşynlaryň ýöreýän ýollary barada düşünje berýär. Ýaşayan ýerindäki bar bolan ýadygärlikler barada, tanymal adamlar barada, zähmet gahrymanlary barada tanyş etmeli, öwretmeli.

„Çagalar bagynda çagalaryň okatmagyň we terbiýelemegini maksatnamasynda“ çagalary akyl taýdan ösdürmekde, olaryň dil sözleýişini ösdürmekde uly ähmiýet berilýär. Çagalar okuw netijesinde

sözleýiş diliniň birnäçe taraplaryny we normalaryny öwretmek bilen bir hatarda daş-töwerekden nädogry zatlary hem öwrenip alýarlar. Olar köplenç daş-töwerekden ulularyň sözleýişine öýkünýärler. Çagalar sözleýişde köp zady terbiýeçiden öwrenýärler. Şonuň üçin terbiýeçiniň sözleýiş dili hemme tarapdan çaga üçin nusga bolmalydyr. Meselem, düşnükliigi boýunça, gatylygy, labyzlylygy, grammatik taýyndan düzülişi boýunça has takyk we dogry bolmalydyr. Terbiýeçiniň çagalara okan ýa-da gürrüň edip beren her bir ertekisi ýa-da hekaýany çagalara ýatdan çykmajak duýgy döredýär. Terbiýeçi öz gepleýişine hemişe tankydy göz bilen seretmelidir. Öz ýetmezçiliklerini düzetmeklige çalyşmalydyr. Durmuşda uly adamlar köplenç aýdýan zadynyň mazmunyna ähmiýet berýär-de, eýsem onuň grammatik taýyndan hemme kadalara gabat gelşine ähmiýet bermeýärler. Beýle ýagdaý terbiýeçide bolmaly dälidir.

Eger-de sözleýiş dilindäki nädogrylyklar wagtynda düzedilmese, onda ol sözleýäniň dilinde hemişelik ornaşyp galýar. Durmuşda käbir adamlar çalt-çaltdan howlugyp gepleýärler, käbirler ýuwaş heň bilen gepleýärler. Durmuş terbiýesinde terbiýeçiler arasynda açyk meşgullanmalar gurap durmaly. Terbiýeçiniň gürrüňlerini magnitafon ýazgysyna ýazyp almaly we meşgullanmany analiz edende, ol ýazgyny eşidip oňa analiz bermeli. Çagalar öz sözlerinde köp predmetleri, olaryň öz häsiýetleri boýunça toparlara bölmegi başaýarlar, bir söz bilen aýdýarlar. Meselem: köýnek, don, polto, kastýum - geým diýip aýdýarlar. Ädige, köwüşe, gołoşa – aýakgap; çemçe, gazana – gap-gaç diýip aýtmagy başaýarlar. Çagalar bagynyň „maksatnamasy“ 4-5 ýaşly çagalary adamlaryň çekýän zähmeti, birnäçe hünärler, zähmet gurallary bilen hem tanyş etmeklik talap edilýär.

Toparyň çagalaryny ýurdumyzyň esgerleri olaryň Watanymyzy goraýşy bilen tanyş edilýär. Çagalar şeýle-de aragatnaşyk bölümi, mekdep, dükan, teatr ýaly sözler bilen we olaryň mazmuny bilen tanyş etdirilýär. Çaganyň 5 ýaşynda wagty, ýagny ýaýraň sözlemleri ulanyp başlaýan, onuň söz baýlygynyň artýan döwründe sözleýişde grammatiki ýalňyşlyklar köpelip başlaýar. Sebäbi çaga täze öwrenilýän sözleri täze grammatik fonnada (görnüşde) ýadynda saklap ýetişmeýär, ýaýraň sözlemleri aýdanda bolsa, onuň nädip emele gelýänine üns bermeýär.

Bu ýaşda çagalar sözleýişni esasy grammatik gurluşyny (atlary, sypatlary san, düşüm boýunça üýtgetmegi, işlikleri dogry ulanmagy, düzme goşma sözlemini ulanmagy) özleşdirýärler. Çaganyň söz baýlygy artdygyça onuň sözleýşi düşnükli we yzygiderli bolýar. Özüne tanyş bolan ýagdaýlar bilen bagly bolanda, eýerjeňli sözlem düzmäge synanyşýar ("Agşam ýagyş ýagandygy sebäpli, ýer öl boldy" we ş.m.).

Terbiýeçi çagalara sorag berende, doly sözleri bilen jogap bermeklerini talap etmeli. Terbiýeçi çagalar bilen sözlem düzeninde, köplenç, olaryň meşgullanýan işleri barada düzülse has gowy bolar. Goşma sözlem düzmek boýunça aýdyp barylýan işler gezelençde; tebigat we daş töwerek bilen tanyşdyrylanda; surat, ýelimlemek, aýdym sapaklarynda hem dowam etdirilip bilner.

• Uly ýaşly çagalarda sözleýişni grammatiki gurluşyny kämilleşdirmekde şu aşakdakylar göz önünde tutulýar:

- Atlardan täze sözi ýasamak (iş-işçi, ädik-ädikçi);
- Köplük sandaky atlary düşümde üýtgetmek we sözlemde ulanmak (towşanlar möjeklerden gorkýarlar);
- Atlardan sypatlary ýasamak: akyl-akylly (oglan) güýç-güýçli;
- İşlikleriň atlardan ýasalyşy: (iş-işlemek, oýun-oýnamak)
- Gepleşik endiklerini (gürrüň etmegi, sahnalaşdyrmagy) kämilleşdirmek,
- Sözlem düzmek endiklerini berkitmek. Deňdeş agzalary ulanmak

arkaly sözlemi giňeltmek, düzmeli göşma sözlem düzmek;

- Sypatyň söýgülilik derejesiniň goşulmalaryny goşup, sözden söz ýasamak (sary-saryja);

- Ýönekeý we goşma sözlemleri düzmegi berkitmek;

- Düzmeli we eýerjeňli goşma sözlemi sözleýişde ulanmak (Düýn ýel boldy we ýagyş ýagdy. Howa maýlanlygy sebäpli, ağaçlar pyntyklap başlady);

- Çagalara syn etdirmek arkaly yzygiderli we giňişleýin beýan etmegi öwretmek (Oraz turdy. Ol aýnanyň ýanynda duran gutynyň ýanyna bardy, soňra ol gutyny açdy-da içinden kitap bilen galam aldy. Kitaby terbiýeçä berdi, galanyny bolsa özi aldy);

- Çeper mazmunly suratlar boýunça yzygiderli gürrüň bermegi öwretmek;

- Sypatlandyрма hem-de göz önüne getirme arkaly gürrüň etmek;

- Berlen tema boýunça hekaýa düzmek (hekaýanyň ahyryny ýada başyny tapmak arkaly).

WATAN

*Gözellik keşbine doýmaz didelem,
Türkmeniň ak bagty jana-jan Watan,
“Bitarap ýurt” diýip beýik at alan,
Türkmeniň ak bagty jana-jan Watan.*

*Ýürekleň joşguny, ylhamyň başy,
Ruhy lezzet berer, ýurduň kuýaşı,
Owaldan ahyrdan göwünleň hoşy,
Türkmeniň ak bagty jana-jan Watan.*

*Guýyldy hemmeleň paýhas-aňyna,
Waspyň eýläp ýetme ýokdur soňuna,
Mertebämiz galdy Arşyň deňine,
Türkmeniň ak bagty jana-jan Watan.*

*Arkadagly ýurdum-Türkmenistanym,
Gülleýär gül açýar bagy-bossanym,
Giň jahan içinde kalba beslänim,
Türkmeniň ak bagty jana-jan Watan.*

*Mermer binalarmyz älemiň nury,
Şirwan perdä galýar köňülleň tary,
Beýik maksatlydyr il-güniň bary,
Türkmeniň ak bagty jana-jan Watan.*

29. Sapakdan daşary çaganyň sözleşşiniň grammatiki gurluşyny ösdürmek boýunça guralýan işler.

- *Sapakdan daşary çaganyň sözleşşiniň grammatiki gurluşyny ösdürmek*
- *Çaganyň sözleşşiniň grammatiki gurluşyny ösdürmek boýunça guralýan işler*

Çagalaryň sözleşşini ösdürmek diňe sapagyň üsti bilen däl-de, eýsem, sapakdan daşary hem alnyp barylýar. Sapakdan daşary sözleşşi ösdürmek maksatnamadaky esasy wezipeler, şeýle-de önünden göz önünde tutulan sapaklaryň görnüşi (köpçülikleýin, toparlaýyn, aýratynlykda) esasynda meýilleşdirilýär.

Köpçülikleýin sapaklar toparyň ähli çagalaryny öz içine alýar (gezelenç döwri synlamak, hereketli oýunlar, çagalaryň döredijiligini ýa-da tomaşalary synlamak). Beýleki işler toparlaýyn geçirilýär (toparlary gezekleşdirmek bilen). Çagalar bilen ýekelikdäki işler hem göz önüne tutulmalydyr (goşgy, matal ýatlamak we ş.m). Günün dowamynda geçirilmeli işiň görnüşini (köpçülikleýin, toparlaýyn, ýekelikde) terbiýeçiniň özi kesgitlemeli).

Çaganyň sözleşşiniň grammatiki gurluşyny kämilleşdirmek işi yzygiderlilikde alnyp barylmaladyr. Çaganyň sözleşşine diňe bir sapak wagtdan bolman, eýsem onuň gündelik durmuşynda-da gözegçilik edip durmaly. Sapakdan daşary wagtda hem çagalaryň goýberýän grammatiki ýalňyşlyklary düzedilip durulmaly. Terbiýeçi goýberlen ýalňyşy gaýtalaman, onuň dogry görnüşini aýtmaly. Käwagytlar ata-eneleriň ýalňyş sözleşşi çaganyň sözleşşine täsir edýär. Şeýle ýagdaýda terbiýeçi olar bilen gürleşip, edilýän talabyň dogrudygyny düşündirmeli.

Çagalar atlary (suratdaky pretmetleriň atlaryny) birlik-köplük sanda üýtgedip aýdýarlar. Terbiýeçi ilki bilen pretmediň we köp pretmediň nähili atlandyrylýandygyny düşündirýär. Soňra terbiýeçi bilen pretmediň adyny aýdýar ýa-da suratyny görkezýär, çagalar ony köplük sanda aýdýarlar. Atlary (pradmet suratlary) kemlik-söýgülik derejede üýtgedip aýdýarlar. Terbiýeçi ilki bilen pretmeti (uly almany-kiçi almany) görkezýär. Soňra uly-kiçi pretmeti nähili atlandyrmalydygyny düşündirýär. Çagalar terbiýeçiniňki ýaly edip beýleki sözleri (atlary kemlik-söýgülik derejede üýtgedip) aýdýarlar. Atlary ýöňkemede (birlik we köplük sanda) üýtgedip aýdýarlar. Ilki bilen çagalar terbiýeçiniň nusgasy, soňra bolsa ýatdan özlari üýtgedip aýdýarlar.

“Kim owadan sözlem düzer?

- Howa sowap başlandygy sebäpli, durnalar ýyly ýurtlara göçýärler.
- Howanyň sowamagy bilen, ýylyny gowy görýän guşlar ýyly ýurtlara uçup gidýärler we ş.m.

- Ýagyş ýagyandygy sebäpli, ejem saýawanyňy aldy.

Çagalar mazmunly suratlar boýunça eýerjeňli goşma sözlem düzýärler. Terbiýeçi çagalara ugrukdyryjy soraglary ("Näme üçin", "Näme sebäpden?" we ş.m.) berýär. Terbiýeçi sapakdan daşary wagtda-da (irki maşkda, gezelençde we ş.m.) sözleşişniň ses medeniýetini ösdürmeklige üns bermelidir. 5-6 ýaşly çagalarda çeper edebiýata, halk döredijiligine gyzyklanma döretmek, goşgyny labyzly äheňde aýtmak, çeper eseriň mazmunyny özbaşdak, zygydierli gürrüň bermek öwredilmelidir. Çagalara öz ene dilini ýürekden söýmegi, hormatlamagy öwretmek hem möhümdir.

"Böwenjik", "Aldanan möjek", "Ýartygulak", "Akpamyk", "Tilki we geçi", "Ejekejan", "Eşek, horaz we tomzak", "Möjek we ýedi owlak" ýaly ertekiler çeper edebiýata bolan gyzyklanmany ösdürmek bilen çagalaryň sözleşişiniň hem ösmegine ýardam edýär.

Çagalar baglarynda terbiýe bermegiň hemme usullary çaganyň hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösüşini üpjün etmeklige gönükdirilendir, şeýle-de özbaşdaklygy, tutanýerliligi, işjeňligi şahsýete mahsus kemala gelmegine ýardam etmelidir. Bu meseleleriň amala aşmagy üçin dürli terbiýeçilik işlerini kompleksleşýin peýdalanmak zerurdyr. Oýunlar we gyzyklanma çäreleri çagalar bagynda-da, maşgalada-da çaganyň aýrylmaz hemrasydyr. Mekdebe çenli ýaşly çagalar dürli oýunlary oýnamagy gowy görýärler: hereketli didaktiki, döredijilikli oýunlar. Terbiýeçi bu oýunlary çaganyň hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösüşini üpjün etmekde peýdalanyp biler. Oýunlary, esasan, açyk howada geçirmek peýdalydyr.

Oýunlar, gyzyklanma çäreleri, maşklar çagalaryň hereketleniş işjeňligini ösdürýär. Köpçülikleýin oýunlaryň pedagogik gymmaty çagalaryň biri-birine bolan hoşniýetli, dostlukly gatnaşygyny ýola goýýar.

Biri-birinden öwrenmek - bu çaganyň ösüşiniň zerur şertleriniň biridir. Geçirilýän çäreler estetik terbiýäni hem öz içine alýar. Estetiki

terbiýe estetiki döredijiligiň ösüşidir. Her bir çaga öz mümkinçiligine görä, her bir estetiki gymmatlygy döredijidir. Jaý gurmak bilen ol arhitekturlyk ukybyny, surat çekmek, ýasamak bilen çeper nakgaşlyk ukybyny görkezýän bolsa, tans-aýdym bilen meşgul bolup edýän hereketleri - bir söz bilen aýdanyňda, çaganyň çeper döredijiligidir. Çaganyň döredijiligine özbaşdak çeper işjeňlik diýip hem düşünmek bolýar. Sapakdan daşary geçirilýän çäreler şol özbaşdak çeper işjeňligiň döremegine ýol açýar.

Kiçi ýaşly çagalar bilen işlenilende çagalaryň aýdylýan zada düşünmegine üns berilýär. Uly ýaşly çagalaryň özbaşdaklykda sözi üýtgetmegi, täze sözýasamagy, sözlem düzmegi göz önünde tutulýar. Berilýän ýumuşlar çaganyň ýaş aýratynlygyna görä çylşyrymlaşdyrylyp bilner. Mysal üçin, kiçi ýaşly toparda çagalar predmetleri dogry atlandyrmaly bolsa, uly ýaşda eýýäm predmeti toparlamagy we umumylaşdyrmagy başarmalydyr.

Rowaçlygyň ýyly geldi Diýara

*Taryhda açyldy täze bir sahap,
Ýürekden ýer berip gözel hyýala,
Sowgat edip ösüşlerden bihasap,
Rowaçlygyň ýyly geldi Diýara.*

*Aý-günleň meňzine ýylgyryş çayyp,
Bagtyýarlyk döwrüň äleme ýaýyp,
Aýdym bolup şygyr bolup ajaýyp,
Rowaçlygyň ýyly geldi Diýara.*

*Berekede öwrüp yhlaslyň derin,
Rahatlygny diläp Asmanyň-Ýeriň,
Köp bolmagy üçin bagtly günleriň
Rowaçlygyň ýyly geldi Diýara.*

*Döwleti artykdyr niýeti pägiň,
 Buýsançly saklaýar dessurn-däbin,
 Ylymyň-bilimiň giňeldip çägin,
 Rowaçlygyň ýyly geldi Diýara.*

*Mertlik syryn saklar daglar-gaýalar,
 Watan borjun haklan mydam aýalar,
 Her bir işde halallyga daýanyp,
 Rowaçlygyň ýyly geldi Diýara.*

30. Grammatikany özleşdirmäge degişli albom taýýarlamak.

- Grammatikany özleşdirmäge degişli albom taýýarlamak.
- Albomyň ähmiýeti.

Mekdebe çenli bilim we terbiýe çagalar baglarynda maşgala bilen arkalaşykly berilýär.

Çaga daşky dünýä, adamlar we jemgyýet hakynda belli bir düşüňjeler, tejribeler toplan, garaýyşlaryny emele getirip, beýlekiler bilen aragatnaşyga girýär. Şeýlelikde, ol jemgyýetde kesgitli omy tutup, ondaky borçlaryny we hukuklaryny ýerine ýetirýän şahsýete öwrülýär

Şahsýetiň döreýşiniň we ösüşiniň üç ugry bar:

Jemgyýetiň ahlak düzgünlerini öwrenmek (bilmek), kabul etmek we ýerine ýetirmek.

- Bu ugry hem şertli iki bölege bölmek mümkin.
- Jemgyýetiň, milletiň ahlak we özüni alyp baryş düzgünlerini, kada- kanunlaryny, urp-adatlaryny, däplerini özleşdirmek.
- Döwletiň kanunlaryny, düzgünlerini özleşdirmek.
- Bu düzgünler hem şertli üç bölekden ybaratdyr.

- *Hökmany ýerine ýetirilmeli düzgünler.*
- *Gadagan, jemgyýetiň kabul etmeýän düzgünleri.*
- *Ýerine ýetirilmegi mümkin düzgünler.*

Terbiýeçiler. ata-eneler jemgyýetiň, döwletiň ahlak, hukuk düşüňjelerini çaga üçin düşnükli, aň ýeterli derejede durmuşdan we çeper eserlerden alnan gahrymanlaryň mysalynda öwretmeli we olaryň birkemsiz ýerine ýetirilmelidigini düşündirmeli.

Dogry ýerine ýetirilen hereketleri bellemeli, öwmeli, nädogry ýerine ýetirilen düzgünleri sabyrlylyk bilen düşündirmeli, çagany onuň mertebesini kemsitmezden ýazmaly.

Şahsyýetde özüne we jemgyýete peýdaly bilesigelijilikli gyzyklanmalar, watansöýüjilik, ata-enä hormat, borç, jogapkärlik ýaly duýgular kemala getirilýär. Öz-özüne hyzmat, ata-enelerine, ýoldaşlaryna, bütin jemgyýete, döwlete hyzmat etmek meýilleri oýarylýar. Şahsyýetiň Watany goramak we anyk işler arkaly oňa hyzmat etmek, zähmet bilen ýurduň ykdysady we kuwwatlylygyna goşant goşmak ýaly baş islegleriniň düýbi tutulýar.

Şahsyýetiň jemgyýet tarapyndan ýazgarylýan endikleriniň täsirlerinden özünü saklamak, düzgünleri berjaý etmek, duş gelýän kynçylyklara, päsgelçiliklere çydamly bolmak, olara dözümlü, sabyrly garamak, ygtyýarlylyk, erklilik, öz-özünü dolandyryp bilmek ýaly sypatlarynyň esasy tutulýar.

- Bábeklik döwri (0-1 ýaş).
- Irki çagalyk döwri (1-3 ýaş).
- Mekdebe çenli döwür(4-7 ýaş).

Her döwürde çaganyň ýaş aýratynlygyna mahsus umumy alamatlar bolýar:

- Çaganyň jemgyýetde tutýan orny we jemgyýetiň ondan edýän talaplary;
- Çaganyň esasy islegleri we meýilleri, ýagny onuň daşky dünýäden

talaplary;

- Çaganyň esasy işleri;
- Şol bir döwri geçenden soňra onuň aňynda emele gelen täzelikler;
- Çagalaryň ýaşlary boýunça beden we akyl taýdan ösüş aýratynlyklary, ukypdyr başarnyklary;
- Çaganyň ugurlar boýunça höwes, zehini, başarnygy, endigi, ulular her döwre görä, çaganyň ýaşayşyny guramak, onuň isleglerini.

Meyillerini kanagatlandyrmak, oňa medeni durmuşyň gowy taraplaryny öwretmek arkaly şahsyýetiň kemala gelmegini gazanýar.

• Kiçi ýaşly çagalarda sözleşşiň grammatiki gurluşyny kämilleşdirmekde şu aşakdakylar göz önünde tutulýar:

• Atlaryň yzyna söýgülik derejesiniň goşulmasyny goşmak arkaly täze söz ýasamak (Aýna-Aýnajak, jüýje-jüýjejik);

• Atlaryň yzyna san goşulmalaryny goşmak arkaly sözi üýtgetmek (gurjak-gurjaklar, kitap-kitaplar);

• Atlary birlik we köplük sanda ýöňkeme bilen üýtgetmek (meniň kitabym - biziň kitabymyz, seniň kitabyň - siziň kitabyňyz, onuň kitaby - olaryň kitaby);

• Işlikleri zamanda üýtgetmek (Oraz oýnady, Oraz oýnaýar, Oraz oýnar);

• Ýönekeý sözleni düzmek (Aman kitap okaýar) we ş.m.

• Baglanyşykly sözleşiş belli bir mazmuny yzygiderli, oýlanyşykly, grammatiki taýdan dogry aýtmagy aňladýar. Baglanyşykly sözleşiş söz baýlygynyň üstünde işlemekligi (söz baýlygyny artdyrmagy we gepleşikde ulanmagy); sözleşşiň grammatiki gurluşyny kämilleşdirmegi (ýönekeý, ýaýraii, goşna sözlemler bilen öz pikiriňi beýan etmegi); sözleşşiň ses medeniýetini kämilleşdirmegi (aýdyň, arassa, labyzly gürlemegi) hem öz içine alýar.

Sözleşşiň iki görnüşi: dialog (gepleşik) we monolog bize mälimdir. Dialogik sözleşiş iki ýa-da ondan köpräk adamlaryň söhbetdeşligidir Bu çaganyň öz ýaşdaşlary we ulular bilen sözleşiş aragatnaşygyny'

saklamagyň bir görnüşidir.

Dialogik sözleýişde dogry sorag düzüp bilmegi, jogap bermegi, söhbetdeşiň gürrüniň üstüni ýetirmegi, düzetmegi, öz pikiriňi aýtmagy başarmaklyk esasydyr.

Gepleşik arkaly çaganyň işjeňligi artýar.

Gepleşik diňe bir sapakda däl-de, eýsem sapakdan daşarda hem geçirilýär.

Sapak okadylanda, okuwçylar bilen krosword çözmek, tapmaçalara jogap bermek, klasterleri doldurmak, dialog gurmak ýaly gönükmeler işledilse, olar ýerine ýetirilende, interaktiw usullardan we multimedia serişdelerinden giňden peýdalanylsa, oňyn netije berer.

Sapagyň öý işini soramak döwründe, dürli usullardan peýdalanmak arkaly, okuwçylaryň sapagy özleşdirişlerini anyklamak bolar.

*Ýagyş ýagara geldi,
Saman suwara geldi.
Heýjanelek, janelek,
Çagalar oýnara geldi*

*Ös, saçym, ös,
Ösmeseň bes
Atyma duşak
Bilime guşak*

Hödürlenjek ýumuşlaryň şertlerini slaýtlarda taýýarlamak, sapagy tehniki taýdan üpjün etmek bilen bir hatarda, çagalaryň ýumuşlara aýdyň düşünmeklerine mümkinçilik döreder. Ertekiler geçilende bolsa, olary çagalara ses berdirmek arkaly sahnalaşdyrmak hem bolar.

31. Çagalara sesler barada düşünje bermek.

- *Sesleri dogry aýdylyp bilmegi öwretmegiň ýollary.*
- *Terbiýeçiniň sesleri öwretmekde ulanylýan usullary.*

Sözleýiş dili islendik dili esasynda hasyl edýär. Sözleýişde sözleýiş agzalaryny endik boýunça hereket etdirmeli. Şonuň netijesinde zerur bolan ses hasyl bolýar. Sözleýiş agzalarynyň hereketini ses çykarman pikir edilende ýa-da bir zat okalanda dodaklaryň gymyldamagyna agyz açylyp ýumulşyny görmek bolýar. Söz agzyň hereketini owaz goşulsa onda şonuň netijesinde ses emele gelyär. Sesler bolsa sözleýiş birliklerini emele getirýär. Ses sözüň iň kiçi birliginde dil öwrenmek sesden başlanýar. Sesiň diňe özi sözleýiş emele getirip bilmeýär. Munuň üçin sesler diliň beýleki dil serişdeleri kömege gelmeli (basym sähinme äheň) şolaryň gatnaşmagy ýagny bilelikde aýdylmagy sözleýişniň hasyl bolýar sähinme jüledäki arakesmeleridir. Äheň aýdylýan pikiriniň many aňladýan bölekleri (sözi-sözlemi) biri-birinden tapawutlandyrmaga we birleşdirmäge hyzmat edýär.

Aýdylşyň tizlik derejesi ýa-da depgini aýrylmaz bölegidir. Çalt depgi bilen aýtmak sözleýişni häsiýetli boýar. Has yuwaş geplemek gorkýan bir zatdan heder edýän adamyň sözleýişine mahsusdyr. Tenler (ten) esasy heňe goşulýar goşmaça ses öwüşgünleridir. Gepleşikde ulanylýan sesler iki topara bölünýär.

- Çekimli sesler.
- Çekimsiz sesler.

Sözleýiş medeniýeti - bu diliň ähli ugurlaryny (ses aýdyşy, labyzly äheňi, söz baýlygyny, sözleýişni grammatik gurluşyny) dogry ulanmagy başarmaklykdyr.

Sözleýişniň ses medeniýeti sözleýiş medeniýetiniň bir bölegidir. Gepleýiş organlaryny hereketlendirip sesi çykarmak işi örän kyn we

dowamly. Mekdebe çenli ýaşly çagalar ony töweregindäki adamlar bilen gürleşenlerinde öwrenýärler. Eger-de çagalar kadalaýyk, dogry gepleýän adamlaryň.

Arasynda ösüp kemala gelse, olaryň dogry sözleýşi özleşdirmegi örän aňsat bolýar. Munuň tersine nädogry sözleýşi diňlese, olaryň dogry geplemegi kynlaşýar. Çagalar bagyndan mekdebe barýan çagalaryň sözleýiş dili kämilleşen bolmalydyr. Ene dilini öwretmegiň esasy meseleleriniň biri hem arassa we dogry ses aýdyşy terbiýelemekdir. Sözdäki sesleri dogry aýtmaklyk sowaty oňat özleşdirmegiň esasy bolup durýar. Çagalar 5 ýaşynyň soňunda arassa gepläp bilýärler. Çagalar bagynda terbiýelenýän çagalar ýedi ýaşyna ýetende okamagy we ýazmagy öwrenip başlanda arassa dogry geplemegi özleşdirmelidirler.

Mekdepde ses aýdyşy bozulan çagalar, köplenç ýagdaýda, bilim almakda kynçylyk çekip, gowşak okaýan çagalaryň hatarynda bolýarlar.

Käbir ýagdaýlarda baş-alty ýaşly çagalar ene dilindäki sesleri dogry aýtsalar-da, aýdyň, dürs gürlemeýärler. Munuň sebäbi olaryň örän çala, haýal ýa-da çalt gürlemegindedir. Olar howlугyp diňe bir sesleri däl, eýsem bogunlary hem goýberip gürleýärler. Kem-kemden, belli biryzygiderlilikde düşnükli. aýdyň ses aýdyşy öwretmeklik çagalar bagynda sözleýşiň ses medeniýetini terbiýelemegiň esas' meselesi bolup durýar.

Çagada dogry sözleýiş medeniýetini terbiýelemekde terbiýeçiniň täsiri örän uludyr.

Terbiýeçi çagalara gepleşikde dogry dem almagy, ene dilindäki hemme sesleri, sözleri dogry, aýdyň aýtmagy, howlukman labyzly gürlemegi öwredýär.

Şol bir wagtda terbiýeçiler dogry ses aýdyşy kämilleşdirmekde käbir dil düzedişlik usullary ondan peýdalanyp bilerler.

Sözleýşiň ses medeniýetini terbiýelemek beýleki ugurlary (söz baýlygy, sözleýşiň grammatik gurluşy, baglanyşykly sözleýiş) ösdürmek bilen birlikde amala aşyrylýar.

Sözleýşiň ses medeniýetini terbiýelemek ene dilindäki sesleriň artikulyasiýasyny dogry özleşdirmegi, sesleri dogry aýtmagy, sözleri we sözlemleri düşnükli we aýdyň sözlemegi, gepleşikde dogry dem almagy, sesiň güýjüni (çala-ýuwaş, batly) ýeterlik derejede ulanylmagy başarnagy, kadaly depginde (tempde), labyzly gürlemegi öz içine alýar.

Çagalarda dogry sözleýşi terbiýelemekde terbiýeçi şu aşakdaky meselelere üns bermelidir:

- Sözleýşi, eşidişini ýuwaş-ýuwaşdan terbiýelemek (ses belentligindäki eşidiş, eşidiş ünsüligi, sesi tapawutlandyryp eşitmegi, sözleýşiň depginini we sazlaşygyny kabul edişini ösdürmek).

- Dogry ses aýdyşy kämilleşdirmek: çagalara ene dilindäki hemme sesleri dogry aýtmagy öwretmek; artikulyasion aparatyny (gep agzalaryny) ösdürmek; kadaly dem alşy türgenleşdirmek; her bir sesi, sözi, sözlemi dogry we aýdyň aýtmagy (oňat diksiýany) terbiýelemek; kadaly depginde sözlemegi (sözleri, sözlemleri haýallatman, çaltlaşdýrman) kämilleşdirmek.

- Ene diliniň orfoepiýasynyň kadalaryna laýyklykda edebi dilinde sözleri aýtmagy öwretmek.

- Labyzly sözleýşi terbiýelemek (sözleýişde gerekli ýerinde säginmek, sazlaşykly, belli bir depginde gürlemek arkaly öz pikirlerini dogry beýan etmegi öwretmek).

Terbiýeçide sözleýiş dilindäki esasy kemçilikler (sözün burna salyp aýdylmagy, sakawlama) barada düşünje bolmalydyr kemçiligiň öz wagtynda yüze çykarylyp, çaganyň dil düzediş mugallymyna ugradylmagy' dogry sözleýşi kämilleşdirmäge kömek edýär.

Mekdebe taýýarlanylş toparynda sowat öwretmek sapagy boýunça çagalary Sözün ses gurluşy bilen tanyşdyrmak esasy wezipeleriň biridir. Uly ýaşly topardaky çagalarda hem sözün ses gurluşy barada ilkinji düşüňjeleri bolmalydyr, sebäbi sözün ses boýunça derňewi öwretmegiň

öz yzygiderliligi bozulmaly dällir.

Sözi ses boýunça derňemeklik sesiň sözdäki ornuny, gurluşyny kesgitlemegiň öz içine alýar. Sözdäki sesler bilen çagalar eýýäm orta toparda goşgularyň, ýomaklaryň üsti bilen tanyşýarlar. Sözleýişi ösdürmek sapagynda çagalar sözlem ses boýunça aýdylyş tertibini (çalt, haýal, uzyn, gysga, gaty, ýuwaş) öwrenýärler. Bu hem çagalara ses boýunça sözleri derňemäge ýardam edýär.

Ilki bilen çagalara ses barada düşünje bermeli. Bir predmet bilen stoluň üstüne ursak ses eşdilýär, saz guralyndan hem ses çykýar. Biz gepleşýäris, ol birnäçe seslerden ybaratdyr.

Sözleýiş medenýeti - bu dilin ähli ugurlaryny (ses aýdyşy, labyzly äheňi, söz baýlygyny, sözleýiş grammatik gurluşyny) dogry ulanmagy başarmaklykdyr.

Sözleýişň ses medeniýeti, sözleýiş medenýetiniň bir bölegidir. Gepleýiş organlaryny hereketlendirip ses çykarmak işi örän kyn we dowamly. Mekdebe çenli ýaşly çagalar ony töweregidäki adamlar bilen gürleşenlerinde öwrenýärler. Egerde çagalar kada laýyk, dogry gepleýän adamlaryň arasynda ösüp kemala gelse, olaryň dogry sözleýişi özleşdirmegi örän aňsat bolýar. Munuň tersine nädogry sözleýişi diňlese, olaryň dogry geplemegi kynlaşýar. Çagalar bagyndan mekdebe barýan çagalaryň sözleýiş dili kämilleşen bolmalydyr. Ene dilini öwretmegiň esasy meseleleriniň biri ham arassa we dogry ses aýdyşy terbiýelemekdir. Sözdäki sesleri dogry aýtmaklyk sowaty oňat özleşdirmegiň esasy bolup durýar. Çagalar 5 ýaşynyň soňunda arassa gepläp bilýärler. Çagalar bagynda terbiýelenýän çagalar ýedi ýaşyna ýetende okamagy we ýazmagy öwrenip başlanda arassa dogry geplemegi özleşdirmelidirler.

Mekdepde ses aýdylyşy bozulan çagalar, köplenç, ýagdaýda, bilim almakda kynçylyk çekip, gowşak okaýan çagalaryň hatarynda bolýarlar.

Sözleýişň ses medeniýetini terbiýelemek ene dilindäki sesleriň artikulyasiýasyny dogry özleşdirmegi, sesleri dogry aýtmagy, sözleri we sözlemleri düşünikli we aýdyň sözlemegi, gepleşikde dogry dem

aýtmagy, sesiň güýjini (çala-ýuwaş, batly) ýeterlik derejede ulanmagy başarmagy, kadaly depginde (tempde), labyzly gürlemegi öz içine alýar.

32. Sesleri dogry aýdylyp bilmegi öwretmegiň ýollaryny öwretmek.

- *Çagalaryň sesleri dogry aýdyp bilmegi.*
- *Sesleriň aýratynlyklary.*

Terbiýeçi çagalara sesleri dogry aýtmaklygy öwretmelidir, gerek bolan ýagdaýynda sözleýşi kemçilikli çagalary ýöriteleşdirilen çagalar edarasyna ugratmalydyr

Artikulyasion apparat (gep agzalary)- ses aýtmaklygyň esasy bolup durýar Sesler agyz boşlugynda emele gelmek bilen dodagyň, diliň, aşaky äniň, ýumşak kentlewügiň, kiçi diliň hereketlerine baglydyr. Artikulyasion apparatyndaky kemçilikler (dilasty sapajygyft gysgalygy, dişleriň gysylmagynyň nädogrulygy, kentlewügiň beter ýokarda ýa-da dar bolmagy we ş m) ýa-da olar şu hereketleriniň ýeterlik derejede kamilleşmändigi (diliň, dodagyň az hereketliligi) sesiň nädogry aýdylmagyna eltýär.

Terbiýeçiniň esasy etmeli işleri:

- Diliň hereketini ösdürmek (dili inçeltmegi, ýazgyn görnüşde saklamagy, ýokarky dişleriň arasynda saklamagy we ş.m öwretmeli);
 - Dodagyň hereketini ösdiirmek (dodagy öiie uzatmagy, tegelemegi we ş.m öwretmeli);
 - Aşaky äni belli bir ýagdaýda saklamagy başarmagy öwretmek
- Mekdebe taýýarlyk toparada sözleýşinde kemçiligi bolan çagalar az hem bolsa, sözleýşiň ses taýdan dogry aýdylyşynyň üstünde işlemegi dowam etdirmelidir: çagalarda aýdyň, labyzly sözleýşi ösdürmeklige,

sesiň güýjüni sazlaşdyrmagy başarmaklyga üns bermeli Munuň üçin aýdym, goşgy bilen baglanyşykly hereketli oýunlary, ses eşidişini ösdürmek, howa akymyny kämilleşdirmek üçin geçirilýän öwrediji oýunlary, ýaňyltmaçlary ulanmaklygyň ähm iýeti uldyr.

Sözleriň aýdylyşyny ýoýmazdan ýaňyltmaçlary haýallyk bilen köpçülikleýin ýa-da ýekelikde-de aýtsaň bolar

Ýaňyltmajy ilki bilen terbiýeçi dürs aýdyň düşnükli edip aýdýar Soňra çagalar ilki köplük bolup, soňra toparlaýyn, ýekelikde gaýtalaýarlar.Ýaňyltmajy aýtmagy başarandan soň, ony seslerini üýtgedip (pyşyrdap, haýal, batly, çalt) aýdýarlar

Çaganyň ses medeniýetini ösdürek boýunça ýokarda aýdylýan usullary peýdalanmak oňat netije berýär Bu usullar dogry alnyp barlanda, mekdebe çenli ýaşda çagalar sesleri dogry aýdyp bilýärler. Eger-de 5-6 ýaşly çaga käbir sesleri dogry aýdyp bilmese, onuň bilen aýratyn iş geçirmeli. Aýratynlykda geçirilýän işiň yzygiderligi şeýle: ilki bilen terbiýeçi sesi aýdanda çaganyň ses apparatynyň hereketine ünsli seretmegini, aýdylýan sesi ünsli diňläp. soňra ony gaýtalamagasyňanyşmagyny talap edýär. Haçan-da çaga sesi dogry aýdyp başlanda, terbiýeçi şol sesi başga sesler bilen birlikde, şeýle-de şol sese degişli sözleri, goşgulary berýär, ýörite saýlanyp alnan suratlar boýunça gürrüň etdirýär. Eger-de bu işler öz netijesini bermese, çagany logopede (dil düzediş mugallymyna) görkezmelidir

Sözleýşiň ses medeniýetini terbiýelemek işi ene diliniň äli sapaklarynda- da göz önünde tutulýar Terbiýeçi sapakda surat boýunça işläinde çagalaryň söz baýlygyny artdyrmak, baglanyşy'kly sözleýşi ösdürmek bilen bir hatarda oňat diksiýany-da terbiýeleýär Beýleki sapaklarda hem eşidiş ünsüliligine, kadaly dent alşa. sesiň dogry aýdylmagyna, labyzlylyga üns berilýär.

Sözleýşiň ses medeniýetini terbiýelemekde saz sapaklarynyň äluniýeti uludyr Çaganyň sazy diňlemegi. saza goşulyp hereket etmegi çaganyň eşidiş ünsüliligini, sözleýşiň kadaly dem alşyny, depginini,

labyzlylygy ösdürýär.

Terbiýeçi sapakdan daşary wagtda-da (irki maşkda, gezelençde we ş.m) sözleýşiň ses medeniýetini ösdürmeklige üns bermelidir.

Mekdebe taýýarlyk toparda sözleýşinde kemçiligi bolan çagalar az hem bolsa, sözleýşiň ses taýdan dogry aýdylyşynyň üstünde işlemegi dowam etdirmelidir: çagalarda aýdyň, labyzly sözleýşi ösdürmeklige, sesiň güýjüni sazlaşdyrmagy başarmaklyga üns bermeli Munuň üçin aýdym, goşgy bilen baglanyşykly hereketli oýunlary, ses eşidişini ösdürmek, howa akymyny kämilleşdirmek üçin geçirilýän öwrediji oýunlary, ýaňyltmaçlary ulanmaklygyň ähmiýeti ulydyr.

Terbiýeçi sapaklarda çaganyň sözleýiş aparatyny türgenleşdirmek we ses aýdyşyny ösdürmek boýunça oýunlar geçirýär

Şu maksat bilen sapaklarda eşidişi ösdürmek boýunça ýörite oýunlar oýnalýar.

“Kim aýytdy” ovnv. Topardan bir çaga öňe çykyp durýar Terbiýeçi öňde duran çaga gözünü ýummagy ýa-da beýleki çagalara tarap tersine öwrülip durmagy tabşyrýar Terbiýeçiniň görkezmegi boýunça toparyň çagalaryndan biri öňe saýlanan çaganyň adyny tutýar, öňde duran kimiň öz adyny tutandygyny bilmeli.

Eger-de çaga artikulyasion maşklary dogry ýerine ýetirse, dilini gerekli ýagdaýda dogry saklap bilse, howa akymy güýçli, uzak bolsa, onda aýdyp bilmeýän ýa-da nädogry aýdýan sesini düzetmeklige geçilýär.

Şeýlelikde, dogry ses aýdylyşyny kämilleşdirmek: çagalara ene dilindäki hemme sesleri dogry aýtmagy öwretmekden; sözleýiş agzalaryny ösdürmekden; kadaly dem alşy türgenleşdirmekden her bir sesi, sözi, sözlemi dogry we aýdyň aýtmagy (labyzlylygy) öwretmekden, kadaly depginde sözlemegi (sözleri, sözlemleri aýtmagy, çaltlaşdyrman) kämilleşdirmekden ybaratdyr.

Ene dilindäki sesleri dogry aýtmak çagalar bagynda doly derejede ösenligi, kadaly sözleýiş dem alşynyň bolmagy, oňat sözleýiş eşidişi sesleri dogry aýtmak esasy bolup durýar.

Ses aýdylşynyň bozulmagy sözleýişň apparatynda kemçiligiň (gaty we ýumşak kentlewügiň aýyk bölünen) bolmagy, dil asty sapajygyň gysga bolmagy gep agzalarynyň hereketiniň, sesi tapawutlandyryp eşitmekliginiň ýeterlik derejede ösenligine bagly bolýar.

Arkadagym bar

*Belent bolsun mertebäň,
Adyň dolsun äleme.
Siz nurana Gün bolup,
Nur saçýaňyz ilime.*

*Türkmenistan Diýarda
Bir bagtyýar çagym bar.
“Döwlet adam üçindir!”
Diýýän Arkadagym bar.*

*Beyik-beyik binalaň
Göge düşýär ýalkymy.
Bagtyýarlyk döwrümüz
Galkyndyrýar halkymy.*

33. Sözleşyň ses medeniýetini öwretmek barada düşünje.

- *Medenýetdillik sözleşyň bir görnüşidir.*
- *Çeper sözlüligi öwretmek.*

Terbiýeçi her bir çaganyň sesleri aýdyşynyň öz aýratynlyklaryny bilmelidir

Terbiýeçi ertirlikden öň ýa-da günün ikinji ýarymynda, haçan-da toparda çaga az bolan wagtynda çaga bilen aýratynlykda gürründeş bolanda çagalaryň ses aýdyşyny barlaýar.

Belli bir çekimsiz sesiň sözün dürli ýerinde (başynda, ortasynda, ahyrynda) gelen sözleri ulanmak arkaly çagalaryň ses aýdyşy barlanylýar. Meselem: “Ş” sesli sözlere mysallar

Şa

- *şagal*
- *ýowşan*
- *şah*
- *şaha*
- *şaly*

Şo

- *şor*

Şy

- *bagşy*
- *şygyrş*
- *ýaşyl*
- *şyşyk*
- *şypbyk*

Şü

- şüle

Şä

- şäher

Şö

- şöhle

Şi

- şir
- şitil
- işik
- pişik
- käşir

Şe

- şemal
- şeker
- eşek
- çebşek
- çüýşe

Iş

- diş
- işçi
- çebiş

äş

- bāş

Üş

- köwüş

Öş

- döş

Terbiýeçi surat görkezip, çagadan suratda görkezilen zadyň adyny aýtmaklygyny sorayar. Eger-de çaga bilme, terbiýeçiniň özi aýdyp, soňra çaga gaýtalaýar.

Kiçi ýaşly topardaky çagalara adamyň beden agzalaryny aýtdyrmak bilen, çaganyň ses aýdyşyny barlamak bolar (el, ayak, burun, barmak, dyrnak, kirpik we ş m).

Ses aýdyşyny barlamak çaga bilen gürrüň geçirmek, kiçi ýaşly çagalara bilen bolsa oyun görnüşinde amala aşyrylýar.

Topardaky hemme çagalaryň ses aýdyşy okuw ýylynyň başynda barlanylýar. Birinji gezekde barlanylanda ses aýdyşynda kemçiligi bolan çagalara ýylyň dowamynda barlanylýar.

Çaganyň ses medenýetini ösdünnek boýunça ýokarda aýdylýan usullary peýdalanmak oňat netije berýär Bu usullar dogry alnyp barlanda, mekdebe çenli ýaşda çagalara sesleri dogry aýdyp bilýärler. Eger-de 5-6 ýaşly çaga käbir sesleri dogry aýdyp bilme, onuň bilen aýratyn iş

geçirmeli. Aýratynlykda geçirilýän işiň yzygiderligi şeýle: ilki bilen terbiýeçi sesi aýdanda çaganyň ses apparatynyň hereketine ünsli seretmegini, aýdylýan sesi ünsli diňläp. soňra ony gaýtalamagasyňanyşmagyny talap edýär. Haçan-da çaga sesi dogry aýdyp başlanda, terbiýeçi şol sesi başga sesler bilen birlikde, şeýle-de şol sese degişli sözleri, goşgulary berýär, ýörite saýlanyp alnan suratlar boýunça gürrüň etdirýär. Eger-de bu işler öz netijesini bermese, çagany logopede (dil düzediş mugallymyna) görkezmelidir

Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemek işi ene diliniň ähli sapaklarynda- da göz önünde tutulýar Terbiýeçi sapakda surat boýunça işlände çagalaryň söz baýlygyny artdyrmak, baglanyşy'kly sözleşşi ösdürmek bilen bir hatarda oňat diksiýany-da terbiýeleýär Beýleki sapaklarda hem eşidiş ünsüligine, kadaly dem alşa sesiň dogry aýdylmagyna, labyzlylyga üns berilýär.

Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemekde saz sapaklarynyň äluniýeti uludyr Çaganyň sazy diňlemegi. saza goşuly p hereket etmegi çaganyň eşidiş ünsüligini, sözleşşiň kadaly dem alşyny, depginini, labyzlylygy ösdürýär.

Terbiýeçi sapakdan daşary wagtda-da (irki maşkda, gezelençde we ş.m) sözleşşiň ses medeniýetini ösdürmeklige üns bermelidir.

Sözleşşiň ses medeniýeti bu aýdylýan pikirň mazmunyna görä sözleşşiň hemme talaplaryny berjaý edip beýan etmekdir, ýagny hemme sesleri ýerli-ýerinde goýup, intenasiýa boýunça hem-de grammatikanyň hemme talaplaryny berjaý etmegine aýdylýar. Terbiýeçiniň önünde durýan ilkinji wezipeleriň biri çaga dil çykyp başlandan aýdýan sözlerini dogry aýtmagy, ýagny hemme sesleri ýerli-ýerinde öz aýdylýş basymy boýunça çaga ilkiden nädogry öwrenip gitse, soň hem şoňa öwrenip gidýär. Meselem: şu wagta çenli köp adamlar, mugallym sözüni basymy boýunça dogry aýtmagy başarmaýarlar. Sözleşşiň ses medeniýeti diýlende, diňe gepleşikdäki hemme sesleri dogry aýdyp bilmek däl, oňa düşnükli, howlukman intonasiýa boýunça gürrüň etmek degişlidir.

Ýañy dil çykyp ugran çagalar gepleşikdäki käbir sesleri (r, s, ş, ž we ş.m.) dogry aýdyp bilmeýärler. Olar bilen ýörite iş geçirilýär. Gerek bolsa dil düzedişe ýüz tutulýar. Durmuşda käbir çagalar öz pikirlerini beýan etjek bolup, örän howlугyp gepleýärler. Netijede olar pikirlerini dogry aýdyp bilmän sakynýarlar. Çagalaryň sakynyp geplemekleriniň başga sebäpleri hem bardyr. Ol kelle beýniniň işi bilen baglanyşyklydyr. Munuň ýaly çagalar bilen ýörite dil düzedijilere, lukmanlar bilen iş salyşýarlar.

Durmuşda çagalarda, ulularda aýdylýan pikiri (sözlemi) soňuna degişli äheňinde aýtmaýarlar, ýagny olar sözlemiň soňky sözlerini iýip, galýarlar. Bu işlerini düzetmek sözleýşiň ses medeniýetine degişlidir.

Durmuşda çagalar bir zady gürrüň edenlerinde dem almaly yerlerini doly bilmeýärler, käbir pikirleri bir demde aýtjak bolýarlar. Netijede käbir sesler, sözler eşidilmän galýar. Soňra sözlemiň manysy ýitýär, äheňi bölünýär.

Çagalara ses medeniýetini öwretmek üçin olara aýdylýan sözleri, sesleri gowy eşitmekligi, ünsli bolmaklygy öwretmeli.

Çagalaryň hemmetaraplaýyn ösüşi dowam edýär. Çaganyň ses çykaranynda käbir sesleri aýtmagynda özbaşdaklyk peýda bolýar. 3,4 aýlyk çaga bogazdan peýdalanylýan ses çykarýar. 5 aýlykda uzyn çekimli sesleri aýdyp başlaýar. A-a-a, u-u-u ... 5-6 aýlykda bölek-bölek bogunlary aýdyp bilýär. Meselem, bi-bi-bi, ma-ma.

Terbiýeçi çaganyň sözleýşi, esasan hem, sözdäki sesi çalt we dogry kabul etmegi üçin ses eşidişini ösdürýär.

Gepleýiş sesini ösdürmekde öwrediji oýunlaryň ähmiýeti uludyr.

Gepleýäne seretmän diňe pyşyrdyny eşitmek.

Bu oýunlar (“Men näme didim, hany bil?”) sözleri dürs, dogry aýdyp bilýän çaga ýa-da terbiýeçi tarapdan geçirilip bilner. Çagyrylan çaga terbiýeçiniň aýdanyny gaýtalaýar.

Şeýle oýunlary geçirmek üçin sözler saýlanyp aýlanda şulara dürs üns bermeli:

- Sözüň manysy çagalara tanyş bolmaly.
- Ýönekeýden çylşyrymlaşdyrmaklyga geçmeli.

Gepleşäniň kimdigini görmän, kimdigini tanamak boýunça geçirilýän oýunlar(“Kim çagyryr?”, “Kim adyňy aýtdy?”) hem çaganyň eşidiş ünsüliligini ösdürmäge ýardam edýär.

Fonematik eşidiş (sesi tapawutlandyryp eşitmegi)-bu bir sesi beýleki sesden tapawutlandyrmak ukybydyr. Şoň esasynda-da sözler manysy boýunça bir-birden tapawutlandyrylýar (ot-at, meýdan-Merdan, daş-diş).

Sözleşşiň depgini we sazlaşygyny kabul etmek- bu sözi dogry eşidip, sözüň bogun gurluşyny belli bir depginde sazlaşykly aýtmagy başarmak.

Sözleşşiň eşidişiniň oňat ösenligi sesiň, sözüň, sözlemiň aýdyň, dogry aýdylmagyna, şeýle-de sözüň sazlaşykly, belli bir depginde aýdylmagyna ýardam edýär.

Ene dilindäki sesleri dogry aýtmak çagalar bagynda doly derejede kämilleşdirilýär. Çaganyň gep agzalarynyň hereketiniň ýeterlik derejede ösenligi, kadaly sözleşiş dem alyşynyň bolmagy, oňat sözleşiş eşidiş-sesleri ogry aýtmagyň esasy bolup durýar.

Ses aýdylyşynyň bozulmagy sözleşiş apparatynda kemçiligiň gaty we ýumşak kentlewügiň açyk (bölünen) bolmagy, dil asty sapajygyň gysga bolmagy gep agzalaryny hereketiniň, sesi tapawutlandyryp eşitmekligiň ýeterlik derejede ösmedigine bagly bolýar.

34. Çagalara sesleri dogry aýdyp bilmegi öwretmek baradaky meşgullanmanyň gurluşy.

- *Çagalara sesleri dogry aýdyp bilmegi öwretmek*
- *Sesleri dogry aýdyp bilmekde guralýan sapaklar.*

-Hormatly Prezidentimiz:

Türkmen ýaşlarynyň daşary ýurt dillerini kämil derejede bilmekleri üçin yzygiderli tagalla edýär. Bu ugurda ýörite “Türkmenistanda daşary ýurt dilleri okatmagy kämilleşdirmegiň konsepiýasy” kabul edildi. Bu möhüm ähmiýetli resminamada kesgitlenen wezipeleri okuw işinde amal edip, okatmagyň innawasion usullaryndan peýdalanýarys we okuwçylara berilýän bilimiň hilini yzygiderli ýokarlandyryarys.

Çagalaryň sözleşşiniň ösüşiniň ýaş aýratynlygyny göz önüne tutup, ses medeniýetini 3 etapda bölmek bolar:

1 ýaş 6 aýdan 3 ýaşa çenli döwri öz içine alýar, bu döwürde çaganyň gündeke ulanýan sözlügi çalt depginde ösýär. Çaga aýdylýan sözi öýkünmek arkaly gaýtalamaga synanyşýar. Sözleşşiň ses medeniýetini terbiýelemek işi, esasan hem, ses meňzetmelerini ulanmak arkaly amala aşyrylýar.

Bu etapda terbiýeçi aýtmasy aňsat bolan sesleri berkidip, sözüň dogry we aýdyň aýdylmagyna-da üns berýär. Munda gaýtalamak usuly ulanylýar: terbiýeçi ses meňzetmelerini, sözleri aýdýar, çagalar gaýtalaýarlar. Oýnawaçlaryň, suratlaryň ulanylmagy' uly ähmiýete eýedir.

3 ýaşdan 5 ýaşa çenli aralygy öz içine alýar. Bu ýaşda çagalarda sözleriň fonetik we morfologik taýdan gurluşy kämilleşär. Ýşgalaň sonorly sesleri dogry aýtmak üçin gep agzalarynyň ýerine ýetirmesi has kyn bolan hereketleriň üstünde işlemek işi dowam etdirilýär. Terbiýeçiniň

sözleýşi çaga üçin nusga bolup, goşgy, tapmaça öwrenmeklige, gürrüň, dürli görnüşli öwrediji oýunlary geçirmeklige üns berilýär.

5 ýaşdan 7 ýaşa çenli aralygy öz içine alýar (uly we mekdebe taýýarlaýyş toparlar), ýagny sözleýişdäki sesiň doly kämiUeşýän döwrüdür. Terbiýeçi çaganyň aýdylyşy boýunça golaý bolan sesleri tapawutlandyryp eşitmeklerine üns bemteli Bu etapda öwrediji oyunlar, giirrüň bennek, aýdyp bennek, ýat tutmak we beýleki usullardan peýdalanmak bolar Sözleýişniň ses medeniýetini terbiýeleniekde her çaganyň sözleýiş ösişiniň aýrat\nlyg\na- da üns berilmelidir.

I ýaş 6 aýlykdan 3 ýaşa çenli çagalaryň sözleýişiniň ses medeniýetini terbiýelemek (I etap.) Bir ýarym ýaşdan 3 ýaşa çenli aralykda çagalaryň sözleýişe düşünmegi, söz baýly'gynyň artmagy çalt depginde bolup, sözleriň gurluşy kämilleşip başlaýar Olar ilki ses düzümlerini, sözleri, soňra bolsa ýönekeýje sözlemleri, sadaja goşgulary goşulyp bilýärler. Eger çaga 2 ýaşynda 2-3 sözden ybarat bolan sözlemleri aýdyp bilýän bolsa, 3 ýaşynyň ahyrynda 3-5 sözden ybarat sözlemleri düzärler. Bu döwürde diňe bir ulular bilen däl, eýsem deň-duşlary bilen hem özara gürlleşip bilýärler.

Bu döwürde çagalaryň sozleýişiniň ses ugurlary hem ösýär. (artikulýasion apparatynyň, ses aýdyşyň. eşidiş ünsüliginiň ösmegi) Çagalaryň sözleýişiniň gowy, dogry, aýdyň, labyzly bolmagy üçin olaryň irki ýaşyndan başlap sözleýişiniň ses medeniýetini terbiýelemek zerurdyr.

Sözleýişniň ses medeniýetini kämilleşdirmeklik ulularyň çagalar bilen hemişe, yzy'giderli gürründeş bolup durmagyna baglydyr. Çaganyň sesi dogry kabul etmekligini, gep agzalarynyň hereketini ösdürmek, berkitmek bu etapyň esasy wezipesidir.

Munda belli bir sesleriň topary, esasanam ýönekeýje ses toparlary alynýar: çekimliler (a, u, o, /) dodak (/). h, m, m\J), yzky kentlewük (k, g, h), dil uýy-diş düýbi (/, d. //). 2 ýaşdan soň artikulýasiýasy boýunça has çylşyrymly ses toparlary alynýar (r, y, f, ç). Ýöne 3 ýaşly çaganyň sesleri dogry aýtmagy hökmany däl Sesleri dogry aýtmaklyk ýuwaş- ýuwaşdan,

sapaklar yzygiderli geçirilende 5-6 ýaşda amala aşyrylýar.

Sesi dogry aýtmakda ulanylýan ses meňzetmeleri çaganyň ýaşyna görä çylşyrymlaşdyrylýar. Terbiýeçi gerekli bolan ses meňzetmelerini oýunlarda, goşgulara, hekaýalarda ulanmagy başarmalydyr.

Terbiýeçi möjegini, atyň, geçiniň suratyny görkezip, haýwanlaryň berýän seslerini aýdýar, çagalar ses meňzetmelerini gaýtalaýarlar. Bu ses meňzetmeleriniň ýuwaş-batly edip gaýtalanmagy sesiň güýjüniň kadalaşmagyna-da kömek edýär.

3-5 ýaşly çagalaryii sözleşşiniň ses inedeniýetini ösdiirniek (II etap) Çagalaryň sözleşşi 3-5 ýaşaralygynda hem ösmegini dowam etdirýär. Bu ýaşda çagalaryň sözlügi artyp, kämilleşýär Çagalar sözleri manysyna görä ulanýarlar. Olar sözleşşi grammatik taýdan dogn ulanyp. uly bolmad>'k ertekileri, gümiňleri we suratlary belli biryz>'giderlilikde, oýianyşykly gürrüň berip başlaýarlar. Çagalaröz ene diliniň köp seslerini, sözleri, sözlemleri aýdyň aýdyp, öz sözleşiş depginine üns berip başlaýarlar.

Eger 3 ýaşyndaky çaga käbir sesleri (z, ş, ž, r. ç) ýeterlik derejede dogry aýdyp bilmeseler. şol sesleri berkidip başlamaly däl, sebäbi entek ýeterlik derejede dogry aýdylmaýan sesleriň şol ýagdaýda berkemegi mümkin.

Sesi dogry aýtmaklyk gep agzalaryny sesi dogry aýtmaklyga taýýarlamagy, aýratynlykda aýdylýan sesi kesgitlemegi, şol sesi beýleki seslerden tapawutlandyrmagy, dogry aýdylýan sesi sözde, sözlemde berkitmegi öz içine alýar.

Çaga gep agzalarynyň hereketini aýnada görmek bilen, hereketi ýerine ýetirende olaryň dogry ýerleşişini hem duýmalydyrlar.

Köpçülikleýin oýunlaryň pedagogik gymmatlygy çagalaryň biri-birine bolan hoşniýetli, dostlukly gatnaşygyny ýola goýýanlygydyr. Biri-birinden öwrenmek - bu çaganyň ösüşiniň zerur şertleriniň biridir. Çaganyň daş-töwerek bilen tanyşlygyny toparyň içinde-de, bagyň

meýdançasýnda- da ýa-da ondan daşary hem geçirmek bolar. Gezelenç munuň özi daş- töwerek bilen tanyşdyrmak, gőzelligi görüp, duýup bilmek endigini edinmekdir. Gőzelligi görmek her adamda birhili bolýar. Käbir adamyň şolbada gőzüne ilýär, käbir adam bolsa şol bir zady diňe aýdylandan soň görüp, duýup galýar. Gőzellikler, geň-enaýy zatlarçaganyjoşduryar, sözleşşini has hem işjeňleşdirýär, çünki çagalar gőren zatlaryna öýkünmegi gowy görýärler, biri guşjagaza öýkünse, başga biri pişige öýkünýär. Daş-töwereginiň gőzelligi çagada ýakymly duýgyny döredýär.

Çaga sözleşşi onuň daşgy durmuşy bilen bagly bolup, üç funksiýany ýerine ýetirýär.

Daşgy dünýäniň hadysalary hakyndaky bilimler, göz önüne getirmeler, düşüňjeler kanunlar we taglymatlar aňyň mazmunyny düzýärler.

Akyl ösüşü adamyň durmuşynda, işinde duýan meseleleri çözmegine, maksatlaryna ýetmegine, işlerine üstünlikli ýerine ýetirmekligine hyzmat edýär.

35. Ses bozulmalarynyň önüni almak maksady bilen dil maşklarynyň toplumyny taýýarlamak.

- *Ses bozulmalarynyň önüni almak*
- *Dil maşklarynyň toplumyny taýýarlamak.*

3 we 4 ýaşly çagalarny arasynda nädogry gürläýän çagalaryň köplügi sebäpli dogry ses aýdyşy terbiýelemek işi (oýunlar, sapaklar) toparyň ähli.

Çagasy bilen bilelikde geçirilýär. Sözleşiş apparatyny türgenleşdirmek üçin her gün ähli çagalar bilen bilelikde aýdym aýtmak, ses meňzetmelerine degişli öwrediji oýunlary geçirmek hökmanydyr. Bu oýunlar köpçülikleýin bolup, oňa hemme çaga gatnaşýar, çaga sözleri dogry aýtmasa-da. bilelikde aýdylýan sözleriň bogun taýdan gurluşy bozulman galýar.

“Näme nähili ses edýär” oýny Terbiýeçi çagalara geçiniň hem-de sygryň suratyny görkezip, olaryň nähili ses edýändiglerini aýdýar. Çagalar terbiýeçiniň yzy bilen birnäçe gezek şol haýwanlaryň seslerine öýkünip gaýtalaýarlar. Soňra terbiýeçi ýene-de geçiniň sesini gaýtalaýar (haýwanlaryň suratlaryny aýyrsa hem bolýar), çagalar bolsa şol sesiň haýsy haýwanyňkydygyny bilmel.i Bu ýerde çaganyň diňe bir eşidiş ünsüligi däl-de, eýsem görüş ýatkeşligi hem ösdürilýär.

Uly topar. Uly topar, kiçi topar, başlanan iş dowam etdirilýär. Terbiýeçi sapaklarda çaganyň sözleşiş apparatyny türgenleşdirmek we ses aýdyşyny ösdürmek boýunça oýunlar geçirýär

Şu maksat bilen sapaklarda eşidişi ösdürmek boýunça ýörite oýunlar oýnalýar.

“Kim aýtdy” oýny. Topardan bir çaga öňe çykyp durýar Terbiýeçi öňde duran çaga gözünü ýummagy ýa-da beýleki çagalara tarap tersine öwrülip durmagy tabşyrýar Terbiýeçiniň görkezmegi boýunça toparyň

çagalaryndan biri öňe saýlanan çaganyň adyny tutýar, öňde duran kimiň öz adyny tutandygyny bilmeli.

“Sözi gutar” oýny. Terbiýeçi sözüň başyny aýdýar, çagalar ony gutarýar. Bu oýuny oýnamak üçin terbiýeçi manysy boýunça çagalara tanyş bolan 2- 3 bogundan ybarat sözleri saýlap alýar. Çagalaryň öz atларыndan başlamak has gowusydyr: Bi-bi, Lä-le, Ba-ba we ş.m.

Mundan hem başga kiçi toparda dem alşyny türgenleşdirmek üçin geçirilen işler uly toparda hem dowam etdirilýär (ýeňil predmetlere üflemek weş.m).

Terbiýeçi çagalara “söz”, “ses”, “bogun” barada hem ilkinji düşüňjeleri berýär.

Mekdebe taýýarlyk toparda sözleşinde kemçiligi bolan çagalar az hem bolsa, sözleşiň ses taýdan dogry aýdylyşynyň üstünde işlemegi dowam etdirmelidir: çagalarda aýdyň, labyzly sözleşi ösdürmeklige, sesiň güýjüni.

Sazlaşdyrmagy başarmaklyga üns bermeli Munuň üçin aýdym, goşgy bilen baglanyşykly hereketli oýunlary, ses eşidişini ösdürmek, howa akymyny kämilleşdirmek üçin geçirilýän öwrediji oýunlary, ýaňylytmaçlary ulanmaklygyň ähmiýeti ulydyr.

Sözleriň aýdylyşyny ýoýmazdan ýaňylytmaçlary haýallyk bilen köpçülikleýin ýa-da ýekelikde-de aýtsaň bolar.

Ýaňylytmajy ilki bilen terbiýeçi dürs aýdyň düşnükli edip aýdýar Soňra çagalar ilki köplük bolup, soňra toparlaýyn, ýekelikde gaýtalaýarlar.Ýaňylytmajy aýtmagy başarandan soň, ony seslerini üýtgedip (pyşyrdap, haýal, batly, çalt) aýdýarlar Çaganyň ses medeniýetini ösdürmek boýunça ýokarda aýdylýan usullary peýdalanmak oňat netije berýär Bu usullar dogry alnyp barlanda, mekdebe çenli ýaşda çagalar sesleri dogry aýdyp bilýärler. Eger-de 5-6 ýaşly çaga käbir sesleri dogry aýdyp bilmese, onuň bilen aýratyn iş geçirmeli. Aýratynlykda geçirilýän işiň yzygiderligi şeýle: ilki bilen terbiýeçi sesi aýdanda çaganyň ses apparatynyň hereketine ünsli seretmegini, aýdylýan sesi ünsli

diňläp. soňra ony gaýtalamaga-synanyşmagyny talap edýär. Haçan-da çaga sesi dogry aýdyp başlanda, terbiýeçi şol sesi başga sesler bilen birlikde, şeýle-de şol sese degişli sözleri, goşgulary berýär, ýörite saýlanyp alnan suratlar boýunça gürrüň etdirýär. Eger-de bu işler öz netijesini bermese, çagany logopede (dil düzediş mugallymyna) görkezmelidir

Sözleýiş ses medeniýetini terbiýelemek işi ene diliniň ähli sapaklarynda- da göz önünde tutulýar Terbiýeçi sapakda surat boýunça işlände çagalaryň söz baýlygyny artdyrmak, baglanyşy'kly sözleýşi ösdürmek bilen bir hatarda oňat diksiýany-da terbiýeleýär Beýleki sapaklarda hem eşidiş ünsüliligine, kadaly dem alşa. sesiň dogry aýdylmagyna, labyzlylyga üns berilýär.

Sözleýiş ses medeniýetini terbiýelemekde saz sapaklarynyň ähmiýeti uludyr. Çaganyň sazy diňlemegi. saza goşuly p hereket etmegi çaganyň eşidiş ünsüliligini, sözleýiş kadaly dem alşyny, depginini, labyzlylygy ösdürýär.

3 we 4 ýaşly çagalarny arasynda nädogry gürlýän çagalaryň köplügi sebäpli dogry ses aýdyşy terbiýelemek işi (oýunlar, sapaklar) toparyň ähli çagasy bilen bilelikde geçirilýär. Sözleýiş aparatyny türgenleşdirmek üçin her gün ähli çagalar bilen bilelikde aýdym aýtmak, ses meňzermelerine degişli öwrediji oýunlary geçirmek hökmanydyr Bu oýunlar köpçülikleýin bolup, oňa hemme çaga gatnaşýar, çaga sözleri dogry aýtmasa-da. bilelikde aýdylýan sözleriň bogun taýdan gurluşy' bozulman galýar.

Ses aýdylyşynyň bozulmagy sözleýiş aparatynda kemçiligiň (gaty we ýumşak kentlewügiň açyk (bölünen) bolmagy, dilasty sapajygyň gysga bolmagy gep agzalarynyň hereketiniň, sesi tapawutlandyryp eşitmekligiň ýeterlik derejede ösndigine bagly bolýar Çaganyň eşidiş ünsüliliginiň pesligi, öz sözleýişine biparh garamagy hem sesi nädogry aýdylmagyna sebäp bolýar.

Sesi nädogry aýtmaklyk - bu sözde sesi goýberip aýtmaklyk, bir sesi

başga bir ses bilen çalşyryp aýtmaklyk, sesi ýoýup aýtmaklykdyr Esasanda bir sesi başga ses bilen çalşyp aýdýan, sesi ýoýup aýdýan çaga bilen düzediş işini öz wagtynda başlamaly, sebäbi ýazuwda hem bir harpy başga bir harp bilen çalşyp ýazmaklary mümkin, ýoýulyp aýdylan sesi öz wagtynda düzetmezlik, dil düzediş mugallymynyň çaga bilen köp wagt işlemegine eltýär.

Sesi nädogry aýtmaklyk, köplenç ýagdaýda, sözleýiş bozulmasynyň beýleki agyr görnüşleri (alaliýa, dizatriýa we ş.m) esasynda hem ýüze çykýar.

Türkmenistan – rowaçlygyň Watany

Gadamlar batlansyn şan-şöhrat bile,

Türkmenistan-rowaçlygyň Watany.

Ýylymyz başlandy ajap at bilen,

Türkmenistan-rowaçlygyň Watany.

Türkmen toý toýlaýar il-ulusy bilen,

Geňeşip gojasy-ýaşulysy bilen,

Günleriň gowudan gowusy bilen,

Türkmenistan-rowaçlygyň Watany.

“Ýer alma, goňşy al” diýipdir olar,

“Hemsaýamaz” diýip söýüpdür olar,

Dünyä döwletleri dost bolup goldar,

Türkmenistan-rowaçlygyň Watany.

Bize bagt getirdi her geçen ýyllar,

Hem oňa guwanýar bagtyýar iller,

Milli Lider bilen has şowly bolar,

Türkmenistan-rowaçlygyň Watany.

Diliň aragatnaşyk serişdesidigi hemmämiz üçin mälum zat. Dil jemgyýetiň döremegi, ösmegi üçin zerur şertleriň biri bolup durýar. Dil bolmasa adamzat aragatnaşygy amala aşmaýar.

Bu ýagdaý, hakykatdan-da, örän haýal, kem-kemden kämilleşmek ýoluny geçip, adamyň intellektiniň ösmeginde uly özgeriş geçirmek bilen döwrümize gelip ýetipdir.

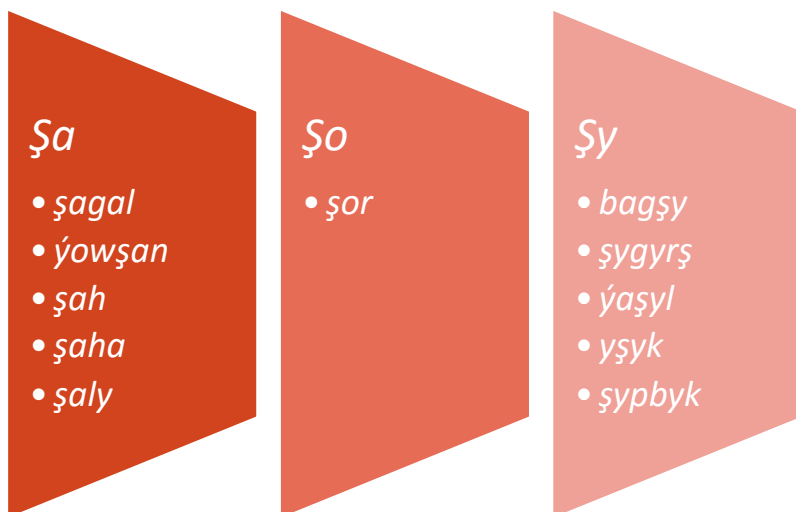
**36. Talyplar bilen ses medeniýetini ösdürmäge degişli
köpçülikleýin we aýratyn geçirilýän işleri meýilnamalaşdyrmak.
Geçilenleri gaýtalamak.**

- *Köpçülikleýin we aýratyn geçirilýän işleriň ähmiýeti.*
- *Geçilenleri gaýtalamak üçin ýörite sapak berilýär.*

Terbiýeçi her bir çaganyň sesleri aýdyşynyň öz aýratynlyklaryny bilmelidir.

Terbiýeçi ertirlikden öň ýa-da günüň ikinji ýarymynda, haçan-da toparda çaga az bolan wagtynda çaga bilen aýratynlykda gürrüňdeş bolanda çagalaryň ses aýdyşyny barlaýar.

Belli bir çekimsiz sesiň sözüň dürli ýerinde (başynda, ortasynda, ahyrynda) gelen sözleri ulanmak arkaly çagalaryň ses aýdyşy barlanylýar. Meselem:

Terbiýeçi surat görkezip, çagadan suratda görkezilen zadyň adyny aýtynlygyny soraýar. Eger-de çaga bilmese, terbiýeçiniň özi aýdyp, soňra çaga gaýtaladýar.

Kiçi ýaşly topardaky çagalara adamyň beden agzalaryny aýtdyrmak bilen, çaganyň ses aýdyşyny barlamak bolar (el, aýak, burun, barmak, dyrnak, kirpik we ş m).

Ses aýdyşyny barlamak çaga bilen gürrüň geçirmek, kiçi ýaşly çagalar bilen bolsa oýun görnüşinde amala aşyrylýar.

Topardaky hemme çagalaryň ses aýdyşy okuw ýylynyň başynda barlanylýar. Birinji gezekde barlanylanda ses aýdyşynda kemçiligi bolan çagalar ýylyň dowamynda barlanylýar.

Çaganyň ses medeniýetini ösdürmek boýunça ýokarda aýdylýan usullary peýdalanmak oňat netije berýär Bu usullar dogry alnyp barlanda, mekdebe çenli ýaşda çagalar sesleri dogry aýdyp bilýärler. Eger-de 5-6 ýaşly çaga käbir sesleri dogry aýdyp bilmese, onuň bilen aýratyn iş geçirmeli. Aýratynlykda geçirilýän işiň yzygiderligi şeýle: ilki bilen terbiýeçi sesi aýdanda çaganyň ses apparatynyň hereketine ünsli

seretmegini, aýdylýan sesi ünsli diňläp. soňra ony gaýtalamagasy-nanyşmagyny talap edýär. Haçan-da çaga sesi dogry aýdyp başlanda, terbiýeçi şol sesi başga sesler bilen birlikde, şeýle-de şol sese degişli sözleri, goşgulary berýär, ýörite saýlanyp alnan suratlar boýunça gürrüň etdirýär. Eger-de bu işler öz netijesini bermese, çagany logopede (dil düzediş mugallymyna) görkezmelidir.

Sözleýişň ses medeniýetini terbiýelemek işi ene diliniň ähli sapaklarynda- da göz önünde tutulýar Terbiýeçi sapakda surat boýunça işlände çagalaryň söz baýlygyny artdyrmak, baglanyşy'kly sözleýşi ösdürmek bilen bir hatarda oňat diksiýany-da terbiýeleýär Beýleki sapaklarda hem eşidiş ünsüliligine, kadaly dem alşa. sesiň dogry aýdylmagyna, labyzlylyga üns berilýär.

Sözleýişň ses medeniýetini terbiýelemekde saz sapaklarynyň ähmiýeti uludyr. Çaganyň sazy diňlemegi. saza goşulup hereket etmegi çaganyň eşidiş ünsüliligini, sözleýişň kadaly dem alşyny, depginini, labyzlylygy ösdürýär.

Terbiýeçi sapakdan daşary wagtda-da (irki maşkda, gezelençde we ş.m) sözleýişň ses medeniýetini ösdürmeklige üns bermelidir.

Sözleýişň ses medeniýeti bu aýdylýan pikirň mazmunyna görä sözleýişň hemme talaplaryny berjaý edip beýan etmekdir, ýagny hemme sesleri ýerli-ýerinde goýup, intenasiýa boýunça hem-de grammatikanyň hemme talaplaryny berjaý etmegine aýdylýar. Terbiýeçiniň önünde durýan ilkinji wezipeleriň biri çaga dil çykyp başlandan aýdýan sözlerini dogry aýtmagy, ýagny hemme sesleri ýerli-ýerinde öz aýdylyş basymy boýunça çaga ilkiden nädogry öwrenip gitse, soň hem şoňa öwrenip gidýär. Meselem: şu wagta çenli köp adamlar, mugallym sözünü basymy boýunça dogry aýtmagy başarmaýarlar. Sözleýişň ses medeniýeti diýlende, diňe gepleşikdäki hemme sesleri dogry aýdyp bilmek däl, oňa düşnükli, howlukman intonasiýa boýunça gürrüň etmek degişlidir. Ýaňy dil çykyp ugran çagalar gepleşikdäki käbir sesleri (r, s, ş, ž we ş.m.) dogry aýdyp bilmeýärler. Olar bilen ýörite iş geçirilýär. Gerek bolsa dil

düzedişe ýüz tutulýar. Durmuşda käbir çagalar öz pikirlerini beýan etjek bolup, örän howlугyp gepleýärler. Netijede olar pikirlerini dogry aýdyp bilmän sakynýarlar. Çagalaryň sakynyp geplemekleriniň başga sebäpleri hem bardyr. Ol kelle beýniniň işi bilen baglanyşyklydyr. Munuň ýaly çagalar bilen ýörite dil düzedijilere, lukmanlar bilen iş salyşýarlar.

Durmuşda çagalarda, ulularda aýdylýan pikiri (sözlemi) soňuna degişli äheňinde aýtmaýarlar, ýagny olar sözlemiň soňky sözlerini iýip, galýarlar. Bu işlerini düzetmek sözleýişň ses medeniýetine degişlidir.

Durmuşda çagalar bir zady gürrüň edenlerinde dem almaly ýerlerini doly bilmeýärler, käbir pikirleri bir demde aýtjak bolýarlar. Netijede käbir sesler, sözler eşidilmän galýar. Soňra sözlemiň manysy ýitýär, äheňi bölünýär.

Çagalara ses medeniýetini öwretmek üçin olara aýdylýan sözleri, sesleri gowy eşitmekligi, ünsli bolmaklygy öwretmeli.

Çagalaryň hemmetaraplaýyn ösüşi dowam edýär. Çaganyň ses çykaranynda käbir sesleri aýtmagynda özbaşdaklyk peýda bolýar. 3,4 aýlyk çaga bogazdan peýdalanyp ses çykarýar. 5 aýlykda uzyn çekimli sesleri aýdyp başlaýar. A-a-a, u-u-u ... 5-6 aýlykda bölek-bölek bogunlary aýdyp bilýär. Meselem, bi-bi-bi, ma-ma.

1. Peýdalanylan edebiýatlar.

2. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:
3. “Älem içre at gezer”-2011ý.
4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:
5. “Döwlet guşy” (roman) 2014ý.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:
7. “Paýhas çeşmesi”-2016ý.
8. “Mekdebe çenli ýaşly çagalaryň sözleýiş dilini ösdürmegiň usulyýeti”- 2010ý. O. Matalowa, A. Çaryýew, T. Ýollybýewa, F. Poltaýewa.
9. “Mekdebe çenli pedagogika” 2010ý. D. Rejepow, G. Abaýewa.
10. “Zenan kalby” žurnalynyň ýygýndylary.
11. “Bilim” žurnalynyň ýygýndylary.
12. “Güneş” žurnalynyň ýygýndylary.
13. “Aşgabat” gazetiniň ýygýndysy.
14. “Nesil” gazetiniň ýygýndysy.
15. “Watan” gazetiniň ýygýndysy.
16. “Türkmenistan” gazetiniň ýygýndysy.
17. “Edebiýat we sungat” gazetiniň ýygýndysy.